
SOUDOBÉ DĚJINY

XXIV / 3

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUODOBÉ DĚJINY SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Markéta Devátá, Milan Drápala, Daniela Kolenovská, Jiří Křestán,
Françoise Mayerová, Vítězslav Sommer, Jiří Suk, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Robert Kvaček, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Vít Smetana, Praha
Petr Šafařík, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autorky a autoři

Mikuláš Čtvrtník (1982)

vedoucí oddělení fondů veřejné správy ve Státním oblastním archivu v Praze. Externě přednáší na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze a Filozofické fakultě Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem. Dlouhodobě se věnuje historickému myšlení, zejména v 19. a 20. století. Mezi jeho badatelské akcenty patří teorie a metodologie historické vědy, dějiny dějepisectví a archivní věda.

Adéla Gjuričová (1971)

vědecká pracovnice Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, zabývá se především proměnami ideologického diskurzu české pravice po roce 1989 a jako vedoucí pracovní skupiny výzkumem československého parlamentarismu v období postkomunistické transformace. Je mimo jiné spoluautorkou čtvrtého svazku učebnice *České země v evropských dějinách*, zahrnujícího období od roku 1918 do roku 2004 (spolu s Jaroslavem Cuhrou, Jiřím Ellingerem a Vítem Smetanou, Praha – Litomyšl 2006), a kolektivní monografie *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (spolu s Michalem Kopečkem, Petrem Roubalem, Jiřím Sukem a Tomášem Zahradníčkem, Praha 2011).

Pavel Helan (1972)

odborný asistent na Husitské teologické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, zabývá se hlavně česko-italskými a československo-vatikánskými vztahy, zejména od konce 19. do poloviny 20. století, a dějinami Itálie. Vydal mimo jiné publikace *Duce a kacíř: Literární mládí Benita Mussoliniho a jeho kniha Hus, muž pravdy* (Brno 2006) a *Pověsti o založení Litomyšle* (Brno 1998, německy Brno 2006).

Vít Hloušek (1977)

profesor na katedře mezinárodních vztahů a evropských studií a vedoucí Mezinárodního politologického ústavu Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Kromě srovnávací politologie se zabývá i soudobými dějinami, konkrétně evropskými politickými dějinami ve dvacátém století a vztahem mezi politikou a uměním v totalitních režimech. Je mimo jiné autorem monografie *Konflikt versus konsensus: Konfliktní linie, stranické systémy a politické strany v Rakousku 1860–2006* (Brno 2008), spoluautorem prací *Konfliktní demokracie: Moderní masová politika ve střední Evropě* (s Lubomírem Kopečkem, Brno 2004), *Politické strany: Původ, ideologie a transformace politických stran v západní a střední Evropě* (s Lubomírem Kopečkem, Praha 2010), *Politické systémy* (s Lubomírem Kopečkem a Jakubem Šedem, Brno 2011), *Ztraceny v tranzici?*

Minulost a přítomnost politického stranictví ve střední a východní Evropě (s Ladislavem Cabadou a Petrem Jurkem, Brno 2013) nebo *Party Systems in East Central Europe* (s Ladislavem Cabadou a Petrem Jurkem, Lanham (Maryland) 2014) a editorem řady dalších publikací.

Pavol Jakubec (1983)

interní doktorand Ústavu světových dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, zabývá se dějinami Skandinávie a Polska ve dvacátém století, především norskou a polskou zahraniční politikou.

Václav Rameš (1991)

doktorand v Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, zabývá se dějinami pozdního socialismu a postsocialismu, dějinami ekonomické transformace a sociálními dějinami.

Petr Roubal (1975)

výzkumný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Orientuje se na zkoumání moderních politických rituálů a legitimizačních strategií komunistického režimu, na dějiny socialistické tělovýchovy a Sokola, dějiny československého parlamentarismu a politické pravice po roce 1989. Publikoval monografii *Československé spartakiády* (Praha 2016), studii *Starý pes, nové kousky: Kooptace do Federálního shromáždění a vytváření polistopadové politické kultury* (Praha 2013) a podílel se na kolektivní monografii *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (spolu s Adélou Gjuričovou, Michalem Kopečkem, Jiřím Sukem a Tomášem Zahradníčkem, Praha 2011).

Vítězslav Sommer (1981)

výzkumný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, zabývá se historií radikální levice a komunistického hnutí, dějinami a teorií historiografie, zejména výzkumem stranického dějepisectví v Československu v padesátých a šedesátých letech minulého století, a vztahem expertního myšlení a vládnutí v moderních společnostech. Je autorem monografie *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)* (Praha 2011) a spoluautorem práce *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (s Markétou Devátou, Doubravkou Olšákovou a Peterem Dinušem, Praha 2010).

Marek Šmíd (1979)

docent Historického ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Věnuje se českým církevním dějinám v evropském kontextu ve dvacátém století a zahraniční politice Vatikánu v téže době. Vedle řady studií publikovaných doma i v zahraničí a edic je autorem monografií *Masaryk a česká Katolická moderna* (Brno 2007), *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno 2011), *Arcibiskup František Kordač: Nástin života a díla apologety, pedagoga a politika* (společně s Pavlem Markem,

Olomouc 2013), *Apoštolský nuncius v Praze: Významný faktor v československo-vatikánských vztazích v letech 1920–1950* (Brno 2015) a *Vatikán a první světová válka: Proměny zahraniční politiky Svatého stolce v letech 1914–1918* (Brno 2016).

Martin Šraj (1989)

filmový historik a publicista, pracuje jako redaktor internetového periodika *Revue*, vydávaného při *Filmovém přehledu* Národního filmového archivu. Zaměřuje se na československou kinematografii poválečného období a současnou světovou filmovou a seriálovou tvorbu.

Tomáš Vilímek (1976)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, současně přednáší v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Věnuje se československým a východoněmeckým dějinám v období komunistického režimu a demokratických revolucí v komparativní perspektivě, zejména dějinám společnosti, politických represí a odporu, dále metodologickým otázkám soudobých dějin, problematice vyrovnávání s minulostí a podnikovému managementu v socialistickém Československu. Vydal mimo jiné monografie *Solidarita napříč hranicemi: Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968* (Praha 2010), „*Všichni komunisté do ureň!*“ *Československé volby v letech 1971–1989 jako politický, sociální a státněbezpečnostní fenomén* (Praha 2016) a je spoluautorem knihy *Opposition als Lebensform: Dissidenz in der DDR, der ČSSR und in Polen* (s Alexandrem von Plato, Piotrem Filipkowským a Joannou Wawrzyniakovou, Berlín a Münster 2013). Spolu s Oldřichem Tůmou editoval několik sborníků studií o československé společnosti v letech 1948 až 1989.

Obsah

Expertní kultury v socialistickém Československu

Studie a eseje

Vítězslav Sommer	Manažerská odyse <i>Teorie řízení v Československu v padesátých až osmdesátých letech 20. století</i> 285
Adéla Gjuričová	Bohatství pod neviditelným pláštěm? <i>K psychoterapii v Československu po roce 1968</i> 311
Petr Roubal	Krize urbanistické moderny v socialismu <i>Případ plánování Prahy od šedesátých do osmdesátých let 20. století</i> 335
Tomáš Vilímek	„Kdo řídí – kontroluje!“ <i>Podnikový management a úskalí „socialistické kontroly“ v československých podnicích v osmdesátých letech 20. století</i> 361

Materiály

Václav Rameš	(Post)socialističtí ekonomové jako objekt historického zkoumání <i>Současný stav bádání a perspektivy</i> 389

Recenze

Pavol Jakubec	Krajina na rozhraní 403
Vít Hloušek	Swing a jeho posluchači v době protektorátu 417
Martin Šrajber	Ze života pražského bohéma 423
Pavel Helan	Jan Hus na komunistické tribuně 429

Marek Šmíd	Ochuzená biografie zakladatele Církve československé	434
Mikuláš Čtvrtník	Odsunuté archivy, zničené knihy	438
<i>Anotace</i>		447
<i>Abstracts</i>		453

1936

1953

ACADEMIA

Zdenko Maršálek

„Česká“, nebo
„československá“ armáda?

Národnostní složení
československých vojenských jednotek
v zahraničí v letech 1939–1945

Zdenko MARŠÁLEK: „Česká“, nebo „československá“ armáda? Národnostní složení československých vojenských jednotek v zahraničí v letech 1939–1945. Praha, Academia 2017, 525 stran, ISBN 978-80-200-2608-8

Publikace vůbec poprvé detailně mapuje národnostní složení československých vojenských jednotek v zahraničí během druhé světové války a tím přináší na problematiku exilového vojska zcela nový pohled. Kromě Čechů a Slováků v něm totiž bojovala řada dalších československých občanů, jejichž významný podíl byl později z propagandistických důvodů marginalizován. Autor s použitím numerických metod reviduje některé mýty o zahraničním odboji a současně nabízí zamyšlení nad problémem národnostní sebeidentifikace v multinacionálním prostoru českých zemí.

Manažerská odysea

Teorie řízení v Československu v padesátých až osmdesátých letech 20. století

Vítězslav Sommer

V prosinci 1920 přednesl Vladimir Iljič Lenin na osmém všeruském sjezdu sovětů „Zprávu o činnosti rady lidových komisařů“, v níž prohlásil: „*Komunismus – toť sovětská moc plus elektrifikace celé země.*“¹ Předák ruských bolševiků tak představil první významný plánovací projekt sovětského státu. Komunistická budoucnost byla podle jeho vize zcela závislá na plánovitě řízeném rozvoji hospodářství a průmyslové výroby. V Leninových očích se porevoluční Rusko stále nacházelo v „temnotě“ zaozalosti, bídy a útisku. Elektrické světlo bylo symbolem budoucnosti a prostředkem ekonomického a sociálního pokroku daleko za hranice kapitalismu. Elektrifikace měla vytvořit základní technickoorganizační strukturu socialistické modernizace, v níž každá nově vybudovaná elektrárna měla sloužit také k „elektrickému vzdělávání mas“. Lenin požadoval, aby se „každá továrna a elektrárna změnila v ohnisko osvěty“, z něhož se země vydá na cestu ze tmy vstříc světlu.² Představa, že politický řád je propojený s určitým způsobem výroby, přitom nebyla sovětským specifíkem. Průmyslový podnik se stal metaforou moderní společnosti, prostorem, v němž se setkává dělnická třída s manažery a technickou inteligencí a kde dochází

---

1 VIII. všeruský sjezd sovětů, 22.–29. prosince 1920: Zpráva o činnosti rady lidových komisařů 22. prosince. In: LENIN, Vladimir Iljič: *Spisy*, sv. 31. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1955, s. 487–519, zde s. 517. Zvýrazněno podle originálu.

2 Tamtéž, s. 518 n.

k plnému využití moderních technologií a vědecké organizace práce.³ Byl rovněž místem politické a kulturní socializace, která vede k vyjádření solidarity i k nevyhnutelným konfliktům. Průmysl, tovární výrobu, dělnickou třídu, plánování, vědeckou organizaci práce a manažerství lze bez váhání zařadit mezi základní stavební kameny modernity.

Státní socialismus si k průmyslu a továrnímu prostředí vybudoval obzvláště vřelý vztah. Komunističtí vůdcové až do osmdesátých let dvacátého století považovali růst průmyslové výroby za základní zdroj prosperity a páteř socialistického hospodářství.⁴ Existenční závislost socialismu na průmyslové výrobě byla také důvodem, proč se politici a experti s takovým zaujetím věnovali problému organizace práce. Ačkoliv se existence managementu obvykle spojuje s kapitalismem a rozvoj manažerství lze právem považovat za jeden z hlavních rysů proměny kapitalistické ekonomiky ve dvacátém století, státní socialismus vytvořil vlastní diskurz o hospodářském řízení a neméně prostoru věnoval rozvíjení organizační praxe, například budováním institucí centrálního plánování.⁵ Článek se proto snaží upozornit na dnes takřka zapomenutý, ale ve své době politicky významný fenomén socialistické manažerské vědy.⁶ V Československu došlo k jejímu prudkému rozvoji v šedesátých letech, kdy se stala součástí ekonomické reformy. Nebyla však jasně definovaným vědním oborem. Čerpala z poznatků ekonomie, sociologie či psychologie a zkoumala organizaci práce, ekonomické plánování, rozhodování vedoucích pracovníků nebo vytváření pracovního prostředí. Přestože nástup „konsolidačního“ režimu po roce 1968 ukončil snahy o zavedení tržního socialismu a decentralizaci hospodářství, teorie řízení se rozvíjela s nezmenšenou intenzitou. Po roce 1968 studovala zavádění pokročilých metod podnikového řízení v ekonomickém a politickém prostředí, které se opíralo o centrální plánování a vedoucí úlohu komunistické strany a současně zdůrazňovalo význam průmyslových podniků pro sociální politiku státu.

Předkládaná studie zkoumá obnovu manažerské vědy po roce 1956 a její činnost v rámci reformní politiky šedesátých let, druhá část pak sleduje proměny teorie řízení po roce 1968. Zaměřuje se na zavádění sociálního plánování a jeho vztah k podnikovému řízení. Teorie řízení je zde představena jako expertní činnost, která ovlivňovala dobové představy o organizaci hospodářského života, od vytváření složitých systémů plánování a řízení po snahu ustavit profesi socialistického manažera.

3 Srv. LUKS, Timo: *Der Betrieb als Ort der Moderne: Zur Geschichte von Industriearbeit, Ordnungsdenken und Social Engineering im 20. Jahrhundert*. Bielefeld, Transcript 2010.

4 Viz KOTKIN, Stephen: *Modern Times: The Soviet Union and Interwar Conjunction*. In: *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, roč. 2, č. 1 (2001), s. 111–164.

5 Klasický výklad nástupu manažerského řízení na přelomu 19. a 20. století viz CHANDLER, Alfred D.: *The Visible Hand: The Managerial Revolution in American Business*. Cambridge (Massachusetts) – London, The Belknap Press of Harvard University Press 1977.

6 Angličtina používá termíny *scientific management* a *management studies*. V češtině jsem zvolil termín „vědecké řízení“, který označuje starší meziválečnou tradici vycházející z taylorismu, dále „teorie řízení“ (termín užívaný v socialistickém Československu) a „manažerská věda“. Použití slova „věda“ reflektuje ambice historických aktérů zkoumat problém podnikového řízení na vědeckých základech či přímo budovat zkoumání řízení jako vědní obor.

Záměrem článku je popsat šíři této expertní činnosti a současně analyzovat její politické funkce v různých etapách vývoje státního socialismu.

Manažerská věda jako předmět historiografického zkoumání

Oborová neukotvenost manažerské vědy se odrážela v její pragmatické a eklektické interdisciplinaritě. Hlavním cílem teorie řízení bylo přispět k řešení aktuálních problémů v oblasti ekonomického řízení. Charakter těchto problémů, definovaných nejen bezprostřední hospodářskou realitou, ale také politickými výklady této reality, určoval výběr oborové perspektivy, například psychologické, sociologické či ekonomické, a také sám předmět bádání. Smyslem existence teorie řízení bylo vytváření organizačních nástrojů použitelných na různých úrovních socialistické hospodářské hierarchie, od výběru zaměstnanců po navrhování složitých schémat řízení průmyslových podniků. Manažerská věda naplňovala definici expertízy jako odborné činnosti, jejíž předmět zkoumání určují „potřeby praxe“. Překračovala obvyklé hranice vědních oborů a pohybovala se na rozhraní mezi akademickou vědou, praktickou aplikací vědění a vzdělávacím či propagačním působením.

Soudobá sociologie zkoumá expertízu jako odbornou intervenci do politiky či hospodářství, která pragmaticky využívá dostupné metody, argumentační postupy a komunikační kanály s cílem prosadit určité řešení zkoumaného problému.⁷ Experti obvykle reflektují nejen analytické možnosti společenskovedních oborů, ale také „stranické“ pozice vycházející z osobního politického přesvědčení expertů či z potřeb zadavatele, kterým může být stát, politické strany či další zájmové skupiny jako odbory, svazy zaměstnavatelů či neziskové organizace. Teorie řízení byla přesně takovou expertní činností, byť fungovala ve zvláštních podmínkách státního socialismu. Byla vždy úzce propojená s aktuální hospodářskou politikou a snažila se reagovat na její požadavky. Historii teorie řízení proto nelze psát výhradně z pozic dějin vědy nebo intelektuálních dějin. Výzkum by se omezil na příspěvek rozšiřující poznání dějin tradičních vědních oborů, zejména jejich okrajů a pozapomenutých vývojových linií. Jako vhodnější badatelská perspektiva se nabízejí sociálně-politické dějiny expertízy, které rekonstruují pole manažerské vědy zasahující do různých vědních oborů a současně zkoumají její místo v politických a ekonomických strategiích státního socialismu.

Rozvoj manažerské vědy v Československu se projevoval především rozsáhlou publikační aktivitou. Texty autorů z okruhu teorie řízení odrážely dobové představy o racionální organizaci a ekonomické efektivitě na různých úrovních hospodářského života a vycházely částečně z odborného pozorování praxe, například

7 Viz EYAL, Gil – BUCHHOLZ, Larissa: From the Sociology of Intellectuals to the Sociology of Interventions. In: *Annual Review of Sociology*, č. 36. Palo Alto (California), Annual Reviews 2010, s. 117–137. Aplikace této perspektivy ve výzkumu konkrétních expertních projektů nebo jejich institucionálního zázemí viz STAMPNITZKY, Lisa: *Disciplining Terror: How Experts Invented "Terrorism"*. Cambridge, Cambridge University Press 2013; MEDVETZ, Thomas: *Think Tanks in America*. Chicago, The University of Chicago Press 2012.

prostřednictvím sociologických výzkumů, nebo z každodenních zkušeností s provozem podniků. Kromě poučeného pohledu na fungování centrálně řízeného hospodářství však manažerská literatura umožňuje také poznat ideologické a kulturní předpoklady daného politického a ekonomického uspořádání. Jak úspěšně ukázali Luc Boltanski a Eve Chiapellová, manažerskou literaturu je možné číst nikoliv jako popis reality, nýbrž jako formulace normativních konceptů organizace a rozhodování.⁸ Charakter těchto textů je „preskriptivní“, často se opírají o morálně založenou argumentaci a jsou „jedním z hlavních nástrojů pro šíření a popularizaci normativních modelů ve světě podniku“.⁹ Vzhledem k ústřednímu významu průmyslové výroby pro fungování moderních společností lze psaní o managementu využít jako zdroj obecnějšího poznání o hospodářském řádu, organizaci výroby a ekonomické racionalitě. V tomto případě se manažerská literatura snaží popisovat, jak má vypadat ideální organizace a rozhodování a jakými cestami lze kýženého stavu dosáhnout.

Přestože Boltanski a Chiapellová charakterizují manažerskou vědu jako obor typický pro kapitalismus a kapitalistické myšlení o ekonomice a práci, studium československé teorie řízení ukazuje, že tento typ pramene je možné využít při zkoumání organizační a ekonomické racionality státního socialismu. Československá manažerská věda hledala cesty k dosažení efektivní organizace výroby, zabývala se vzdělávací a konzultační činností a snažila se pozvednout organizační kulturu v hospodářství. Vzdělávání manažerů se zaměřovalo nejen na zvýšení odborných kompetencí, ale také na kultivaci jejich každodenních pracovních návyků a životního stylu. Manažerská věda však měla také kritický potenciál. Častým námětem výzkumů byly problémy v oblasti efektivnosti výroby nebo, řečeno dnešní terminologií, „lidských zdrojů“. Vzhledem k profesně velmi úzce vymezené cílové skupině, na niž se tato literatura obracela, a orientaci na praktické využití poskytovala teorie řízení zasvěcený obraz těžkostí, s nimiž se českoslovenští manažeři v často neutěšených poměrech centrálně plánovaného hospodářství potýkali.

Ve jménu decentralizace: obnovení výzkumu řízení v poststalinském Československu

Přes řadu místních zvláštností probíhala obnova manažerské vědy v Československu ve druhé polovině padesátých let podobně jako v Sovětském svazu. Jak naznačil Leninův výrok v úvodu článku, představitelé prvního socialistického státu projevovali zájem o organizační postupy známé především ze Spojených států amerických. V průběhu dvacátých let se však rozhořel dlouholetý spor o vztah mezi vědeckým řízením a socialismem, který souvisel s otázkou rozhodovacích pravomocí ve znárodněném hospodářství a také s mocenským bojem, jenž zmítal sovětským státem. Otázky jako byrokratizace režimu, vznik racionalizačního hnutí, role dělnických

8 BOLTANSKI, Luc – CHIAPELLO, Eve: *The New Spirit of Capitalism*. London, Verso 2007, s. 57–62.

9 *Tamtéž*, s. 58.

samospráv, rozsah pravomocí podnikových ředitelů nebo míra přejímání kapitalistických metod řízení patřily mezi ústřední sporné body sovětských debat. Přestože mělo vědecké řízení řadu odpůrců a jeho zavádění v podnicích naráželo na značný odpor, Mark Beissinger ve své práci o dějinách sovětské manažerské vědy uvádí, že Sovětský svaz měl ve druhé polovině dvacátých let třetí největší základnu výzkumu vědeckého řízení po Spojených státech a Německu.¹⁰

Situace se výrazně změnila v éře stalinismu, kdy manažerskou vědu takřka zlikvidoval útok na byrokracii a takzvané buržoazní specialisty. Stalinské pojetí řízení zdůrazňovalo ideologické kampaně a masivní mobilizaci pracovních sil za účelem rychlého dosažení co největšího objemu výroby. Obnovení manažerské vědy, k němuž došlo po Stalinově smrti, však nebylo návratem k vědeckému řízení dvacátých let. Klíčovou roli zde sehrála kybernetika, v době stalinismu zavrhaná „buržoazní věda“, která byla postupně rehabilitována jako nejhodnější prostředek reformy sovětského hospodářství. Kybernetika poskytla nejen novou perspektivu, jak nahlížet na otázku řízení, ale také nový jazyk, jak o této problematice hovořit. Sovětští autoři zdůrazňovali význam „optimálního plánování a kontroly“ jako ústřední motiv poststalinských reforem.¹¹ Reformní představy ovládla vize pružně fungujícího systému, jenž díky pokročilé výpočetní technice dokáže rychle zpracovat obrovské množství informací obíhajících v nepřehledných strukturách centrálně plánované ekonomiky. Kybernetická simulace trhu měla vytvořit podklady pro rozhodování vedoucí k vyšší hospodářské efektivitě.¹² Důraz na decentralizaci a na možnost sebeřízení jednotlivých složek systému ještě více podtrhl reformní náboj kybernetického přístupu.¹³

Československo se v polovině padesátých let také nevrátilo k meziválečné tradici vědeckého řízení, která vycházela z taylorismu a příbuzných konceptů.¹⁴

---

10 BEISSINGER, Mark: *Scientific Management, Socialist Discipline, and Soviet Power*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 1988, s. 59.

11 K tzv. ekonomické kybernetice v SSSR srv. GEROVITCH, Slava: *From Newspeak to Cyberspeak: History of Soviet Cybernetics*. Cambridge (Massachusetts), The Massachusetts Institute of Technology Press 2002.

12 Vývoj sovětského informačního systému, obdoby budoucího internetu, který měl umožnit kybernetické řízení ekonomiky, je zmapován v práci: PETERS, Benjamin: *How Not to Network a Nation: The Uneasy History of the Soviet Internet*. Cambridge (Massachusetts), The MIT Press 2016.

13 Roli kybernetiky v reformním myšlení a politice zkoumají studie: RINDZEVICIUTE, Egle: *The Power of Systems: How Policy Sciences Opened Up the Cold War World*. Ithaca (New York), Cornell University Press 2016; CALDWELL, Peter C.: *Dictatorship, State Planning, and Social Theory in the German Democratic Republic*. Cambridge – New York, Cambridge University Press 2003.

14 K výzkumu vědeckého řízení v meziválečném Československu srv. JANKO, Jan – TĚŠÍNSKÁ, Emilie (ed.): *Technokracie v českých zemích (1900–1950)*. Praha, Archiv Akademie věd ČR 1999; SMRČEK, Otto: Vědecká organizace práce a její aplikace ve strojírenství do konce druhé světové války. In: *Hospodářské dějiny*, č. 13. Praha, Historický ústav ČSAV 1985, s. 165–223; JANKO, Jan: Technokratické tendence v českých zemích. In: TÝŽ (ed.): *Studie z dějin techniky*, sv. 25: *Postátnění, profesionalizace a mecenášství ve vědě českých zemí 1860–1945*. Praha, Institut základů vzdělanosti Univerzity Karlovy 1996, s. 25–56.

Znovuobnovení manažerské vědy se opíralo o přejímání poznatků ze západní Evropy a Spojených států, nehledě na silnou inspiraci sovětskými výzkumy v oblasti kybernetiky a ekonomie. Rozmach manažerské vědy byl součástí „zvědečtění“ vládnutí, které se stalo od roku 1956 jedním z ústředních politických témat.¹⁵ Rozsáhlé usnesení přijaté v červnu 1956 na celostátní konferenci Komunistické strany Československa věnovalo značnou pozornost otázkám organizace československého hospodářství.¹⁶ Ústředním bodem tohoto významného politického dokumentu byla decentralizace ekonomiky. Jestliže „tuhá centralizace“ údajně sehrála pozitivní úlohu v prvním období budování socialismu, takzvaný rozvinutý socialismus, usilující o předstížení kapitalismu ve všech ekonomických ukazatelích, vyžadoval odlišný způsob řízení. Usnesení uvádělo, že přísně centralizované řízení „vede k složitosti, schematičnosti a těžkopádnosti v rozhodování, která tlumí iniciativu pracujících a rozvoj jejich schopností, která ztěžuje vedoucím hospodářským pracovníkům a pracovníkům státního aparátu spojení s masami, která plodí byrokratické metody práce“.¹⁷ Hospodářská politika se měla opírat o „zdokonalení plánování a řízení“, vedoucí k růstu produktivity práce, zavádění moderních technologií a „maximální hospodárnosti“.¹⁸ Změny v oblasti řízení měly umožnit stabilizaci a současně větší pružnost plánování. Cílem bylo odstranění improvizací typických pro éru vrcholného stalinismu a uvolnění svazující plánovací disciplíny.

Vyřešení hospodářských problémů bylo podle expertů na organizaci výroby podmíněno expertizací řízení. Náměstek ministra těžkého průmyslu Josef Štěpán zdůraznil, že hospodářská ministerstva je třeba organizovat jako „malý a pružný řídicí aparát“, který v rámci „maximální decentralizace řízení“ přesune řadu pravomocí na „komplexně vybudované podniky“ a jejich ředitele. Součástí reorganizace řízení měla být systematická výchova všech vedoucích pracovníků k „větší samostatnosti a větší zodpovědnosti“. Teprve odborně kompetentní a dostatečně flexibilní manažeři mohli využít „novou techniku“ a „správné organizační metody“ umožňující

15 Úvodník teoretické revue *Nová mysl* z ledna 1956 nazvaný „Komunisté do čela boje za technický pokrok“ kritizoval problémy v technologickém rozvoji československého hospodářství včetně jeho zaostalosti ve srovnání s rozvinutými kapitalistickými ekonomikami. Přitom zdůraznil, že „nepřetržitý rozvoj techniky a technologie výroby je za socialismu objektivní nutností. Bez rozvoje techniky není možno natrvalo zajistit růst produktivity práce, růst výroby, a tím i zvyšování spotřeby obyvatelstva, maximální uspokojování neustále rostoucích materiálních a kulturních potřeb společnosti.“ (Komunisté do čela boje za technický pokrok. In: *Nová mysl*, roč. 10, č. 1 (1956), s. 2–11, zde s. 3; dále srv. KOŽUŠNÍK, Čestmír: *Boj za technický pokrok – nedílná součást výstavby socialismu*. In: *Tamtéž*, roč. 10, č. 2 (1956), s. 114–127.)

16 *Celostátní konference Komunistické strany Československa: Zvláštní číslo Nové mysli, červen 1956*. Praha, Rudé právo – vydavatelství Ústředního výboru KSČ 1956, s. 246–272.

17 *Tamtéž*, s. 248.

18 *Tamtéž*.

„nehospodárnější výrobu“.¹⁹ Terčem kritiky se stala také kultura nezodpovědnosti, jež se údajně rozmohla v plánovacím a řídicím aparátu.²⁰

Podobně jako v Sovětském svazu měla i u nás pro rozvoj teorie řízení velký význam rehabilitace kybernetiky.²¹ Československému publiku ji v souhrnnější podobě představil překlad sovětské práce Arnošta Kolmana *Kybernetika: O strojích vykonávajících některé duševní funkce člověka*.²² Kromě úvah o „automatech“ a „počítacích strojích“, na které odkazoval podtitul knihy, se Kolman zamýšlel také nad definicí a širším využitím kybernetiky. Uznal, že je sice problematické ji označit za samostatný vědní obor, avšak charakterizoval ji jako „zvláštní vědeckou teorii, která studuje otázky teorie sdělování informací a řízení“ a propojuje matematiku, biologii, fyziku a techniku.²³ V praktické rovině kybernetika vytvářela základ automatizace řízení a výroby. Z hlediska dlouhodobého budování komunistické společnosti mělo její využívání umožnit „přeměnu dělníka v inženýra-operátora“, zkrácení pracovní doby a „odstranění podstatného rozdílu mezi fyzickou a duševní prací“.²⁴ Kolman označil kybernetiku za „techniku rodící se komunistické společnosti“, která vytvoří podmínky nejen pro růst materiálního bohatství, ale také pro další rozvoj člověka jako tvůrčího individua.²⁵

Nový přístup k řízení nabízel východisko ze zmatků a nejistot přehnaného centralismu. Ideální kybernetický systém se opíral o činnost „řídícího orgánu“ neboli „regulátora“, který analyzoval informace a vytvářel řídicí program. „Provádějící orgán“ neboli „operátor“ tento program nejen aplikoval, ale současně také průběžně kontroloval a upravoval na základě „zpětných vazeb“ vycházejících ze systému.²⁶ Předpoklad, že „regulátorem“ může být nejen člověk, ale také stroj, který je schopen samostatně zpracovat obrovské množství informací, vytvářel z kybernetiky perspektivní obor zahrnující nejen vysoce abstraktní teorii informací a systémů, ale také zavádění kybernetických přístupů v praxi.²⁷ První významnější práce věnované

19 ŠTĚPÁN, Josef: V řízení a organizaci uvádět v život usnesení celostátní konference KSČ. In: *Podniková organizace*, roč. 11, č. 1 (1957), s. 1–3.

20 BUŘIČ, Karel: Zlepšit řídicí práci! In: *Tamtéž*, č. 2, s. 33–35.

21 K rehabilitaci kybernetiky v československém prostředí a zdůraznění významu vědy zkoumající „zákonitosti regulovaných soustav“ s pomocí „teorie informace“ srv. FIGAR, Š. – RUMML, V. – ŠPAČEK, A.: *Problémy kybernetiky*. In: *Nová mysl*, roč. 11, č. 5 (1957), s. 448–463.

22 KOLMAN, Arnošt: *Kybernetika: O strojích vykonávajících některé duševní funkce člověka*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1957. Původní ruská verze práce vyšla v Moskvě o rok dříve.

23 *Tamtéž*, s. 17.

24 *Tamtéž*, s. 49.

25 *Tamtéž*.

26 Viz HÝBL, Jaroslav: *Kybernetika – věda o řízení*. In: *Podniková organizace*, roč. 11, č. 10 (1957), s. 314–315.

27 *Kybernetika získala v roce 1958 institucionální zázemí v rámci kybernetické komise při prezidiu Československé akademie věd. Tato komise měla za úkol rozvíjet teoretickou stránku kybernetiky a doplňovat tak technologické výzkumy zaměřené na vývoj počítačů, které probíhaly například ve Výzkumném ústavu matematických strojů. (Srv. (Št): Byla ustavena kybernetická komise ČSAV. In: *Tamtéž*, roč. 12, č. 11 (1958), s. 524.)*

řízení, jež vyšly na konci padesátých let, se zabývaly především automatizací a výpočetní technikou, tedy technologicko-ekonomickými fenomény, v nichž doboví pozorovatelé spatřovali budoucnost moderních společností.²⁸ Knihy Jana Auerhana o automatizaci průmyslu a Miroslava Stibice o využití výpočetní techniky při automatizaci administrativy představovaly první důležité domácí příspěvky, jež se opíraly o podrobnou znalost problematiky a současně sledovaly cíl praktického využití nových technologií.²⁹

Ve druhé polovině padesátých let vznikly také první manuály podnikového řízení.³⁰ Nejzajímavější byla práce Jana Proška *Ze zkušeností podnikového ředitele* z roku 1957.³¹ Její autor na základě osobních zkušeností s vedením tří blíže nejmenovaných průmyslových podniků sepsal základní pravidla managementu. Příručka zdůrazňovala společenský význam vedoucích pracovníků a charakterizovala manažera jako samostatnou profesi se zvláštní pozicí v mocenském uspořádání státního socialismu. Prošek tvrdil, že „funkce ředitele je v našem státě jedna z nejdůležitějších“, a proto si žádá, „aby podnikovým ředitelem byl člověk, který má pro to všechny pracovní i charakterové předpoklady a je si vědom své velké odpovědnosti i toho, že tato funkce vyžaduje celého člověka“.³² Přestože ředitel obětuje své práci veškerý volný čas a dostává odměnu neodpovídající jeho pracovnímu nasazení, musí „ve své funkci vidět více než jen existenci, titul a ukojení ctižádosti“, protože „dokud nebudou překonány všechny počáteční potíže, nedostatky a chyby, je průkopníkem nového, socialistického podnikání“.³³ Ožehavým tématem byl vztah ředitele k takzvaným společenským organizacím, tedy k závodní organizaci KSČ a odborům. Kniha zdůraznila nutnost spolupráce mezi ředitelem a těmito orgány a současně poskytla na základě konkrétních příkladů návod, jak s nimi jednat pragmaticky a v zájmu efektivního fungování podniku. Ředitel měl být obratný vyjednávač schopný „vycházet“ se stranickými a odborovými orgány a prosazovat rozhodnutí výhodná pro podnik jako celek.

Nadšená recenze na knihu otiskovaná v časopise *Podniková organizace*, jejímž autorem byl jeden z lektorů publikace Josef Ditter, ocenila Proškovu odvahu vystoupit veřejně se svými zkušenostmi a označila práci za „průkopnický čin“ a „první pokus u nás zevšeobecnit zkušenosti s řízením socialistického podniku“.³⁴ Další reakce

28 Srv. zejména RICHTA, Radovan: *Člověk a technika v revoluci našich dnů*. Praha, Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí 1963.

29 AUERHAN, Jan: *Automatizace a její ekonomický význam*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1959; STIBIC, Vladimír: *Od mechanizace k automatizaci administrativních prací*. Praha, Státní nakladatelství technické literatury 1959.

30 KUBR, Milan: *Výrobní proces a jeho organizace v závodě: Určeno pracovníkům v podnicích i nadpodnikových organizacích, studujícím vys. i odb. škol ekonomického směru*. Praha, Státní nakladatelství technické literatury 1959.

31 PROŠEK, Jan: *Ze zkušeností podnikového ředitele*. Praha, Státní nakladatelství technické literatury 1957.

32 *Tamtéž*, s. 16.

33 *Tamtéž*.

34 DITTER, Josef: Kniha o řízení podniku. In: *Podniková organizace*, roč. 11, č. 12 (1957), s. 379 n.

však ukázala, že snaha systematizovat poznatky sloužící ke „zvědečtění“ řízení a ustavení manažerské profese v socialismu byla politicky kontroverzní. Časopis *Život strany*, periodikum zaměřené na organizaci stranického aparátu, přinesl anonymní zhodnocení Proškovy práce pod jednoznačným názvem „O jedné škodlivé knížce“.³⁵ Recenze obvinila Proška z nerespektování mocenských poměrů v socialistickém podniku: „Z řádek nemluví socialistický ředitel; místo aby ukázal, jak je třeba v konkrétních podmínkách podniku rozpracovat a uplatnit hospodářské a politické směrnice strany ... jak je důležité opřít se o sílu kolektivu pracujících, jak podpořit a rozvíjet jejich iniciativu, dává autor návod, podle kterého mohl jednat každý kapitalistický ředitel.“³⁶ Kniha údajně vykreslovala nesocialistickou realitu průmyslového závodu, v níž „první osobou je tu ředitel, po něm jeho sekretářka, která, jak vyznívá v popisu její činnosti a pravomocí, je vlastně osou ředitelova styku s masami“, a „čtenář slovo dělník nenajde ani mezi řádky“.³⁷ Prošek se prý dopustil přecenění role ředitele a přehlížení klíčového významu základní organizace KSČ, skutečné a jediné řídicí síly v podniku. Recenze označila manažerské pojetí řízení za „protistranické stanovisko“ a „nehorázné popření vedoucí úlohy strany“.

Odmítnutí knihy na stránkách stranického časopisu a následná sebekritická reakce *Podnikové organizace* naznačují, že úsilí expertů o zvýraznění role manažera v decentralizovaném socialistickém hospodářství narazilo na protichůdné tendence, kterými nebyla jen dělnická samospráva, později prosazovaná radikálními reformisty, ale také demokratický centralismus a vedoucí úloha KSČ.³⁸ Zdánlivě nevýznamný spor o jednu manažerskou příručku naznačil, že se nabízelo více způsobů, jak podnik řídit: posílením samosprávy podniků, rozvíjením socialistického manažerství nebo přizpůsobením se potřebám přísně hierarchického a centralistického pojetí hospodářské politiky. Již ve druhé polovině padesátých let se tak začal rodit spor mezi manažerismem a přístupy zdůrazňujícími význam organizací zastupujících stát, komunistickou stranu nebo zaměstnance.

Hledání socialistického manažera: manažerská věda a reformní komunismus

V březnu 1966 začal v Československu vycházet časopis *Moderní řízení*. Redakce v úvodníku prvního čísla jednoznačně prohlásila, že před československým hospodářstvím „vystal ... úkol naučit se lépe podnikat“. Reforma měla posílit autonomii vedoucích pracovníků, od nichž se očekávalo, že „nebudou jen plnit, co se uloží ... ale sami promyslí, jak nejlépe vést svěřený úsek, nejlépe jej připravit pro budoucnost, nejlépe využít každé hodiny práce, každého kila materiálu, každé koruny investic“. Rozvoj manažerského řízení byl podmíněn výzkumem organizace výroby,

35 O jedné škodlivé knížce. In: *Život strany*, roč. 5, č. 5 (1958), s. 299–301.

36 Tamtéž, s. 299.

37 Tamtéž.

38 Ke kritice knihy J. Proška „Ze zkušeností podnikového ředitele“. In: *Podniková organizace*, roč. 12, č. 4 (1958), s. 191.

plánování a rozhodování. Stejně důležité bylo vzdělávání vedoucích pracovníků, jejichž samostatnější postavení vyžadovalo znalost aktuálních poznatků ekonomie nebo průmyslové sociologie. Jak bylo uvedeno v citovaném článku, k úspěšnému provedení reformy československého hospodářství bylo nutné „více znát“.³⁹

Teorie řízení v průběhu šedesátých let navázala na témata otevřená ve druhé polovině předchozího desetiletí. Kybernetikou inspirované bádání zahrnovalo nejen publikování překladů, ale také původní práce v oblasti teorie informací a rozhodování.⁴⁰ Analýzy složitých řídicích systémů se staly náplní takzvaného systémového inženýrství.⁴¹ Psychologie práce a průmyslová sociologie se zaměřily na roli „lidského faktoru“ v hospodářském řízení a pojímaly „péči o kádry“ jako personalistiku vytvořenou speciálně pro socialistické hospodářství.⁴² Popis aktivit teorie řízení v šedesátých letech by přerostl v nekonečný výčet publikací, institucí a výzkumných projektů. Zaměřím se proto na ústřední témata reformní manažerské vědy, která vycházela z aktuálních politických a hospodářských potřeb v kontextu utváření takzvané zdokonalené soustavy plánovitého řízení národního hospodářství: vývoj manažerství jako zvláštní profese a rozvoj socialistického podnikání neboli řízení podniku v tržním socialismu.⁴³ Postupně byla vybudována institucionální základna manažerské vědy a rozběhly se diskuse o rozsahu a samostatnosti manažerského

39 Úvod. In: *Moderní řízení*, roč. 1, č. 1 (1966), s. 1 n.

40 Obsáhlý dobový úvod do kybernetiky viz BOBER, Juraj: *Stroj, člověk, společnost: Kybernetika*. Bratislava, Obzor 1967. Ke zkoumání teorie informací, které bylo úzce propojené se soudobými západními výzkumy, srv. PELIKÁN, Pavel: *Člověk a informace*. Praha, Svoboda 1967; KÝN, Oldřich – PELIKÁN, Pavel: *Kybernetika v ekonomii*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1965. Katedra teorie řízení Vysoké školy stranické ÚV KSČ publikovala řadu překladů z oblasti kybernetiky, teorie her a systémové analýzy. Původní výzkumy katedry viz KRÁL, Miloslav a kol.: *Věda a řízení společnosti*. Praha, Svoboda 1967. Pracovištěm studujícím teoretické otázky řízení byl Ústav teorie informace a automatizace ČSAV, který od roku 1965 vydával časopis *Kybernetika*. Online archiv od roku 1965 do současnosti je dostupný z: <http://www.kybernetika.cz/content.html> [cit. 2017-03-15].

41 Viz DRÁB, Zdeněk: *Základní problémy systémového inženýrství*. Praha, Vysoká škola ekonomická 1969. K roli teorie systémů při zavádění automatizace srv. TÝŽ: *Základy automatického řízení* (Praha, Práce 1967) a dále vzpomínkový text o vývoji systémového inženýrství téhož autora (TÝŽ: *Historie systémového inženýrství u nás: Vzpomínky pamětníka*. Hradec Králové, Gaudeamus 2002).

42 Ke kádrové práci jako personalistice srv. KHOL, Josef a kol.: *Personální a kádrová práce*. Praha, Institut řízení – ČTK-Redakce hospodářských informací 1968. K výzkumu „člověka v pracovním prostředí“ na katedře psychologie a sociologie Institutu pro výchovu vedoucích pracovníků chemického průmyslu srv. MATOUŠEK, Oldřich – RŮŽIČKA, Jiří: *Psychologie práce: Základní otázky*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1965; RŮŽIČKA, Jiří a kol.: *Psychologie v práci mistra*. Praha, Svoboda 1966; TÝŽ: *Personální řízení a psychologie*. Praha, Svoboda 1970.

43 K historii „zdokonalené soustavy“ srv. KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*, sv. 1–2. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Doplněk 2000, s. 261–312. Nejnověji k dějinám ekonomické reformy srv. SUK, Jiří: *Veřejné záchodky ze zlata: Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu*. Praha, Prostor 2016.

řízení v socialismu.⁴⁴ Úsilí o posílení pravomocí manažerů se totiž stále těžko snášelo s centrálním plánováním, a současně také s reformními snahami o zvýraznění podílu zaměstnanců na správě podniků.⁴⁵

Zkoumáním profese socialistického manažera se zabýval nově zřízený Institut řízení, nejvýznamnější instituce československé manažerské vědy. Ústav byl založen 28. července 1965 na základě usnesení československé vlády a v jeho čele stannul Jaroslav Jirásek, který byl dlouhodobě nejvýznamnějším představitelem zdejší teorie řízení a současně disponoval mimořádnými kontakty v politických kruzích i podnicích.⁴⁶ Ústav se soustřeďoval na sledování nejnovějších trendů ve výzkumu řízení, rozhodování, podnikové organizace, výpočetní techniky a příbuzných témat doma i v zahraničí. Jeho základním posláním však bylo předávání těchto poznatků manažerům prostřednictvím vzdělávacích programů a poradenství nebo cestou racionalizačních projektů sestavených pro konkrétní podniky. Institut vydával dva časopisy, *Moderní řízení* a *Organizace a řízení* (v prvním ročníku nesl název *Informační výběr*), které byly určené vedoucím pracovníkům. Obě periodika otiskovala značné množství překladových textů, a seznamovala tak domácí publikum se západní manažerskou vědou. Teoretické texty a informativní články o řízení ve známých západních firmách doplňovaly populárně laděné články o manažerské praxi. *Moderní řízení* pravidelně otiskovalo rozhovory s československými podnikovými řediteli, významnými představiteli exekutivy v oblasti hospodářské politiky nebo domácími a zahraničními odborníky. Vedle vysoce odborných textů oba časopisy publikovaly také články zaměřené na životní styl manažerů a péči o jejich zdraví. Řada článků plnila roli základního informačního servisu o institucích a literatuře a nechyběly ani návody, které měly manažerům usnadnit každodenní výkon jejich povolání.

Vybudovat manažerskou kulturu však měly pomoci především vzdělávací kurzy. Školící středisko Institutu řízení organizovalo krátkodobé semináře pro podnikové

44 Kromě pracovišť ČSAV a vysokoškolských kateder existovalo množství specializovaných rezortních ústavů, pracoviště zkoumající organizaci práce a instituce zaměřené na podporu technologického rozvoje a využívání moderních metod řízení, jako byl Československý komitét pro vědecké řízení nebo Státní komise pro řízení a organizaci. Vyčerpávající přehled institucionálního zázemí teorie řízení v Československu v polovině 60. let viz Československé instituce zabývající se řízením. In: *Moderní řízení*, roč. 1, č. 1 (1966), s. 89–92; Československé instituce zabývající se řízením – pokračování. In: *Tamtéž*, č. 2, s. 90–92; Československé instituce zabývající se řízením – pokračování. In: *Tamtéž*, č. 3, s. 91 n.; Československé instituce zabývající se řízením. In: *Tamtéž*, č. 6, s. 90–92.

45 K dobovým diskusím o manažerismu a samosprávě srv. např. MLČOCH, Lubomír: Symposium o podniku. In: *Politická ekonomie*, roč. 17, č. 3 (1969), s. 278–281; VOSTATEK, Jaroslav: Čtyři typy podniku a socialistické odměňování. In: *Tamtéž*, č. 4, s. 307–321. Souhrnně k tématu debat o samosprávě v 60. letech srv. KOVANDA, Karel: *Zápas o podnikové rady pracujících 1968–1969*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2014.

46 Informace o zřízení, struktuře a náplni práce Institutu řízení viz *Národní archiv* (dále NA), Praha, fond (f.) Institut řízení (netříděný fond), Informační zpráva o Institutu řízení: Návrh zprávy pro sekretariát nebo předsednictvo ÚV KSČ a předsednictvo vlády ČSSR k projednání v řídicím výboru dne 14. října 1965; *tamtéž*, Poslání, pracovní náplň a způsob práce Institutu řízení: Výpis z důvodové zprávy k vládnímu usnesení č. 362 ze dne 28. července 1965.

ředitele a dlouhodobé kurzy ve formě ročního internátního studia pro „kádrové zálohy“ na vyšší řídicí funkce.⁴⁷ Pozornost si zaslouží také způsob financování manažerského vzdělávání. Již v roce 1965 stanovil ústav roční školné ve studiu pro „kádrové rezervy“ a poplatky za účast na seminářích,⁴⁸ přičemž komerční pojetí manažerského vzdělávání odůvodnil snahou o částečnou finanční soběstačnost instituce a tím, že zpoplatnění kurzů zvýší „vzájemnou náročnost jak na práce Institutu, tak i na jejich využití“.⁴⁹ Ústav byl budován jako obdoba moderní konzultační firmy, jejímž cílem bylo provozovat expertní činnost podle zásad socialistického podnikatelství, tedy s důrazem na vyrovnanou bilanci nákladů a výnosů a využití tržních mechanismů jako nástrojů motivace.

Téma socialistického podnikání našlo ohlas také na nejvyšší politické úrovni. Československá vláda v listopadu 1968 projednávala zákony o „socialistickém podniku“ a „podmínkách podnikatelské činnosti“. Legislativa měla přeměnit podniky „z pouhých objektů řízení v aktivní subjekty, které se budou chovat podnikatelsky a rozhodovat na základě vlastních popudů“.⁵⁰ Socialistický manažer byl podnikatelem, jehož schopnosti musely daleko přesahovat mechanické plnění shora nařízeného plánu. Reforma měla propojit „odborné a profesionální řízení s rostoucím demokratickým společenstvím“ a dosáhnout stavu, kdy se „podnikatelský a řídicí systém dostane nad úroveň evropského podnikatelství a manažerství“.⁵¹ Socialistické podnikání bylo cestou k „seberealizaci“ jednotlivců a pracovních kolektivů takovým způsobem, „aby se práce i život každého pracovníka dostaly do přímé závislosti“ podle hesla „jak kdo pracuje, tak ať také žije“.⁵² Podnikatelství vyžadovalo nejen přebudování organizační struktury podniků, ale také nové pojetí manažerské práce. Podnikový ředitel vystupující v úloze socialistického podnikatele byl novým typem řídicího pracovníka. Musel věnovat více pozornosti reklamě, měl za úkol sledovat

47 Institut uspořádal tři běhy kurzů pro „vrcholové hospodářské pracovníky“ v letech 1968–1970 a dalších 18 běhů kurzů v letech 1970–1979, které již spolupočínal s Vysokou školou politickou ÚV KSČ (tyto kurzy byly otevřeny také pro tajemníky krajských a okresních výborů KSČ působící v oblasti hospodářství a pro pracovníky „centrálních orgánů“). Kromě toho ústav v letech 1973–1979 uspořádal 11 běhů kvalifikačních kurzů v rámci „cyklické přípravy“ pro náměstky ministrů a generální ředitele. Konečně v letech 1966–1980 proběhlo také 16 ročních kurzů pro „kádrové rezervy“. (Srv. Úvod: Patnáct let Institutu řízení. In: *Moderní řízení*, roč. 14, č. 11 (1980), s. 5–10.)

48 Školné ve studiu pro „kádrové rezervy“ činilo 24 tisíc Kčs a zahrnovalo náklady na lektory, stravu, ubytování, pět pracovních cest a další výdaje spojené se studiem. Poplatek za krátkodobý seminář pro podnikové ředitele byl 300 Kčs. (Srv. NA, f. Institut řízení (netříděný fond), Informační zpráva o Institutu řízení.)

49 *Tamtéž*.

50 Srv. VONDROVÁ, Jitka (ed.): *Ekonomická reforma 1965–1969*. (Prameny k dějinám československé krize 1967–1970, sv. 10.) Praha, ÚSD AV ČR 2010, v.v.i., s. 351–359, zde s. 353, dokument č. 47 – Informativní zpráva o stavu a dalším postupu prací na právní úpravě postavení, úlohy a řízení socialistického podniku a podmínek podnikatelské činnosti, příloha č. 2: Hlavní principy postavení a řízení socialistického podniku, 19. listopadu 1968. Zvýrazněno podle originálu.

51 Úvod. In: *Moderní řízení*, roč. 3, č. 7 (1968), s. 5.

52 *Tamtéž*.

mezinárodní trhy a mít přehled v oblasti technologických inovací. Významnou součástí jeho činnosti byla práce s podřízenými, která se měla zaměřovat na motivaci a vzdělávání zaměstnanců.⁵³ Ekonomická reforma šedesátých let zrodila socialistického manažera, jenž měl namísto poslušného plnění pokynů z centra řídit podnik pomocí moderní manažerské vědy a dosahovat úspěchů v konkurenčním prostředí domácích a mezinárodních trhů.

Teorie řízení líčila utváření manažerské profese jako společné dílo expertů a vedoucích pracovníků, tedy jako propojení výzkumu s praxí. *Moderní řízení* představovalo úspěšné manažery v obsáhlých rozhovorech o jejich práci a fungování „jejich“ podniků. Dobový ideál manažera jako socialistického podnikatele byl spíše než prostřednictvím teoretických výkladů prezentován formou příběhů o náročných cestách k úspěchu a prosperitě. Československou manažerskou *success story* převyprávěl v rozhovoru „o podniku, který podniká“, Miroslav Grégr, ředitel Desty Děčín.⁵⁴ Historie továrny na vysokozdvizné vozíky, již ředitel a jeho spolupracovníci díky svému neobyčejnému úsilí a využití správných manažerských metod přivedli od nevyhnutelného zániku k úspěchu doma i v zahraničí, ukazovala, jak by v československém prostředí měli manažeři pracovat s poznatky teorie řízení. Grégr zdůraznil nejen význam motivace, pracovního nasazení a identifikace zaměstnanců s podnikem, ale také důležitou roli vzdělávání, designu výrobků a využívání metod marketingu a *public relations*. „Podnik, který podniká“, byl ziskový, držel krok s vývojem moderních technologií, zvyšoval kvalifikaci zaměstnanců, budoval značku a pružně reagoval na požadavky zákazníků. Ve futurologicky laděné anketě o podobě československého podniku v roce 1980 se oslovení manažeři shodli, že podnik budoucnosti bude potřebovat méně fyzické práce, zkrátí se pracovní doba a dojde k výraznému zlepšení pracovního prostředí. Podniky budou také využívat moderní metody řízení, včetně personalistiky opřené o poznatky psychologie a sociologie. Samostatnost jim umožní sledovat kritéria nabídky a poptávky s cílem vytváření maximálního zisku.⁵⁵ Závod spravovaný kolektivem kompetentních odborníků se měl stát základní jednotkou socialistické ekonomiky a nebyť již „definován shora jako převodní soukolí mechanismu spouštěného z centra“, nýbrž „z ekonomiky ... z jeho schopnosti ‘uživit se’ na trhu“.⁵⁶

Ačkoliv experti a manažeři nepopírali význam zaměstnanecké samosprávy a kolektivního vedení podniků jako projevu demokratizace výroby, zdůrazňovali úlohu manažera jako organizátora a tvůrce zisku a manažerství jako mimořádné povolání. Již Proškova práce z roku 1957 naznačovala, že manažerská profese vyžaduje výjimečné osobní vlastnosti i odborné znalosti, a reformní teorie řízení tyto motivy ještě

53 K socialistickému podnikání srv. FENCL, V.: *Koncepce podnikání, řízení a organizace podniků*. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 7 (1968), s. 35–38; *Rozhovor o družstevním podnikání*. In: *Tamtéž*, roč. 4, č. 3 (1969), s. 7–11; SCHULZ, Jaroslav: *Klíč k podnikání je v personální politice*. In: *Tamtéž*, s. 14–16; BENDA, Miloslav: *Vnitropodnikové řízení a podnikatelská funkce*. In: *Tamtéž*, č. 4, s. 47–51.

54 *Rozhovor o podniku, který podniká*. In: *Tamtéž*, č. 6, s. 7–15.

55 *Anketa o československém podniku roku 1980*. In: *Tamtéž*, roč. 3, č. 1 (1968), s. 49–60.

56 *Úvod*. In: *Tamtéž*, č. 4, s. 6.

zvýraznila.⁵⁷ Z úvah o společenské a politické roli manažerů vzešel návrh na vytvoření zájmové organizace vedoucích pracovníků, která by hájila jejich zájmy, poskytovala odborné vzdělávání a přispívala k péči o zdraví, volný čas a kulturní potřeby manažerů.⁵⁸ Teorie řízení věnovala značnou pozornost rovněž tématu osobnostního rozvoje. Odborné časopisy radily manažerům nejen v profesních problémech, ale také v otázkách týkajících se jejich osobního života. Manažer měl dostat stručné a přesně formulované rady, jak pečovat o své zdraví či jak si efektivně organizovat pracovní dobu, volný čas a osobní život včetně výběru životní partnerky.⁵⁹ Vedoucí pracovníci měli k dispozici také stručné příručky, v nichž našli návody, jak pozvednout své organizační a analytické dovednosti.⁶⁰

Obnovení řádu a výkonnosti: „konsolidace“ manažerské vědy

Rozvoj manažerství v socialismu byl od samého počátku politicky kontroverzní. Ve spojení s důrazem na roli trhu a samostatnost podniků se budování elitní manažerské vrstvy mohlo jevit jako narušení socialistických mocenských vztahů. Z hlediska „normalizační“ ideologické ofenzivy zaměřené proti „buržoazním teoriím“ byla nadšena recepce západní manažerské literatury těžko přijatelným projevem revizionismu. Československá manažerská věda se však v letech 1969–1970 dokázala přizpůsobit novým politickým podmínkám, přestože se mohla stát ideálním cílem „konsolidační“ kampaně. V této situaci museli experti obhájit význam teorie řízení pro novou hospodářskou politiku a dokázat, že západní manažerské vědění má význam také v centrálním plánování a je slučitelné s ideologickým kánonem marxismu-leninismu.

57 K pojetí řízení jako svébytné profese, která vychází z „univerzality řídicích funkcí“, srv. STRÍTESKÝ, Miroslav: *Řízení – zvláštní profese*. Praha, Svoboda 1970.

58 Anketa řídicích pracovníků o potřebě zájmové organizace. In: *Moderní řízení*, roč. 3, č. 7 (1968), s. 22–30.

59 Srv. např. Řediteli cvič! In: *Tamtéž*, roč. 2, č. 4 (1967), s. 28–30; ČERVENKA, Přemysl: Společenské vystupování řídicího pracovníka. In: *Tamtéž*, č. 10, s. 34–38; Duševní zdraví vedoucích pracovníků. In: *Organizace a řízení*, roč. 2, č. 1 (1969–1970), s. 65–67. Manažerská literatura nepočítala s tím, že by mohly existovat vedoucí pracovnice a ředitelky, a manažerům poskytovala rady, jak na pracovišti zacházet se ženami, údajně specifickou a mnohdy problematickou skupinou podřízených. Tyto texty obvykle vycházely z překladů dobové západní manažerské literatury. (Srv. Vliv manželky na kariéru manžela. In: *Informační výběr*, roč. 1, č. 1 (1968), s. 184 n.; Starosti se ženami. In: *Tamtéž*, s. 186; Práce žen. In: *Tamtéž*, č. 2, s. 153 n.; Rady mužům, kteří jsou vedoucí žen. In: *Tamtéž*, č. 9, s. 131–133; Závisí váš úspěch na vaší manželce? In: *Organizace a řízení*, roč. 2, č. 10 (1969–1970), s. 134–137.)

60 PAVELKA, Karel: *Jak lépe rozhodovat: Ekonomické rozhodování*. Praha, Svoboda 1970; TÝŽ: *Vedoucí a kolektiv: Některé otázky vedení lidí*. Praha, Svoboda 1970; TÝŽ: *Jak lépe řídit: Zásady, pravidla a některé nové směry řízení*. Praha, Svoboda 1970; TÝŽ: *Máte také málo času? Plánování a rozvrhování práce*. Praha, Svoboda 1970; SVATUŠKA, Ladislav: *Racionalizace práce v útvaru: Plánování, organizace a kontrola práce*. Praha, Svoboda 1970; TÝŽ: *Moderní pracoviště: Pracovní vedoucího a organizační technika*. Praha, Svoboda 1970.

„Konsolidační“ strategii manažerské vědy formulovaly texty vycházející na stránkách *Moderního řízení* od podzimu 1969, především nepodepsané redakční úvodníky. Další články a rozhovory zasazovaly dílčí otázky výzkumu řízení do kontextu nové politické linie KSČ. Základem sebekritiky bylo hodnocení pražského jara jako politického chaosu, který otevřel dveře nezodpovědným a neúspěšným ekonomickým experimentům. Úvodník z října 1969 popisoval soudobé politické a hospodářské otřesy rozvinutých kapitalistických zemí a současně zdůraznil zvláštnost československé „krize“: „Cítíme v sobě podobné revoltující vzpoury jako jinde. Naše problémy jsou však přece jen jaksi spletitější, hlubší a vleklejší. Trvají vlastně už skoro život jedné generace. (...) Máme možnosti, které jsou srovnatelné s pokročilejšími zeměmi, ale zůstali jsme za nimi a uvědomujeme si trapnost svého postavení.“⁶¹ Ekonomická reforma měla ukázat cestu k prosperitě a blahobytu, rozběhla se slibně a byla vystavěna na řadě podnětných myšlenek, avšak od roku 1967 se realita začala odlišovat od reformních plánů. Reforma „se stala trumfem ve hře o politickou moc“, kdy „ctižádostiví politici málo uvážlivě pokračovali v duchu přijatých závěrů, romantizovali své ekonomické představy, vynášeli vábné, ale nesvědomitě kritiky i perspektivy“.⁶² Namísto koordinované reformní politiky se „rozmohla volnost“ a „nastala chaotická investiční horečka“, objevily se snahy o zavedení nového pojetí podnikového vlastnictví, „plánovitost se uznávala, ale nepropracovávala“, a „nad vším tím se vznášela snaha po změně moci“.⁶³ „Konsolidace“ znamenala návrat k původním záměrům reformy, a především její odpolitizování. Prostřednictvím „ucelené“ a „jednotlivé“ koncepce bylo údajně možné navázat na počáteční snahy o překonání ekonomického centralismu a ukončit „rozpad hospodářského řádu“ a „anarchizující jevy v ekonomice“, které přinesl rok 1968.

V následujících měsících se *Moderní řízení* zapojilo do „konsolidace“ s větším nasazením a rovněž s pozoruhodnou otevřeností při hodnocení politické situace v Československu. Již v listopadu 1969 redakční úvodník prohlásil, že „v zemi probíhá střídání politických sil“, které vede k překonání stavu „neurčitosti, kolísání a rozháranosti“ a k „obnovení autority a řádu, k potlačení živelných dějů a spekulace“ v hospodářské politice.⁶⁴ Cílem bylo „sjednocení“ názorově rozkolísané hospodářské politiky a provedení personálních změn podle „pracovních a životních hodnot“ jednotlivců. Úsilí o obnovení autority a řádu v ekonomickém řízení znamenalo „příležitost k obrácení vývoje směrem k potřebné výkonnosti“.⁶⁵ Jestliže předchozí období přineslo živelnost, váhavost, ochromení hospodářské politiky, fascinaci kapitalismem a myšlenkou konvergence kapitalismu a socialismu, „konsolidace“ kladla důraz na zvláštní socialistický charakter československé ekonomiky a obnovu vedoucí úlohy KSČ. Nový přístup k řízení znamenal zvýšení výkonnosti

61 Úvod. In: *Moderní řízení*, roč. 4, č. 10 (1969), s. 5.

62 Tamtéž, s. 7.

63 Tamtéž.

64 Úvod. In: *Tamtéž*, č. 11, s. 5.

65 Tamtéž.

hospodářství prostřednictvím demokratického centralismu, plánování a „uplatnění jednoty ekonomiky a politiky“.⁶⁶

V první polovině roku 1970 bylo již hodnocení reformy na stránkách *Moderního řízení* zcela jednoznačné: léta 1966 až 1969 byla „černou kronikou“ československé hospodářské politiky. V tomto období „byl podniknut pokus o maloburžoazní alternativu ekonomiky“, který se formálně hlásil k socialismu, ale ve skutečnosti směřoval k zavedení tržního hospodářství a „konkurence všech proti všem“.⁶⁷ Současná změna politiky měla vytvořit nový program ekonomického rozvoje a zabránit „rozpadu hospodářského a pracovního řádu“.⁶⁸ Zavedení disciplíny v hospodářském řízení znamenalo ustavení „mocenské autority“, umožňující „zjednat nápravu a pracovníky závislé na státní moci pro řešení získat nebo je k němu přinutit“. Cílem bylo vytvoření „aktivního řídicího systému“, který překoná nerozhodnost a kolísavost vedoucích pracovníků.⁶⁹ Zdrženlivý postoj manažerů ke „konsolidační“ politice označil redakční text z ledna 1970 za hlavní překážku zvládnutí krize a za příčinu nevyhnutelných personálních změn: „Nerozhodnost vůdců se projeví jako nerozhodnost vedených. Vzniká stav, kdy dělníci, inženýři a úředníci již chtějí řádně pracovat; je jim protivná spekulace s prací, mají dost všelijakých vysvětlování, chtějí dělat a vydělat. Jestliže vůdcové podniků tuto chuť nepřevědou do organizované práce, mohou překážet.“⁷⁰ Nová politická linie současně odmítala přísný plánovací centralismus a direktivní řízení podniků. Článek označil celkové zavržení reformy za „návrat k překonané zaostalosti“. „Konsolidace“ znamenala napravení politických výstřelků z let 1966 až 1969 a disciplinování reformy, která se vymkla kontrole.

Texty z přelomu šedesátých a sedmdesátých let vysvětlovaly autoritativní obrat v manažerské vědě jako návrat k leninskému pojetí řízení. Zejména autoři působící v aparátu Ústředního výboru KSČ vyzdvihovali význam „kádrové práce“ jako zvláštní marxisticko-leninské personalistiky, jež teprve umožní skutečnou „konsolidaci“.⁷¹

66 K těmto principům se přihlásili účastníci třetího Semináře o řízení, který Institut řízení pořádal v Praze ve dnech 17. a 18. února 1970 (srv. Prohlášení účastníků III. Semináře o řízení. In: *Tamtéž*, roč. 5, č. 3 (1970), s. 95). K charakteristice reformního období srv. Úvod. In: *Tamtéž*, roč. 4, č. 12 (1969), s. 5 n.

67 Úvod. In: *Tamtéž*, roč. 5, č. 5 (1970), s. 5.

68 Úvod. In: *Tamtéž*, č. 2, s. 5 n.

69 *Tamtéž*. Skutečnost, že „ještě příliš mnoho vůdců pořádně nevede“, byla údajně důvodem, proč „konsolidační“ opatření bylo nutno zavést prostřednictvím mocenských zásahů „politických orgánů“. Článek otevřeně konstatoval, že „řídicí kádry jsou v tomto zápase málo aktivní“, a „proto musel být plán uložen silou“.

70 *Tamtéž*, s. 6. V rozhovoru na stránkách časopisu tento disciplinační aspekt nové politiky zdůraznil vedoucí ekonomického oddělení ÚV KSČ Ladislav Šupka. Teorie řízení měla pomoci „rehabilitovat plánování“ a současně se podílet na kultivaci řídicí praxe na úrovni jednotlivých podniků. Podle Šupky byla myšlenka socialistického podnikatelství vinou „nedostatku podnikatelské etiky“ na straně manažerů zcela „zvlgarizována“ – ředitel podniků v mnoha případech „zaměnili podnikání za spekulaci“. (Rozhovor o plánování a řízení československé ekonomiky. In: *Tamtéž*, roč. 5, č. 1 (1970), s. 13.)

71 Srv. KOVÁŘ, Karel – HENDL, Miloš – FRYČ, Karel: *Obnova leninských zásad kádrové práce*. In: *Tamtéž*, roč. 6, č. 11 (1971), s. 5–12; č. 12, s. 5–11; KARAS, Karel: *Zásady kádrové politiky*. In: *Tamtéž*, roč. 5, č. 12 (1970), s. 5–10.

„Normalizační“ čistku vysvětlovali jako zavedení kvalitativně pokročilejší práce s „kádry“ v československém hospodářství a odkazovali na sovětskou tradici vědeckého řízení. Zdůrazňovali potřebu socialistické personalistiky a nacházeli kořeny teorie řízení v historii komunistického hnutí.⁷² Hledání leninských tradic však nevyklučovalo rozsáhlé přejímání poznatků ze Západu. Prohlášení Institutu řízení z počátku roku 1970 vyzdvihlo, že teorie řízení by měla nadále kultivovat odborné schopnosti manažerů a „poučovat se při tom od přátel i protivníků“. Současně musela respektovat ideologii marxismu-leninismu a odmítat „ty souvislosti manažerství, které vyvěrají z třídní pozice západních manažerů při ovládnutí kapitalistické ekonomiky a z třídního složení kapitalistické společnosti“.⁷³ Manažerská věda, podobně jako například prognostika, se tímto způsobem pokusila distancovat od politických obsahů „buržoazních“ teorií a metod.⁷⁴ Experti se snažili odpolitizovat vědění, které vzniklo v kapitalistických zemích, a nakládat s ním jako s hodnotově neutrálními technikami řízení využitelnými v socialismu i kapitalismu. Československá manažerská věda sedmdesátých a osmdesátých let proto udržela vysokou kontinuitu s reformní teorií řízení. Odborná literatura nadále sledovala a přejímala západní manažerskou vědu, avšak nikoliv pod heslem socialistického podnikatelství a tržního socialismu, nýbrž jako prostředek k zajištění efektivnějšího řízení centrálně plánovaného hospodářství. „Konsolidační“ obrat k autoritě a disciplíně ukázal, že nikoliv expertní vědění samo o sobě, nýbrž politika expertízy, tedy propojení manažerské vědy s konkrétním politickým programem, určovala, jaké politické cíle bude teorie řízení prosazovat.

Sociální plánování jako nástroj řízení v pozdním socialismu

Bylo by zjednodušující vykreslit „sebekonsolidaci“ teorie řízení jako vychytralý politický manévr, který měl maskovat kontinuitu s reformní manažerskou vědou. Nástup takzvané normalizace znamenal pro teorii řízení řadu důležitých změn. Českoslovenští experti se začali více věnovat manažerským a plánovacím teoriím vypracovaným v ostatních socialistických zemích. Tato praxe nebyla vynucena pouze ideologickou kampaní, ale také proměnou hospodářské politiky. Manažerská věda

72 Viz MACHÁT, František: V. I. Lenin a řízení. In: *Tamtéž*, roč. 5, č. 3 (1970), s. 15–20; TÝŽ: Bedřich Engels a otázky řízení. In: *Tamtéž*, č. 10, s. 5–8. Úvodníky *Moderního řízení* z roku 1971 věnované 50. výročí založení KSČ odkazovaly k budování strany a k procesu bolševizace jako ke kořenům komunistického pojetí organizace a řízení. (Srv. Počátky bolševické organizovanosti: K 50. výročí KSČ. In: *Tamtéž*, roč. 6, č. 4 (1971), s. 5–7; Počátky kádrové politiky KSČ. In: *Tamtéž*, č. 5, s. 5–7; Organizační principy KSČ na V. sjezdu (1929). In: *Tamtéž*, č. 7, s. 5–7.)

73 Co znamená „manažerství“ v našem pojetí? In: *Tamtéž*, roč. 5, č. 1 (1970), s. 31.

74 K vývoji zkoumání budoucnosti v Československu srv. SOMMER, Vítězslav: Forecasting the Post-Socialist Future: Prognostika in Late Socialist Czechoslovakia, 1970–1989. In: ANDERSSON, Jenny – RINDZEVICIUTE, Egle (ed.): *The Struggle for the Long-Term in Transnational Science and Politics: Forging the Future*. London – New York, Routledge 2015, s. 144–168.

se v sedmdesátých letech více zaměřila na výzkum plánování, který zahrnoval nejen to hospodářské, kterému se věnovali zejména ekonomové, ale také plánování v oblasti organizace práce a pracovních sil. Výrazná recepce sovětského sociálního plánování byla důsledkem politických tlaků „konsolidačního“ režimu i pokusem vyřešit některé problémy československého hospodářství v situaci, kdy nebylo možné pokračovat v zavádění trhu a dalším uvolňování hierarchické organizace ekonomiky.

Sociální plánování bylo po druhé světové válce běžným nástrojem moderního vládnutí, například jako součást keynesiánského sociálního státu nebo rozvojových politik v takzvaném třetím světě.⁷⁵ Jeho zavádění v Československu v sedmdesátých letech však mělo svůj původ v Sovětském svazu. Počátky sovětského sociálního plánování přitom spadají do roku 1966, kdy na triadvacátém sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu vystoupila leningradská delegace s návrhem vypracovat program sociálního plánování v leningradských průmyslových podnicích.⁷⁶ Předseda rady ministrů Alexej Kosygin tento záměr podpořil a upozornil na jednostrannost plánování, které „plán pojímá pouze jako ekonomický instrument, zatímco je do něho třeba zahrnout vše, co se týká člověka“.⁷⁷ Ve druhé polovině šedesátých let začaly podniky v SSSR vytvářet plány sociálního rozvoje a průmysloví sociologové formulovali metodiky sociálního plánování zaměřeného na průmyslové závody a kolektivy zaměstnanců.⁷⁸ Sovětské pojetí sociálního plánování se pak postupně šířilo do dalších zemí „východního bloku“, zejména prostřednictvím mezinárodních konferencí a pracovní skupiny, která sdružovala experty z Československa, Bulharska, Maďarska, Polska, Německé demokratické republiky a SSSR.⁷⁹

Na začátku sedmdesátých let začali sociální plánování prosazovat českoslovenští sociologové a ekonomové, kteří již v předchozím desetiletí působili v prostředí manažerské vědy. Tématu se poprvé obsáhleji věnovala první konference marxistických

75 Srv. HUBER, Valeska: Introduction: Global Histories of Social Planning. In: *Journal of Contemporary History*, roč. 52, č. 1 (2017), s. 3–15. Případová studie o sociálním plánování v poválečné Velké Británii viz O'HARA, Glen: *From Dreams to Disillusionment: Economic and Social Planning in 1960s Britain*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2007.

76 Viz STÍBALOVÁ, Běla: *Sociální plánování v ČSSR a SSSR*. Praha, Ústředí vědeckých, technických a ekonomických informací 1976, s. 3 a 15.

77 BAUEROVÁ, Jaroslava – KOLÁŘ, Jaroslav – RŮŽIČKA, Jiří – KOHOUT, Jaroslav – BIDLOVÁ, Eva – TOMŠÍK, Miloslav: *O sociálním plánování*. Praha, Práce 1972, s. 13.

78 STÍBALOVÁ, B.: *Sociální plánování v ČSSR a SSSR*, s. 17 n. Stíbalová vymezuje čtyři sovětské „školy“ sociálního plánování: 1) kyjevská škola, zaměřená na „plánování jednotlivce“ v rámci kolektivu pracujících; 2) permská škola, zaměřující se na plánování kolektivů pracujících; 3) leningradská škola, pro niž byl objektem plánování závod; 4) sverdlovská škola, zkoumající „plánování oblasti“.

79 Důležitým fórem se stal 7. Světový sociologický kongres, který se konal v roce 1970 ve Varně a jehož hlavním tématem bylo právě sociální plánování a předvídání (srv. BACH: VII. Světový sociologický kongres ve Varně. In: *Sociologický časopis*, roč. 7, č. 1 (1971), s. 102–105). Mezinárodní pracovní skupina uspořádala tři konference, jejichž závěry shrnula publikace: KUTTA, František (ed.): *Planning and Forecasting Social Processes: Undertaken within the Framework of the Problems Committee for Multilateral Cooperation of the Academy of Sciences, and Dedicated to the 9th World Sociological Congress Uppsala, Sweden 1978*. Praha, Academia 1978.

průmyslových sociologů, která se konala v listopadu 1971 v Liblicích a zkoumala uplatnění sociologie práce v podnicích nebo státních orgánech. Jaroslav Kohout zde československé sociální plánování charakterizoval jako projekt nacházející se spíše ve fázi teoretických a metodologických zkoumání než vyhodnocování konkrétních výzkumů.⁸⁰ Následovala řada dalších akcí, jež pořádaly nejen akademické a expertní instituce, ale také průmyslové podniky.⁸¹ Výzkumy sociálního plánování získaly během první poloviny sedmdesátých let rozsáhlou institucionální základnu. Na pražské Vysoké škole ekonomické působil sociologický tým vedený Jaroslavem Kohoutem, který se zabýval průmyslovou sociologií a zkoumal sociální úlohu podniků. Ústav filosofie a sociologie ČSAV zastřešoval badatelské aktivity Františka Kutty a jeho spolupracovníků, kteří se věnovali teoretickým aspektům sociálního plánování a takzvaného plánování a programování sociálních procesů. Vedle řady rezortních ústavů a podnikových výzkumných ústavů se tématu věnoval také Výzkumný ústav životnej úrovně v Bratislavě nebo ostravský Výzkumný ústav rozvoje oblastí a měst.

Význam sociálního plánování překračoval potřebu „konsolidované“ sociologie a teorie řízení nalézt výzkumné téma, jež by zapadalo do nové politické linie. Tato problematika ještě více propojovala dvě již tak provázané oblasti – řízení podniků a sociální politiku.⁸² Byl to rozsáhlý expertní projekt, který zaměstnával řadu odborníků z oblasti teorie řízení, a současně jej aktivně prosazovaly také politické instituce, především odbory a vláda, jež určovaly hospodářskou a sociální politiku státu.⁸³ V praxi sociálního plánování přineslo povinnost vytvářet podnikové plány sociálního rozvoje a péče o zaměstnance. Sociální plánování v sedmdesátých letech

80 Srv. *I. konference marxistických průmyslových sociologů: Sborník referátů*. Praha, Československá sociologická společnost při ČSAV 1971. Kohoutův referát viz *tamtéž*, s. 331–335.

81 Příkladem může být mezinárodní konference „Péče socialistického závodu o člověka“, kterou v roce 1974 uspořádaly Třinecké železářny. Vystupovali na ní jak sociologové a ekonomové (např. František Kutta a Igor Tomeš), tak zástupci odborů, podnikoví manažeři a experti působící přímo v závodech. (Srv. *Mezinárodní konference Péče socialistického závodu o člověka: Sborník přednášek*. Třinec, b.n. 1974.)

82 Propojení ekonomického plánování se sociální politikou a plánovanou výstavbou měst a územních celků se rozvinulo v rámci industrializace ruských regionů, především při vzniku nových menších průmyslových center. K analýze těchto projektů jako součásti sovětského „totálního plánování“ srv. COLLIER, Stephen J.: *Post-Soviet Social: Neoliberalism, Social Modernity, Biopolitics*. Princeton – Oxford, Princeton University Press 2011, s. 31–125.

83 V roce 1972 inicioval 7. všeodborový sjezd vytváření sociálních plánů v podnicích, které na základě vládního usnesení č. 66 z roku 1973 začaly zavádět experimentální projekty „komplexní péče o pracovníky“. Směrnice a pokyny federálního i republikových ministerstev práce a sociálních věcí a Ústřední rady odborů pro sestavení „komplexních programů péče o pracovníky“ na roky 1976–1978 byly otištěny v příloze časopisu *Odborář*, roč. 28, č. 13 (1975), s. 1–14. V roce 1975 federální vláda nařídila vypracovat tyto programy ve všech podnicích s výhledem do roku 1980. (Viz STÍBALOVÁ, B.: *Sociální plánování v ČSSR a SSSR*, s. 44. Podrobně k vývoji sociálního plánování v ČSSR a obecně k zapojení sociologie do podnikového řízení srv. KOHOUT, Jaroslav: *Sociální analýza a řízení socialistického podniku: Vznik – pojetí – aplikace*. Praha, Práce 1976, s. 151–188; KUTTA, František a kol.: *Teorie a praxe sociálního plánování a programování v ČSSR*. Praha, Svoboda 1980, s. 51–69.)

propojilo politické rozhodování, podnikový management a expertízu, podobně jako socialistické podnikatelství a decentralizace hospodářství propojily tyto tři oblasti v předchozím reformním desetiletí.

Jaká politická racionalita stála v pozadí sociálního plánování a proč se prosadilo právě v období „normalizace“? Podle členů výzkumného týmu Jaroslava Kohouta bylo jeho cílem „rozšířit plánovací praxi z dosavadního technického a ekonomického pojetí na komplexní plánování, zahrnující i sociální změny“, a tak „překonat oddělení ekonomické a sociální funkce podniku“.⁸⁴ Mělo být nevhodnějším nástrojem podnikového a politického řízení v období takzvaného rozvinutého socialismu. Sociologové charakterizovali podnikové řízení padesátých let jako „technicistní“, tedy podřizující sociální politiku technickým potřebám výroby – jeho důsledkem byla špatná úroveň pracovního prostředí nebo fyzicky namáhavá ženská práce. Reformu šedesátých let naopak označili za projev „ekonomismu“. Reformátoři údajně chtěli oddělit ekonomické řízení od politického a problémy podniků řešit prostřednictvím „mimopodnikových institucí“, například dočasnou nezaměstnaností nebo přeškolenými programy. Sociální plánování vycházelo z předpokladu, že socialistický podnik, který je ve státním vlastnictví, není pouze výrobcem a zaměstnavatelem, ale také orgánem státní správy, „a proto musí realizovat státní politiku nejen ve výrobě, ale i v péči o pracovníky, o jejich celkovou životní úroveň a životní styl“.⁸⁵ Podnik se tak zdál být ideálním místem sociální kontroly. Jako „ekonomická organizace“ měl prostředky, jež bylo možné použít k vytvoření komplexní „plánovací soustavy“ ovlivňující podobu pracovních a životních podmínek obyvatelstva. Činnost podniku a jeho sociálních institucí, například rekreačních a kulturních zařízení, bylo možné dlouhodobě sledovat, analyzovat a na základě těchto výzkumů upravovat strategie prohlubování socialistického charakteru společnosti.

V teoretickém rozpracování sociálního plánování vynikal jeho disciplinační rozměr. Sociologové zdůrazňovali možnost kontrolovat sociální rozvoj prostřednictvím „spojení celospolečenských, skupinových a individuálních zájmů na základě programu rozvoje materiálních, sociálních a kulturních podmínek života společnosti“.⁸⁶ Propojení ekonomického a sociálního plánování mělo zajistit „všestranný rozvoj lidí“ vyvažováním ekonomických a sociálních cílů, tedy využití „hmotných podnětů v souladu s podněty morálními“.⁸⁷ Sociální plánování mělo také umožnit dohled nad sociální strukturou obyvatelstva, jeho hodnotovou orientací nebo pracovními, kulturními a konzumními návyky. „Komplexní řízení socialistické společnosti“ namísto „vnější kontroly dělníka“ usilovalo o nepřímou kontrolu jeho morálky a charakteru prostřednictvím podnikové sociální politiky. Metodika, vypracovaná v roce 1970 v Sovětském svazu, definovala pět základních oblastí sociálního plánování: změny v sociální struktuře kolektivu zaměstnanců (zvyšování kvalifikace,

---

84 BAUEROVÁ, J. – KOLÁŘ, J. – RŮŽIČKA, J. – KOHOUT, J. – BIDLOVÁ, E. – TOMŠÍK, M.: *O sociálním plánování*, s. 6 a 15.

85 *Tamtéž*, s. 15.

86 *Tamtéž*, s. 14.

87 *Tamtéž*.

mobilita v rámci podniku); pracovní podmínky a bezpečnost práce; zvyšování životní úrovně zaměstnanců; „komunistická výchova pracujících“ (kultivace vztahu k práci, „estetický rozvoj osobnosti“, „tělesný rozvoj člověka“, pracovní disciplína); a sociálně-psychologické vztahy v kolektivu zaměstnanců.⁸⁸ Sovětská literatura zkoumala také vytváření sociálních normativů, předem určených a závazných cílů rozvoje společnosti, které odkazovaly na ekonomické normativy, běžné v hospodářském plánování.⁸⁹

Představitelem značně technokratického pojetí sociálního plánování byl ekonom František Kutta. Jeho metodiky „sociálního programování“ detailně popisovaly jednotlivé kroky komplexního plánovacího procesu, který propojoval sociální a ekonomické plánování na podnikové i celospolečenské úrovni.⁹⁰ Zvláštní oblastí, která zcela vycházela ze sovětské reality, bylo sociální plánování měst, regionů a „populace v dané územní jednotce“.⁹¹ Jeho provázanost s urbanismem a výzkumy životního prostředí a životní úrovně odpovídala poměrům typickým v Sovětském svazu, kde probíhala výstavba nových průmyslových měst. V Československu se realizovalo především v teorii jako zamýšlený nejvyšší stupeň sociálního plánování nebo na rovině sociologických experimentů.⁹² Autoři teoretických textů a metodik charakterizovali sociální plánování jako pokročilejší způsob rozvoje socialismu, jenž odpovídá rozvinuté ekonomice a měnící se sociální struktuře. Aktuální stav „výrobních sil“ vyžadoval růst kvalifikace zaměstnanců a současně více individuální přístup k jejich potřebám a zájmům.

Empiricky zaměřená literatura, sepisovaná často týmiž autory jako tyto teoretické texty, a podnikové sociální plány však nabízejí na sociální plánování pragmatictější a méně optimistický pohled. Jaroslav Kohout v polovině sedmdesátých let shrnul sociologické výzkumy provedené v československých podnicích přibližně v letech 1965 až 1975. Vedle tezí o rozvoji socialistické společnosti postavil argumenty vycházející ze sociologického mapování československého průmyslu. Zaměřil se na fluktuaci zaměstnanců, kterou označil za vážný sociální a ekonomický problém,⁹³ a napsal, že její „základní příčina tkví v ekonomice, která dosáhla již takového stupně rozvoje, že neexistují další volné zdroje pracovních sil“, a také v „intenzifikaci“ hospodářství, kdy zdrojem produktivity není zvyšování počtu zaměstnanců, ale růst kvalifikace,

88 KERIMOV, Džangir Ali-Abbasovič: *Metodika plánování sociálního rozvoje kolektivu průmyslového podniku*. Praha, Práce 1973, s. 5 n. Kniha vyšla poprvé v roce 1970 v Leningradu.

89 Srv. český překlad sovětské práce: ASEJEV, Vladimír Grigorjevič – ŠKARATAN, Ovsej Irmovič: *Sociální normativy a sociální plánování*. Praha, Práce 1986.

90 Viz SOUKUP, Miroslav – KUTTA, František a kol.: *Řízení v období vědeckotechnické revoluce: Principy socioekonomického řízení*. Praha, Svoboda 1973; KUTTA, František: *Systém řízení sociálních procesů*. Praha, Svoboda 1976; KUTTA, F. a kol.: *Teorie a praxe sociálního plánování a programování v ČSSR*.

91 STÍBALOVÁ, B.: *Sociální plánování v ČSSR a SSSR*, s. 64.

92 Srv. ILLNER, Michal: K možnostem sociálního plánování ve správě územních celků. In: *Správní právo*, roč. 6, č. 8 (1973), s. 480–498; NOVOTNÝ, Jaroslav – ŠTRÁCHAL, Miroslav: *Poznatky z experimentů v plánování sociálního rozvoje měst a obcí*. Ústí nad Labem, Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV – pobočka Ústí nad Labem 1980.

93 KOHOUT, J.: *Sociální analýza a řízení socialistického člověka*, s. 168–175 (viz pozn. 83).

nové technologie a pokročilejší metody řízení.⁹⁴ Výzkumy odhalily i další příčiny fluktuace: špatnou organizaci práce, nízké mzdy (zejména v případě žen) a nevyhovující pracovní prostředí, zvyšující riziko nemocí a úrazů. Prvořadým cílem sociálního plánování bylo proto vyřešit problém nedostatku a nestability pracovních sil.⁹⁵ Spojení managementu a sociální péče mělo pomoci udržet zaměstnance v závodech a zajistit plynulý chod centrálně plánovaného hospodářství. Namísto ambiciózních vizí komplexně plánované socialistické společnosti zde vystupuje spíše pochmurný obraz ekonomického systému, který přestával držet krok s měnící se sociální realitou a vyžadoval zavedení nových metod řízení spojujících manažerské techniky s podrobně plánovanou sociální péčí. Klesající zájem o náročnou a špatně organizovanou práci v československém průmyslu vytvářel trvalou krizi v oblasti pracovních sil. Absenci trhu práce a omezené možnosti získávat novou a levnější pracovní sílu prostřednictvím pracovní migrace měly vyvážit sociálně-politické a organizačně-manažerské programy prováděné na podnikové a výhledově také na regionální úrovni. Pohled do vybraných podnikových sociálních plánů ale naznačuje, že sociální plánování bylo spíše údržbou podnikové sociální a kulturní infrastruktury, například bytů, škol a školek, kulturních zařízení a jídelen.⁹⁶

Sociální plánování se stalo specifikem pozdního socialismu právě díky své stabilizační funkci, jejímž cílem bylo udržet zastarávající a špatně fungující socialistický industrialismus prostřednictvím sociální politiky a teorie řízení. Tím se odlišovalo od dřívější praxe, kdy průmyslový podnik rovněž aktivně přetvářel sociální a ekonomickou realitu ve svém okolí a snažil se formovat soukromý život zaměstnanců včetně jejich hodnotové orientace a kulturních zájmů, jak tomu bylo například v meziválečném baťovském systému. Socialistický podnik se podle teorie sociálního plánování stal základní organizační jednotkou hospodářského a sociálního řádu v období rozvinutého socialismu. Průmyslová výroba měla být nejen páteří hospodářského života, ale také zdrojem sociální stability. Zjevné problémy socialistické ekonomiky, způsobené vedle opakujících se selhání plánovacího systému a podnikového řízení také nedostatkem pracovních sil, měl vyřešit lepší management a přesně cílené sociálněpolitické programy. Jestliže v budovatelském období první poloviny padesátých let mělo problém fluktuace a nedostatku pracovních sil vyřešit zostření pracovní disciplíny a politická mobilizace zaměstnanců, „konsolidační“ režim nacházel cestu ke stabilizaci pracovních sil v prolnutí sociální politiky s moderní organizací výroby.⁹⁷ Efektivní řízení pracovních sil bylo podmínkou plynulé

94 *Tamtéž*, s. 170.

95 K fluktuaci srv. VAŠÁK, Pavel: *Fluktuace pracovních sil*. Praha, Práce 1976. Autor v knize uvádí, že „zdroje pracovních sil jsou v současné době prakticky vyčerpány“ a „ani v příštích deseti až patnácti letech není naděje na zlepšení dosavadního stavu“ (*tamtéž*, s. 3).

96 „Provozní“ charakter sociálních plánů dokládá např. materiál „Komplexní plán péče o pracující v n. p. Svit na léta 1972–75“ (*Státní okresní archiv Zlín*, f. Národní podnik Svit Gottwaldov, signatura I/1, Ředitelna, inventární číslo 548, karton 119, Porada vedení I. pololetí 1972, Komplexní plán péče o pracující v n. p. Svit na léta 1972–75).

97 K mobilizačnímu pojetí 50. let srv. STÝBLO, Josef – SÝKORA, Borek: *Do rozhodného boje proti absenci a fluktuaci a za vysokou pracovní kázeň*. Praha, Práce 1953. Význam sociální

průmyslové výroby, hospodářského růstu a v konečném důsledku také sociální a ekonomické stability státního socialismu jako politického a ekonomického zřízení.⁹⁸

Obrovské nároky, které „normalizační“ pojetí řízení kladlo na manažerskou profesi, jsou zřejmé z výše popsaných teoretických i praktických východisek sociálního plánování. Manažerská věda zachovala důraz na přejímání západních metod řízení. Manažer pozdního socialismu sice již nebyl socialistickým podnikatelem, ale nadále měl být odborníkem, který sleduje nejnovější trendy v teorii řízení a zavádí je do praxe. Současně měl zajišťovat plnění centrálně a direktivně uloženého plánu a podílet se na naplňování sociálních funkcí podniku cestou sociálního plánování, kterou formulovali nejen experti v odborných textech, ale zejména exekutivní a odborové orgány ve směrnících a nařízeních. K těmto třem oficiálním rolím je třeba přidat ještě rozsáhlou neformální agendu, často se nacházející na hraně zákonnosti.⁹⁹ „Konsolidační“ režim postavil před experty na řízení a československé manažery těžko splnitelný požadavek: vytvořit a udržovat systém řízení vyžadující plánovací disciplínu, manažerskou flexibilitu, aktivní zavádění technologických a manažerských inovací a respektování sociálněpolitických strategií režimu včetně jejich materiálního zajišťování z podnikových fondů.

Závěr: teorie řízení a konec státního socialismu

Vývoj teorie řízení byl úzce propojen s proměnami ekonomické a organizační racionality státního socialismu. Pokus o vytvoření manažerské vědy odpovídající zvláštnostem socialistického hospodářství vedl k rozdílným představám o metodách a cílech ekonomického řízení, včetně různého pojetí socialistického manažerství. Reformní politika šedesátých let umožnila rozmach teorie řízení, který zahrnoval rozsáhlou recepci západní manažerské vědy, vybudování institucionální základny a vytvoření expertní kultury, čerpající ze značně rozdílných odborných perspektiv od psychologie po systémové inženýrství. Reformní manažerská věda propagovala socialistické podnikatelství, jehož uskutečnění vyžadovalo decentralizaci hospodářství a vytvoření ekonomického systému založeného na interakci mezi plánem a trhem. Socialistický manažer měl být především podnikatelem, který vytváří zisk a pružně reaguje na požadavky trhu. Vztah mezi manažerstvím a socialistickým vládnutím nebyl v šedesátých letech jednoznačně vyřešen. Vedle představ o posílení hospodářské demokracie, tedy propojení manažerství se zaměstnaneckou samosprávou,

---

péče, organizace práce a vytváření „optimálních pracovních podmínek“ naopak zdůrazňuje Pavel Vašák v publikaci *Fluktuace pracovních sil*, s. 46 n.

98 Dobový výzkum zaměstnanosti a pracovních sil nacházel jádro problému v komplikovaném vztahu mezi kvalifikací pracovních sil, technologickou vyspělostí, produktivitou práce a úrovní organizace výroby (srv. KALINOVÁ, Lenka: *Máme nedostatek pracovních sil?* Praha, Svoboda 1979).

99 K fungování socialistické ekonomiky srv. KORNAI, János: *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Oxford, Clarendon Press 1992. K problémům, s nimiž se museli potýkat českoslovenští manažeré, srv. článek Tomáše Vilímka v tomto čísle.

existovaly přístupy zdůrazňující vedoucí úlohu manažerů jako silných a kompetentních osobností s vysokými rozhodovacími pravomocemi. „Konsolidovaná“ manažerská věda sedmdesátých let reagovala na odklon od tržního socialismu a návrat k centrálnímu plánování vytvořením odlišného pojetí socialistického manažerství. Vedoucí pracovník měl kromě řízení výroby také plnit „shora“ uložený plán a organizovat sociální funkce podniku. Úkolem manažera bylo zabezpečit hospodářskou a organizační efektivitu, srovnatelnou s výkonem kapitalistické firmy, a současně naplňovat sociálněpolitické strategie režimu.

V článku jsem věnoval značnou pozornost sociálnímu plánování, které představuje pozdně socialistické specifikum v dějinách československé manažerské vědy. Tato myšlenka odpovídala vysokým ambicím „konsolidačního“ režimu v oblasti řízení a současně reagovala na aktuální sociálně-ekonomické problémy. „Normalizační“ teorie řízení vycházela z přesvědčení o ústřední roli průmyslové výroby v socialismu. Zatímco v šedesátých letech mnoho dobových pozorovatelů na Východě i Západě odhadovalo, že keynesiánský kapitalismus a státní socialismus z dlouhodobého hlediska směřují k podobné formě industriální a výhledově postindustriální společnosti, vývojové trendy následujících dvou desetiletí tyto představy rázně vyvrátily. V návaznosti na hospodářskou krizi sedmdesátých let prošly ekonomiky kapitalistických zemí velkou proměnou, vyznačující se deindustrializací, financializací, digitalizací a přechodem k decentralizované a flexibilní organizaci výroby. Státní socialismus po roce 1968 naproti tomu usiloval o udržení vysoce centralizovaného a hierarchického politického a hospodářského řádu, který byl typický pro vrcholnou modernitu padesátých a šedesátých let. S jistou nadsázkou lze státní socialismus zasazený do globálního kontextu sociálního a ekonomického vývoje v poslední třetině dvacátého století označit za „zmražený“ industrialismus.

Neúspěch pragmatické, avšak značně konzervativní politiky se naplno vyjevil v průběhu osmdesátých let, kdy hospodářské problémy a rostoucí vnitřní kritika ukázaly neudržitelnost stávajícího politického a ekonomického zřízení. Tento vývoj reflektovali také českoslovenští experti a společenští vědci. Polemicky zaměřená sociologie osmdesátých let přinesla kritiku sociálního plánování a odmítla technokratické pojetí sociologie jako „sociotechniky“.¹⁰⁰ Nejvíce kritické přístupy, ať už šlo o slovenskou participativní sociologii, reprezentovanou například Fedorem Gálem, Martinem Bútorou či Zorou Bútorovou, nebo o environmentálně orientovaný model společenského řízení vypracovaný Josefem Vavrouškem, odmítly technokratické a hierarchické pojetí vládnutí a navrhovaly nové uspořádání mocenských poměrů na základě větší občanské participace a společenského dialogu.¹⁰¹ Manažerská věda osmdesátých let tvořila součást trendu, jehož nejvíce viditelnými projevy byly

100 KRIVÝ, Vladimír: Sociotechnika: Možnosti a hranice. In: *Sociológia*, roč. 20, č. 4 (1988), s. 417–425.

101 VAVROUŠEK, Josef: *Životní prostředí a sebeřízení společnosti*. Praha, Institut řízení 1990. K slovenské sociologii srv. např. FRÍČ, Pavol – GÁL, Fedor – DIANIŠKA, Ivan: Profesiová orientácia sociológa vo svetle spoločenských očakávaní. In: *Sociológia*, roč. 20, č. 1 (1988), s. 71–83; BÚTOROVÁ, Zora – DIANIŠKA, Ivan: Samoregulácia vedeckého spoločenstva. In: *Tamtéž*, č. 2, s. 141–155.

návrat k trhu jako významnému nebo přímo ústřednímu organizačnímu principu moderní ekonomiky, kritika centrálního plánování, větší citlivost k problémům životního prostředí nebo obrat společenských věd od velkých anonymních celků k „malým veličinám“.¹⁰²

Teorie řízení v době „přestavby“ ohlásila návrat socialistického podnikatelství. Stanislav Vácha, ekonom, spisovatel, odborník na podnikové řízení a významný představitel domácí manažerské vědy, se v odborném i popularizačním psaní zaměřil na kritiku byrokratických a vysoce centralizovaných struktur a snažil se propagovat řízení postavené na decentralizaci a podnikatelském étosu.¹⁰³ Jako vzorový příklad nového pojetí managementu vyzdvihl JZD Agrokombinát Slušovice. Podle Váchy se jednalo o „slušovický zázrak“ a „symbol socialistické podnikavosti“, který byl vybudován „náročným vedením osvobozené a zainteresované lidské práce“.¹⁰⁴ Vácha se prostřednictvím Slušovic vrátil k pojetí manažera jako socialistického podnikatele, který řídí svěřený podnik jako decentralizovaně organizovanou firmu, usiluje o dosažení zisku a motivuje vysoce kvalifikované zaměstnance k osobní zodpovědnosti, vyšší produktivitě práce a neutuchající snaze zavádět technologické a organizační inovace. Podnikatelské řízení v socialismu údajně vyžadovalo nejen přijetí organizačních metod fungujících v soudobém kapitalismu, nýbrž také pěstování manažerské kultury připomínající idealizovaný obraz kapitalistické podnikatelské etiky. Manažerská věda se postupně odklápěla od přístupů typických pro státní socialismus sedmdesátých let, jakým bylo sociální plánování, a současně pokračovala v nikdy nepřerušené recepci západní manažerské vědy.¹⁰⁵ Po zhroutilí státního socialismu byli experti z okruhu teorie řízení dobře připraveni na působení v novém politickém a ekonomickém systému. Manažerská věda podruhé během dvaceti let ustála

102 Návrat tržní racionality do ekonomického myšlení ilustruje text *Souhrnné prognózy*, vypracované na konci 80. let Prognostickým ústavem ČSAV (srv. KOMÁREK, Valtr a kol.: *Prognóza a program*. Praha, Academia 1990). Radikálnější materiál odkazující k myšlence volného trhu viz ZIELENIEC, Josef a kol.: *Československo na rozcestí: Zpráva o stavu národního hospodářství a možnostech jeho nápravy*. Praha, Lidové noviny 1990. K „malým veličinám“ srv. SZOMOLÁNYIOVÁ, Soňa: „Malé veličiny“ a ich význam pre sociálnu dynamiku. In: *Sociológia*, roč. 21, č. 3 (1989), s. 349–358.

103 VÁCHA, Stanislav: *Socialistické podnikatelské řízení*. Praha, Institut pro výchovu vedoucích pracovníků Ministerstva průmyslu ČSR 1990. Srv. kritiku zbyrokratizovaného a zkorumpovaného centrálního aparátu v autorově románové moralitě o úředníkovi hospodářského ministerstva (TÝŽ: *Vládce kanceláří*. Praha, Československý spisovatel 1989).

104 TÝŽ: *Jak řídí Slušovice*. Praha, Novinář 1988, s. 10. Vácha propagoval slušovický systém řízení již v první polovině 80. let (srv. TÝŽ: *Jak řídí JZD Slušovice*. In: *Moderní řízení*, roč. 18, č. 7 (1983), s. 81–88). V beletristické podobě Vácha představil slušovické podnikání v románu *Hauří* (Praha, Práce 1987), který se dočkal rovněž filmového zpracování.

105 Srv. VODÁČEK, Leo – DVOŘÁK, Václav: *Management v USA: Názory, zkušenosti – úspěchy, prohry, naděje*. Praha, Institut řízení 1989; WIESNER, Jaroslav: *Státní podnik a podnikání*. Praha, Institut řízení 1989; VODÁČEK, Leo – DVOŘÁK, Václav: *Podnikatelské řízení inovačních procesů*. Praha, Institut řízení 1989; MARHOULOVÁ, Dagmar: *Japonské systémy řízení*. Praha, Svoboda 1989. Návrat k podnikatelství a požadavek reformem (např. pružnější organizační struktury, legislativní změny) dokládá také publikační politika časopisu *Moderní řízení* v letech 1987–1989.

politické otřesy a s významnou personální a intelektuální kontinuitou pokračovala v činnosti jako expertíza zkoumající management v podmínkách kapitalistického tržního hospodářství.

Studie vznikla s podporou Grantové agentury České republiky v rámci projektu GJ15-19437Y „Cesta k technokratickému socialismu: Politika a koncepty řízení společnosti v Československu (1953–1975)“.

Bohatství pod neviditelným pláštěm?

K psychoterapii v Československu po roce 1968

Adéla Gjuričová

„Normalizace nám nevadila, řekl bych dokonce, že jsme ji naopak využili,“ prohlásil Jaroslav Skála pár let po konci státního socialismu na adresu psychoterapeutického výcviku SUR, který s kolegy založil na sklonku šedesátých let.¹ Dále vysvětloval, že se do něj v sedmdesátých a osmdesátých letech hlásilo tolik zajímavých lidí z lékařských a pomáhajících profesí právě proto, že byli po krachu pražského jara nespokojení a v některých případech i neschopní pracovat se svými klienty. „Normalizace“ byla pro příslušníky první generace vzešlé ze vzdělávacího systému SUR i pro jejich školitele časem, kdy oni sami mohli zrát, zatímco se jejich výcviková metoda vyvíjela k oné unikátní podobě, na niž pak velká část české psychoterapie navázala v devadesátých letech a jež je dodnes oceňována i v zahraničních odborných kruzích. Málokteré oborové společenství si dovoluje vzpomínat na „normalizaci“ v někdejší Československu takovým způsobem. Skálovy paměti *Lékařův maraton* dokonce postrádají i velké historické přelomy let 1948 či 1989; přední odborník na léčbu závislostí na alkoholu a nestor psychoterapeutické komunity jako by je ke svému vyprávění o zdrojích a zraní odborných inovací nepotřeboval.² Kde se ta odtaziťost od tradičních „velkých dějin“ bere a jak to, že si ji dovoluje právě obor, který tolik těžil z politické a ekonomické liberalizace po roce 1989?

V tradičním historickém výzkumu se setkávání s psychodisciplínami, jak budou v tomto textu společně nazývány psychiatrie, psychologie a některé další profese

---

1 HÚČÍN, Jakub: *Hovory o psychoterapii: Péče o duši současného člověka*. Praha, Portál 2001, s. 43.

2 SKÁLA, Jaroslav: *Lékařův maraton: Ber a dávej*. Praha, Český spisovatel 1998.

věnující se lidské psychice a chování,³ odehrávalo spíše jako pokusy o psychohistorii, tedy o psychologický výklad historických událostí nebo o postižení kolektivních psychologíí národů, jejich „národních duší“ či povah. V tomto článku však jde o něco jiného než o psychologizující inspirace pro historizaci jevů. Zajímají nás psychodisciplíny jako institucionalizovaná odborná prostředí, jejich podoby v politickém a společenském vývoji a zvratech dvacátého století a proměny jejich kulturní a politické funkce.

Samy psychologie a psychiatrie, vyprávějí-li jakožto etablované vědy své dějiny, se přitom nejčastěji uchylují k přehledu hlavních proudů a přístupů s jejich teoretickými východisky, jež většinou ústí v „dějiny významných osobností“ objevitelů, blíže současnosti také objevitelek, a novátorských přístupů.⁴ V jiných případech jsou dokonce historické přehledy součástí interní oborové debaty a jen dokládají správnost určité teoretické pozice.⁵ Jiným směrem se na společenskovědních pracovištích v západní Evropě již řadu let vydávají dějiny medicíny včetně psychodisciplín, neboť jednotlivým oborům věnují pozornost také jako profesím ustavujícím se a rozvíjejícím se v určitém společenském, náboženském a politickém kontextu.⁶ Historizující přístup, jak jej chápeme v tomto projektu týkajícím se Československa od šedesátých let minulého století, bude zkoumat právě kulturní předpoklady i ekonomické podmínky provozování psychoterapie a fungování jejího oborového společenství, jeho vztahy s politickou mocí, jakož i vlastní sebepojímání. Právě podél těchto témat, a nikoli podle jednotlivých psychoterapeutických směrů, bude text strukturován.

Své otázky budu precizovat za pomoci některých teoretických přístupů sociálních věd. Ze sociologie vědy čerpám nejobecnější úvahu nad důsledky, jež měla v československém prostředí například představa přísně oddělených a hierarchicky řazených disciplín psychiatrie a psychologie. Neoinstitucionální přístup, využívaný nejčastěji politickou vědou, se zaměřuje na hodnoty a typy chování, které instituce i navzdory personálním proměnám udržují a „brání“ proti představám nově přichozích. Uvidíme, že oborové instituce představovaly prostředí, která i ve státním socialismu na jedné straně konzervovala určité vzorce jednání a hodnoty, na druhé však vytvářela formální zázemí a „krytí“ pro inovativní aktivity. U tématu odborných kontaktů se zahraničím se nabízejí přístupy současných transnacionálních dějin přenosu vědění. Podaří se však z této perspektivy vytěžit víc než konstatování překvapivě častých průniků lidí, témat a inspirací mezi Západem a Východem,

3 V anglosaské literatuře se používá také pojem *psyences*.

4 U nás např. HOSKOVEC, Jiří – HOSKOVCOVÁ, Simona: *Malé dějiny české a středoevropské psychologie*. Praha, Portál 2000. Přepřacované vydání viz HOSKOVCOVÁ, Simona – HOSKOVEC, Jiří – HELLER, Daniel: *Dějiny české a slovenské psychologie*. Praha, Karolinum 2016.

5 Kritický rozbor těchto podob dějin vědeckých disciplín na příkladu psychologie viz RICHARDS, Graham: *Putting Psychology in its Place: A Critical Historical Overview*. New York, Routledge 2002, s. 5 n.

6 V případech psychoterapie nejnověji viz např. příspěvky v tematickém čísle časopisu *History of the Human Sciences*, roč. 30, č. 2 (2017). Dále srv. SMITH, Roger: *Between Mind and Nature: A History of Psychology*. London, Reaktion Books 2013.

jejichž zajímavé případy byly analyzovány v nedávno vydané kolektivní monografii *Psychiatrie v komunistické Evropě*?⁷ Genderová perspektiva nás na několika místech přivede k otázce, jak je možné, že přestože psychoterapie z podstaty věci nabízela jazyk a prostředí citlivé k odlišnostem a mocenským aspektům mezilidských vztahů a prakticky v ní působilo mnoho žen, genderový diskurz se v její institucionalizované podobě nijak významně nerozvinul a její dějiny se dodnes převážně vyprávějí jako dějiny zakladatelských mužských osobností. Co to říká o odborných prostředích pozdního státního socialismu?

Konečně teoretickou perspektivou, která bude celý výklad rámovat, je vztahování psychodisciplín k podobám vládnutí i k politické moci v užším smyslu. Historizace vztahu k politické moci byla zejména ve střední a východní Evropě velmi dlouho zužována na případy zneužívání psychiatrie nedemokratickými režimy dvacátého století. Účast německých psychiatrů na nacistickém projektu nucené sterilizace lidí s některými psychiatrickými diagnózami, následovaném usmrcováním psychicky nemocných osob včetně postižených dětí, k němuž byly v letech 1940–1941 v několika psychiatrických zařízeních dokonce zřízeny plynové komory, je dodnes obrovským mementem moderní medicíny.⁸ Úplná shoda dodnes nepanuje nad výkladem ani rozsahem politického zneužívání psychiatrie v sedmdesátých a osmdesátých letech minulého století v Sovětském svazu a dalších socialistických státech. Zdá se nepochybné, že k hospitalizacím disidentů v psychiatrických zařízeních tyto státy skutečně přistupovaly, a sice zejména proto, aby se vyhnuly veřejným trestním procesům s nimi. Současně západní aktivisté celou psychiatrii ve východní Evropě na tento problém redukovali, popřípadě tuto redukci rovněž politicky využívali.⁹ Ostatně nejznámější české případy tuto nejednoznačnost jen podporují: snažili se autoři psychiatrických a psychologických posudků Augustina Navrátila „zavřít“ do léčebny, nebo ho chránit před kriminalizací?¹⁰ Tato otázka vzhledem k zaměření na psychoterapii zůstane pro účely tohoto textu na okraji pozornosti.

Za inspirativnější pro vztah psychodisciplín k vládnutí lze považovat texty, které v západním boomeru psychoterapie a jejím proniknutí daleko mimo systém zdravotnictví vidí zárodek hlubší kulturní změny. Právě takto ji v návaznosti na Michela Foucaulta analyzoval britský sociolog Nikolas Rose v knize *Vládnout duši* a později

7 SAVELLI, Mat – MARKS, Sarah (ed.): *Psychiatry in Communist Europe*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2015.

8 Viz např. SCHNEIDER, Frank (ed.): *Psychiatrie im Nationalsozialismus: Erinnerung und Verantwortung*. Berlin, Springer 2011; srv. COCHÉ, Stefanie: *Psychiatrie und Gesellschaft: Psychiatrische Einweisungspraxis im „Dritten Reich“, in der DDR und der Bundesrepublik 1941–1963*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2017.

9 K tomu např. SAVELLI, M. – MARKS, S.: *Psychiatry in Communist Europe*, s. 3–6. Srv. vyloučení Sovětského svazu ze Světové psychiatrické asociace (*World Psychiatric Association*) v roce 1983 a následné protestní vystoupení ČSSR z této organizace.

10 Srv. TESAŘ, Jan: *Zamlčená diagnóza*. Praha, Triáda 2003; KORDÍKOVÁ, Marta: *Augustin Navrátil a jeho disidentská činnost*. Diplomová práce, obhájená na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v roce 2012, s. 38–64, 103–125 a 139–162.

společně s Peterem Millerem v souboru *Vládnout přítomnosti*.¹¹ Rose psychoterapii obviňuje z vytvoření komplexní a mnohotvárné terapeutické mašinerie, která se od druhé světové války postupně napojila na různé oblasti života a v nich – skrze různá školení a poradenství – sugeruje jednotlivcům určité způsoby myšlení a jednání. Už v roce 1989 rovněž varoval, že země, které právě setřásají vládu komunistických stran, jsou vážnými adepty na obrovský nápor psychoterapeutického tlaku na „management svého já“.¹² Následující text bude tedy také hledat odpověď na otázku, jak dosahovala předlistopadová psychoterapie kompromisu s byrokratickým přístupem státnězdravotnického konceptu, zda a jak do tohoto systému „pašovala“ terapeutickou individualizaci a do jaké míry po roce 1989 souzněla s neoliberální politickou racionalitou.

Prameny, z jejichž analýzy tato práce vychází, byly sice velmi různorodé, ale v jedné věci se navzájem podobají. Vrstvy nánosů, pod kterými bylo možné hledat částčky realistických popisů, byly obzvláště vysoké zdaleka nejen například u cenzurovaných oborových časopisů, ale stejně tak u porevolučních vzpomínek někdejších aktérů, kteří mezitím z politicky regulovaného státního zdravotnictví vstoupili do sféry komerční psychoterapie, někteří změnili stranické dresy a jiní se potýkali s lustračními aférami. Většina z nich přesto i nadále vypravuje jediný heroický příběh podzemního dobývání psychoterapeutické moudrosti. To, že ohrožené obory či okruhy lidí neventilují navenek vnitřní konflikty, je zřejmé. Zde navíc pojednáváme o prostředí, které za svými aktivitami schválně nezanechávalo stopy. Nakonec se tedy zmíněné nánosy samy staly tématem: nač potřebovali terapeuti vyprávět své „normalizační“ dějiny právě takto? Spolehlivou rekonstrukci tehdejšího prostředí, jeho omezení a možností, to však nijak neusnadňuje.

Je také třeba předeslat, že jakkoli se většina shromážděného „federálního“ institucionálního materiálu formálně vztahuje k celému Československu, z velké části vznikl centralizovaně v hlavním městě a nepoměrně více vypovídá o českých zemích. Na slovenskou situaci tedy článek poukazuje hlavně tam, kde na ni vzhledem k zásadním odlišnostem tento popis nebude možné vztáhnout.

Bohatší, než by se zdálo

Podobně jako v mnoha dalších oblastech také v chápání lidské psychiky československý socialistický stát uplatňoval silné a do značné míry unifikované pojetí, a to zejména skrze vlivný systém státní lékařské psychiatrie. Velmi zjednodušeně bychom ho mohli shrnout následovně: lidská psychika byla považována za součást či jeden

11 ROSE, Nikolas: *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. London, Routledge 1989; MILLER, Peter – ROSE, Nikolas: *Governing the Present: Administery Economic, Social and Personal Life*. Cambridge, Polity 2008.

12 Konferenční příspěvek Nikolase Rose na toto téma, přednesený původně v září 1989, byl později publikován pod názvem „Governing the Enterprising Self“ ve sborníku: HEELAS, Paul – MORRIS, Paul (ed.): *The Values of the Enterprise Culture: The Moral Debate*. London, Routledge 1992, s. 141–164.

z projevů tělesného organismu a jeho zdraví, problémy s ní související se zařazovaly mezi choroby, úchytky či poruchy a lidé, kteří jimi trpěli, se nazývali pacienti. Léčba měla přímo zasahovat biologickou povahu problému a musela být vědecká v tom smyslu, že její výsledky, například rozdíl mezi stavem před elektrošoky a po nich, musely být měřitelné. Také proto byly používány nástroje často silně invazivní a činily z pacientů pouhé objekty takzvané aktivní terapie, a to i v případech, kdy účinky terapie nebyly nijak vědecky objasněny, pouze se na pacientech zkoušely.¹³ Od vynalezení moderních psychofarmak v padesátých letech měla právě farmakoterapie v nakládání s psychickými problémy jasnou prioritu. Popsaný přístup přitom ve spojení s rozsáhlými státními zdroji produkoval jak kvalitní výzkum (část jeho československých protagonistů skončila po roce 1968 v emigraci, kde se mnozí z nich uplatnili a proslavili, jako například Stanislav Grof, Jiří Roubíček, Jan Volavka, Miloš Matoušek), tak i některé velmi nekonvenční experimentální projekty, z nichž nejproslulejší byl dlouholetý oficiální lékařský výzkum využití LSD v psychiatrii, či dokonce v armádě.¹⁴

Přesto se ve státním systému vedle biologicky redukcionistického a medicinizovaného pojetí prosazovaly i přístupy, které poukazovaly na složitější vztah lidského chování a mimotělesných faktorů. Britská historička medicíny Sarah Marksová na příkladu neurologa a pozdějšího rektora Univerzity Karlovy (v letech 1966–1969) Oldřicha Starého ukázala, jak někteří odborníci již od počátku šedesátých let využívali pojmů budování socialismu či industrializace pro agendu humanizace medicíny, jež měla při přemýšlení o psychických obtížích začít brát v úvahu vnější faktory, jako byl tlak života ve městě, pracovní přetížení a znečištění prostředí.¹⁵ Starého „integrativní humánní ekologie“, tradice československé mentální hygieny, vznikající psychologie práce a konečně též psychotherapeutické přístupy tvořily jen některé z více či méně podzemních pramínek, které se od šedesátých let slévaly v pomalu mohutnící proud odlišných přístupů k *psyché*. Státní zadání však zůstávalo instrumentální a redukcionistické: pokud člověk není pacient, je pracovník, a pokud psychodisciplíny zrovna neléčí, mají radit při řízení, tak aby pracovníci efektivně a spokojeně produkovali.

---

13 Příkladem mohou být inzulinové šoky, široce užívané a zkoumané sovětskou psychiatrií (srv. ZAJICEK, Benjamin: Insulin Coma Therapy and the Construction of Therapeutic Effectiveness in Stalin's Soviet Union, 1936–1953. In: SAVELLI, M. – MARKS, S.: *Psychiatry in Communist Europe*, s. 50–72, zejména 50 n.).

14 Výzkum započal již v roce 1952 a pokračoval až do zákazu výroby a užívání látky v roce 1974. Zajímavý příběh, v němž se lékařský zájem o možnou cestu k léčbě duševně nemocných prolíná se zájmem ministerstva vnitra i armády a také se zkušeností mnoha intelektuálů a umělců, kteří se experimentů účastnili, zpracoval režisér Pavel Křemen v televizním dokumentu *LSD made in ČSSR* (2015). Viz též WINKLER, Petr: Self-Experimentations with Psychedelics Among Mental Health Professionals: LSD in the Former Czechoslovakia. In: *Journal of Psychoactive Drugs*, roč. 46, č. 1 (2014), s. 11–19; MARKS, Sarah: From Experimental Psychosis to Resolving Traumatic Pasts: Psychedelic Research in Communist Czechoslovakia, 1954–1974. In: *Cahiers du monde russe*, roč. 56, č. 1 (2015), s. 53–75.

15 MARKS, Sarah: Ecology, Humanism and Mental Health. In: SAVELLI, M. – MARKS, S.: *Psychiatry in Communist Europe*, s. 134–152.

Psychoterapie jakožto institucionalizovaná autonomní disciplína v této době formálně neexistovala. V psychiatrické léčbě byla sice známa jakožto jedna z možných technik, kterou lze aplikovat na pacienty, její použití však naráželo na dvě překážky: jednak měla být psychoterapie vždy pouze doplňkovou formou, podřízenou biologické, invazivnější léčbě, jednak psychiatr či psycholog měl umět vykonávat psychoterapii jaksi sám od sebe, neboť psychotherapeutický výcvik nebyl součástí psychiatrického či psychologického vzdělání ani jiných příbuzných oborů.

Na druhé straně byla psychoterapie v různých institucionálních kontextech praktikována v mnohem širším měřítku, než by z její oficiální neexistence a podřízeného statusu vyplývalo. Informovaní nadšenci ji provozovali v řadě institucí a v některých z nich také vzdělávali své kolegy. Cesta k používání psychotherapeutických postupů vedla většinou přes kontakt se zahraniční literaturou a praxí, a především přes intuitivní pocit neúplnosti léčby: Jaroslav Skála, který se od konce čtyřicátých let věnoval na půdě české psychiatrie léčbě alkoholových závislostí, učinil již na sklonku padesátých let skupinovou terapii součástí protialkoholní léčby v pražském Apolináři. Jaromír Rubeš, jenž o několik let dříve řídil psychiatrickou léčebnu v Dobřanech, si na léčbě alkoholiků uvědomil nedostatečnost výhradně farmakoterapeutických postupů: „Tenkrát jsem ještě neměl ani ponětí o psychoterapii v psychiatrii. (...) Já jsem měl ovšem hned zkraje pocit, že problém alkoholu je ještě širší, než aby to spravil jenom emetin.“¹⁶ (Emetin byl využíván k takzvané averzní léčbě, neboť při požití alkoholu vyvolával zvracení.) Ferdinand a Jiřina Knoblochovi vedli terapeutické skupiny v rehabilitačním středisku v Lobči na Kokořínsku. Další bychom od druhé poloviny šedesátých let našli pod vedením psychoanalytika Milana Hausnera na psychiatrickém oddělení v Sadské, u Milana Bouchala na Psychiatrické klinice v Brně či u klinického psychologa Stanislava Kratochvíla v kroměřížské psychiatrické léčebně.¹⁷ Petr Bož už v té době praktikoval rodinnou terapii v dětské psychiatrické léčebně v Dubí, Hana Junová rozvíjela metody psychogymnastiky, Eva Syřišťová se ve skupinové psychoterapii věnovala schizofrenikům, Ondrej Kondáš v Bratislavě aplikoval teorii učení na neurotické pacienty a tak dále.

Dokladů o tom všem nacházíme s ohledem na implicitně vnímanou politickou nepatřičnost psychoterapie jen velmi málo, většinu se dovídáme z pozdějších vzpomínek aktérů. Zachovalo se však pozoruhodné dobové svědectví „z druhé strany“, totiž deníky divadelního režiséra Miroslava Macháčka z jeho několikaměsíční hospitalizace v psychiatrické léčebně v pražských Bohnicích v roce 1975. Ve svých *Zápisích z blázince* popsal překvapivě široký repertoár psychotherapeutických technik. Na základě intervencí přátel se dostal na pavilon 19, jenž mu byl doporučen, protože „prý se na něm léčí bez prášků“,¹⁸ a Macháček tu pravidelně absolvoval

16 KOVAŘÍKOVÁ, Zuzana: Říkalo se o mně, že umím vládnout: Rozhovor s Jaromírem Rubešem. In: *Psychotherapeutické sešity*, roč. 1, č. 1 (55) (léto 2000), s. 16–20, zde s. 17.

17 Již v roce 1967 vyšla jeho skripta: KRATOCHVÍL, Stanislav: *Psychotherapie*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1967; srv. KNOBLOCHOVÁ, Jiřina a kol.: *Psychotherapie*. Praha, Státní zdravotnické nakladatelství 1968.

18 MACHÁČEK, Miroslav: *Zápisky z blázince*. Praha, Český spisovatel 1995, s. 13. Text obsahuje rovněž řadu poznámek týkajících se fungování některých psychiatrických zařízení jako

Lékař a pacienti protialkoholní léčebny při odvykací emetinové léčbě, takzvaných blinkačkách (repro z publikace Jaroslava Skály Alkoholismus: Terminologie, diagnostika, léčba a prevence. Praha, Státní zdravotnické nakladatelství 1957)

skupinovou terapii, arteterapii, muzikoterapii, psychodrama i psychogymnastiku. Pacienti tohoto otevřeného oddělení se podíleli na jeho provozu, měli svou samosprávu a na víkend jezdila většina z nich domů.¹⁹ To všechno – tedy s výjimkou tajného popíjení – bylo dovoleno, jen se o tom nesmělo moc mluvit.

Přestože někteří autoři zmiňují i případy nestátních a zcela nezávislých skupin – například komuny pro rizikovou mládež ze severních Čech, založené Janem a Květou Princovými v roce 1974 v Rychnově na Děčínsku – jedná se spíše o zbožné přání.²⁰ Naprostá většina psychoterapeutických projektů totiž využívala existující

---

prostředků k odstínění politického tlaku. Macháčkův skandál v Národním divadle, který vyústil mj. v jeho psychické zhroutilí, komentovala jedna kolegyně slovy: „On si tam ... měsíc poleží a na všechno se zapomene.“ (s. 44) Sám autor podobně zmiňuje i „ochranu“ Vlasty Chramostové skrze ambulantní léčbu, resp. hospitalizaci (s. 85).

19 *Tamtéž*, zejména s. 14–27.

20 Viz KALINA, Kamil: *Terapeutická komunita: Obecný model a jeho aplikace v léčbě závislostí*. Praha, Grada Publishing 2008, s. 72. Srv. Kalinovu interpretaci a rozhovor s Květou Princovou pro projekt „Ženy v disentu“. Část rozhovoru viz PRINCOVÁ, Květa: *Bavilo nás společné žití*. In: *Ženy v disentu* [online]. © Sociologický ústav AV ČR, v.v.i. [cit. 2017-03-15]. Dostupné z: <http://zenyvdisentu.soc.cas.cz/aktuality/kveta-princova-bavilo-nas-spolecne-ziti>.

infrastruktury státních zdravotnických zařízení. V sedmdesátých a osmdesátých letech se však určité podoby psychoterapie široce praktikovaly ještě v jiném rozsáhlém institucionálním kontextu, totiž v předmanželských a manželských poradnách. Ty vznikaly od konce šedesátých let a v roce 1975 byla jejich síť zákonem včleněna do sociálních služeb poskytovaných národními výbory. Během následující dekády pak poradny fungovaly ve všech okresních a krajských městech.²¹ Občanům byly jejich služby skutečně dostupné a byly také hojně využívány jako místo, kam bylo možné přijít s osobními, partnerskými a rodinnými problémy či osobní nespokojeností. Je pozoruhodné, jak moc se poradny lišily od lékařského prostředí také personálně: podle údajů z roku 1977 byli tehdy ze tří čtvrtin vedoucími poraden lidé mladší třiceti let a osmdesát procent z nich připadalo na ženy.²² Zatímco „lékařská“ psychiatrie a „vědecká“ psychologie tvořily součást ostře sledovaných oblastí zdravotnictví a školství, manželské poradenství – přestože vznikalo na státní objednávku – bylo považováno za aplikovaný obor stojící mimo ně, a těšilo se tedy mnohem nižší prestiží. Díky tomu měly ženy prakticky otevřený přístup i do jeho vedení.

Třetí rozsáhlou oblastí, kudy se některé principy psychoterapeutického nahlížení na jedince a jeho vztahy s okolím dostávaly do širšího povědomí, byly populární a populárně-naučné knižní a časopisecké tituly. Rubrika „Dopis pro Sally“ v *Mladém světě* byla jedním z plodů pražského jara, které přežily celou „normalizaci“. Za předzvěstkou Sally se ve skutečnosti skrývala psychoterapeutka Jiřina Hanušová a obrovský ohlas rubriky lze vysvětlit tím, že byla ojedinělým místem, které veřejně a otevřeně hovořilo o intimních problémech mladých lidí. Poněkud odlišnou kategorií tvořil například časopisecký titul *Děti a my*, založený v roce 1971 pro podporu vládní populační politiky, do nějž ale vedle propagace vládních sociálních opatření a triumfálních statistik zvyšující se porodnosti postupně pronikala řada zajímavých autorů a s nimi také rady dětských psychologů, zásady sexuální výchovy, debaty o stávajících podobách genderové rovnosti a rozdělení rolí či o sociální ekologii.²³ Pro představu o tehdejšímu vlivu populárně-naučné literatury uveďme ještě příklad

21 Pracovníci poraden byli zároveň školeni v psychoterapii v některých psychiatrických zařízeních (viz HAUSNER, Milan – BOUCHAL, Milan – MRÁZEK, Zdeněk – KRATOCHVÍL, Stanislav – URBAN, Eduard: Zpráva o činnosti psychoterapeutické sekce České psychiatrické společnosti J. Ev. Purkyně 1973–1974. In: *Československá psychiatrie*, roč. 72, č. 6 (1976), s. 430–438).

22 Viz NOVÁK, Tomáš – ŠMOLKA, Petr: *Manželské a rodinné poradenství*. Praha, Grada Publishing 2016, s. 16. Pro odlišný výklad, rovněž využívající genderovou perspektivu a spatřující v síti poraden především prostředek, jímž chtěl pozdně socialistický stát bránit rozpadu manželství a ukotvoval ho tak jako jedinou normu partnerského chování, viz HAVELKOVÁ, Barbara: Tři stadia genderu v socialistickém právu. In: HAVELKOVÁ, Hana – OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (ed.): *Vyvláštěný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Praha, Sociologické nakladatelství 2015, s. 45–82.

23 Viz např. MATĚJČEK, Zdeněk: Dobrý začátek – a tak dále. In: *Děti a my*, roč. 2, č. 3 (1972), s. 6 n.; HÜBSCHMANNOVÁ, Milena: Jak známe a neznáme cikánskou rodinu. In: *Tamtéž*, roč. 7, č. 2 (1977), s. 21–24; OLMROVÁ, Jiřina – BLÁŽEK, Bohuslav: Co se vlastně děje na dětském hřišti? In: *Tamtéž*, roč. 8, č. 3 (1978), s. 26–28; NOVÁK, Tomáš: Jak přežít rovnoprávnost? In: *Tamtéž*, roč. 19, č. 1 (1989), s. 11 n.

krátké populární knížky ...až na dno!? *Fakta o alkoholu a pijáctví* od Jaroslava Skály. Ta vyšla v letech 1960 až 1988 v celkem čtyřech vydáních, přičemž náklad posledního z nich, jež obsahovalo i „adresář socioterapeutických klubů“, dosáhl v nakladatelství Avicenum třiceti tisíc výtisků.²⁴

Československá psychiatrie měla za „normalizace“ dokonce několik mediálních celebrit, z nichž asi vůbec nejznámější se stal Miroslav Plzák. Autor téměř tří desítek popularizačních knih o partnerských vztazích a manželství, ovšem i řady problematických stereotypizujících konceptů a citátů, byl zároveň výraznou odbornou autoritou. V roce 1964 se zasloužil o založení první linky důvěry v celém východním bloku, pětadvacet let se udržel na primariátu Psychiatrické kliniky Fakulty všeobecného lékařství Univerzity Karlovy a její jednotlivá pracoviště i celý obor asi v jistém smyslu „kryl“ nejen svou mediální známostí, ale též téměř dvacetiletou aktivní spoluprací se Státní bezpečností.²⁵

Skryto pod neviditelným pláštěm

Je tedy zřejmé, že československá psychoterapie byla hluboko do osmdesátých let nejasně vymezeným pojmovým i institucionálním polem, jehož aktéři na jedné straně bojovali o uznání užitečnosti a svébytnosti této terapeutické metody a odborné subdisciplíny a na straně druhé, jak se nyní pokusím ukázat, z její jisté neviditelnosti a formální neexistence mohli takticky těžit.

Předmanželské a manželské poradny byly zmíněny jako dostupné místo, kde mohli lidé hovořit o svých problémech a dostat psychoterapeutickou podporu. Poradny však nabízely ještě jiný typ zázemí. Pracovně se v nich totiž uplatnila řada lidí, kteří za pražského jara zastávali otevřeně proreformní veřejné či odborné postoje a kteří by jinak v kvalifikovaných profesích v oboru nemohli působit. V manželské poradně takto načas zakotvili například sociolog Ivo Možný, publicistka a pozdější psychoterapeutka Helena Klímová, sociální psycholog Milan Nakonečný, Madla Vaculíková a po vyhazovu z brněnské univerzity externě dokonce i psycholog Stanislav Kratochvíl.²⁶ Vycházet tu mohl také cyklostylovaný materiál „pro vnitřní potřebu“, jakýsi polosamizdat s překlady důležitých textů k problematice manželského poradenství.

Zcela zásadní pro rozvoj československé psychoterapeutické komunity bylo institucionální zázemí psychiatrických klinik a léčeben. Již zmíněný pražský Apolinář takto, formálně pod hlavičkou fakultní nemocnice v Praze 2, vydával dokonce již od roku 1949 jako „léčebnou pomůcku“ polosamizdat *Zápisy z Apolináře*. V osmdesátých letech dosáhly *Zápisy* nákladu až patnáct set cyklostylovaných výtisků, když

24 SKÁLA, J.: *Lékařův maraton*, s. 50. Viz též vydání knihy ...až na dno!? z let 1960, 1962, 1977 a 1988.

25 *Archiv bezpečnostních složek*, Praha (dále ABS), fond (f.) Operativní agenda kontrarozvědky, Svazky tajných spolupracovníků (TS-MV), archivní číslo (arch. č.) 583078.

26 Srv. NOVÁK, T. – ŠMOLKA, P.: *Manželské a rodinné poradenství*, s. 17; VACULÍKOVÁ, Madla: *Drahý pane Kolář...* Praha, Arkýř – Mladá fronta 1994, s. 142 n.

obsahovaly naučné články, diskuse, dojmy z lékařských sympozií i texty pacientů. Jaroslav Skála však díky své pracovitosti, umanutosti a zkušenostem dokázal pro inovativní odbornou práci vytěžit ze zdrojů státního systému ještě mnohem víc. Již v roce 1958 získal Apolinář jako svou pobočku zámeček Lojovice u Velkých Popovic. Vzniklo tak další lůžkové protialkoholní oddělení. Navíc sem Skála začal zvat na dvoutýdenní pobyty také dobrovolníky z řad vyléčených absolventů Apolináře. V rámci pracovní terapie vybudovali frekventanti v zámečském areálu chatky, a tak sem mohly na prázdninové pobyty zamířit i partnerky a děti alkoholiků.²⁷ To byl zcela revoluční přístup: zaprvé byli pacienti záměrně míšeni se „zdravými“ i s terapeuti, kteří do značné míry sdíleli jejich režim, a zadruhé se rodina stávala nejen přiznaným faktorem, ale dokonce součástí léčby. Později, v roce 1971, tu vzniklo vůbec první léčebné zařízení pro závislé ženy u nás.

Ještě předtím se však právě v Lojovicích zrodil první systematický vzdělávací systém v psychoterapii v Československu, takzvaný SUR. Obtiskla se v něm nejen trojice jmen zakladatelů – Jaroslav Skála, Eduard Urban, Jaromír Rubeš – ale též jejich zkušenost z různých psychiatrických zařízení i z krátkých zahraničních pobytů. V roce 1967 začali dávat dohromady skupinu zájemců a v dubnu následujícího roku proběhl v Lojovicích první týden, kdy na sebe terapeuti aplikovali stejné metody a režim jako na pacienty. Sebezkušenostní princip výcviku byl na světě. Výcvikový systém navíc kombinoval strukturovanou terapii v malé skupině se setkáváním v širší a volnější komunitě jednoho z vedoucích výcviku. Právě tento moment zahraniční kolegové vychovaní v komerčních systémech terapeutického vzdělávání obdivují. Zdá se, že taková časová, prostorová i lidská velkorysost mohla nastat pouze ve specifických podmínkách nesvobodné společnosti.

Technicky byl SUR zcela vágně zaštitěn psychoterapeutickou sekcí Psychiatrické společnosti Lékařské společnosti Jana Evangelisty Purkyně, avšak neměl žádnou akreditaci a přísně vzato formálně neexistoval. Výcvikové pobyty tak v domluvených termínech putovaly po různých psychiatrických zařízeních. Skála dal podle vlastních slov k dispozici „své“ Lojovice, Červený Dvůr a Dobronice.²⁸ Za vzdělávání se neplatilo, účastníci si hradili pouze jídlo a ubytování. Při těchto setkáních procházeli nejen vlastní terapií ve skupině, ale zažívali též atmosféru spiklenectví těch, kdo měli pocit, že vstoupili do místa nacházejícího se mimo oficiální struktury. Výcvik měl podle některých „podobu roušky, pod kterou bylo možno otevřeně hovořit, shromážďovat se a necenzurovaně diskutovat“.²⁹ Skála vzpomínal také na specifický způsob sdílení odborné literatury: „V komunitě jsme měli jednoduché heslo: přivez jednu knížku, z níž jsi se něco naučil. Knížky jsme pak měli pohromadě, člověk si mohl

27 Viz SKÁLA, J.: *Lékařův maraton*, s. 54. Pobyty současných pacientů s již vyléčenými Skála od roku 1962 organizoval také ve výcvikovém středisku Univerzity Karlovy v Dobronicích.

28 Viz HUČÍN, Jakub: *Hovory o psychoterapii: Péče o duši současného člověka*. Praha, Portál 2001, s. 41; srv. SKÁLA, J.: *Lékařův maraton*, s. 54.

29 ŠIMEK, Antonín: Tři rozhovory se zakladateli SURu. In: *Psychoterapeutické sešity*, roč. 1, č. 1 (55) (léto 2000), s. 4 n.

večer některou vybrat, přečetl celou noc a ráno ji zas vrátil. (...) Psychoanalytici byli tenkrát zalezlí a báli se, kdežto my jsme zalezlí nebyli.³⁰

Ze všech těchto prvků se pomalu skládal mýtus SURu, jenž v okruhu jeho absolventů dodnes funguje. Ojedinelé kritické hlasy se sice vymezují vůči některým aspektům tehdejší zkušenosti, zakladatelský význam SURu pro vytváření oboru však nezpochybňují. Například psycholožka Bohumila Baštecká přijímání do výcviku připodobnila k „trhu s otroky“: „Čím přispějete, když vás vezmeme?“ naléhali prý přijímající.³¹ Valná většina vzpomínek je však výhradně euforická. Například spisovatel a herec Jan Vodňanský, který se na výcvikové pobyty dostával přes svou ženu Jitku – muzikoterapeutku od Apolináře, absolventku a později vedoucí samostatné komunity SURu – popsal o mnoho let později generační efekt projektu velkolepě: „Pod rouškou výcviku psychotherapeutických komunit vychovali v nejtěmnějších letech ideologické cenzury kvalitní generaci mladých odborníků. (...) Dali tak vzniknout něčemu, na co bylo možno po uvolnění společensko-politických podmínek navázat.“³²

Ovšem i pokud odečteme (sebe)stylizaci aktérů, skupinový efekt či porevoluční politické retuše vzpomínek, byl záběr výcviku impozantní, a to jak ve smyslu systematického pětiletého vzdělávání, tak i neustávajícího návalu lidí z nejrůznějších oborů. Do konce osmdesátých let jej takto absolvovaly více než dva tisíce lidí. SUR v sobě spojoval legální možnost alternativního odborného vzdělání, a to – nezapomínejme – do značné míry ze státních zdrojů a na půdě státních zdravotnických zařízení, se silným pocitem sounáležitosti s celou jeho komunitou, kterou skupinová terapie ze své podstaty vytváří: lidé spolu za pět let ve skupině proberou a prožijí tolik osobního a intimního, projdou tolika změnami, že se tu fenomén důvěrnosti s oním všudypřítomným politickým kontextem navzájem mnohonásobně zesilovaly. Implicitně podvrtný byl i celý základní princip sebezkušenosti: ten, kdo má jednou účinně pomáhat jako terapeut, může druhé vystavovat jen tomu, čemu byl ochoten se vystavit sám. To, že má terapeut žít a pracovat ve stejných podmínkách jako jeho pacienti, zpochybňovalo v určitém smyslu celý systém hierarchií fungujících ve státním socialismu, v němž objektivizovali a ovládali nejen lékaři pacienty, ale i učitelé žáky a vládcí ovládané.

Tento motiv, jakkoli pro jinou větev psychoterapie a jiné institucionální a lidské zázemí, zmínili ve své monografii *Rodinná terapie: Systemické a narativní přístupy* Šárka Gjuričová a Jiří Kubička. V historickém dovětku o Petru Bošovi a jeho odborných, vzdělávacích a organizačních aktivitách v dětské psychiatrické léčebně v Dubí v sedmdesátých a osmdesátých letech na adresu jím organizovaných seminářů

30 KOVAŘÍKOVÁ, Zuzana: Zkušenosti mají větší cenu než půl milionu: Rozhovor s Jaroslavem Skálou. In: *Tamtéž*, s. 6–9.

31 Viz diskusní příspěvek Bohumily Baštecké na konferenci „Od technokratického socialismu k neoliberálnímu řádu: Expertní kultury, technokracie a vládnutí ve středovýchodní Evropě, 1960–1990“ (*From Technocratic Socialism to Neoliberal Rule: Expert Cultures, Technocracy and Governance in East Central Europe, 1960s–1990s*), Praha, 3.–5.11.2016 (v osobním archivu autorky).

32 Cit. dle ŠIMEK, A.: Tři rozhovory se zakladateli SURu, s. 4 n.

Porada terapeutů a vyléčených i aktuálních pacientů při společném pobytu v Dobronicích v roce 1967 (repro z publikace Jaroslava Skály *Lékařův maraton: Ber a dávej*. Praha, Český spisovatel 1998)

přímo napsali: „[Tehdy] šlo o víc než jen o změnu v terapii. Implicitně se mluvilo i o změně politického kontextu. Vznikl kruh tak trochu zasvěcenců – zapálených zájemců, kteří se scházeli, překládali odborné texty a debatovali o nich. Když Jaroslav Skála o tomto kruhu mluvil jako o Dubí People, narážka na Plastiky byla dost jasná.“³³ Dodali ještě, že Boš dokázal – v časech, kdy „nebylo možné vydávat časopis“³⁴ – založit oborové periodikum rodinných terapeutů *Kontext* a udržet jeho vydávání po celé období let 1978 až 2000.

V roce 1987 Boš dokonce získal pro Prahu pořadatelsví prvního Mezinárodního kongresu rodinné terapie. V tehdejší Paláci kultury se tak celosvětově zakládala rodinná terapie jako samostatný podobor. Akce s příznačným anglickým podtitulem *The Patterns which Connect*, již předsedala americká terapeutická autorita Virginia Satirová, se stala demonstrací odborné provázanosti se západním světem

33 GJURIČOVÁ, Šárka – KUBIČKA, Jiří: *Rodinná terapie: Systemické a narativní přístupy*. Praha, Grada Publishing 2009, s. 265.

34 *Tamtéž*.

i otevřenou konfrontací s režimem.³⁵ Ten sice ještě při politicky kritických projevech některých delegátů dokázal zajistit „nefunkčnost“ mikrofonu, s pocitem oborové i lidské sounáležitosti opřené o expertní legitimitu, ještě k tomu v oboru příbuzném medicíně, si už ale poradit nedokázal. Terapeuti vstupovali do porevoluční éry jako sebevědomá odborná komunita.

Co za to?

Jak toho psychoterapeuti dosahovali? Především dělali výborně to, co většina ostatních obyvatel socialistického Československa, když do „zařizování“ zapojovali různé své věcně nesouvisející identity a skupinové příslušnosti. Nejde jen o obecný komunikační princip, že například jednání v bance spíše dopadne dobře, pokud se člověku podaří s úvěrovou referentkou zapříst hovor o jejím psovi, jehož fotku má na pracovním stole. Zde hovoříme o mnohem rozsáhlejším využívání státních zdrojů pro jiné, neoficiální účely, jakkoli profit nebyl osobně finanční, nýbrž organizační, odborný a lidský. Identity v socialistickém státě byly četné a složitě propletené: kromě těch osobních, školních, hospodských, rodinných apod. tu byly multiplikuující se příslušnosti profesní. Loajality z nich plynoucí se v pracovním životě různě prolínaly. Terapeut, který byl zároveň straník, vedoucí pracovník ve velkém státním zdravotnickém zařízení a člen redakční rady oborového časopisu, na každé ze svých „židlí“ chránil také některou z dalších oblastí svého působení. Viděli jsme to jasně na psychiatrických celebritách, které svou popularizační činností a veřejnou známostí také „opevňovaly“ své další aktivity.

Psychiatri a psychologové ve vedoucích pozicích kombinací různých těchto svých příslušností maximalizovali „politické“ šance vlastního profesního přežití, realizace svých projektů (i zdrojů pro to) a vnímání oboru jako celku. Jaromír Rubeš, který coby talentovaný řídicí pracovník vedl řadu psychiatrických institucí, vyprávěl, jak různé nástroje pro prosazování svých odborných cílů v nevyzpytatelných politických podmínkách zapojoval, například když chtěl jako ředitel Lázní Jeseník již někdy na konci padesátých let uspořádat psychiatrický kongres s mezinárodní účastí: „Člověka, který to měl schvalovat, jsem pozval do Jeseníku. Napřed jsem ho důkladně opil, ráno jsem mu pak dal udělat všechny možné masáže a koupele... no a on to schválil.“³⁶ Rubeš přebudoval několik – v tom nejhorším slova smyslu – tradičních psychiatrických nemocnic na moderní zařízení. Někdy přitom hrála roli už jeho pověst rázného organizátora, jindy nastávala otevřená výměna protislužeb: „Když jsem totiž tehdy ustoupil naléhání ministerské kádrovky, opustil Dobřany a šel reformovat Jeseník, řekl mi její reprezentant: Když nám ještě uděláš ten Jeseník,

35 Politickou ošemetnost celé akce dokládá, že v oficiálním oborovém časopise *Československá psychiatrie* vyšlo sice v roce 1986 anglickojazyčné oznámení Psychiatrické společnosti, že se kongres bude konat (viz *International Congress on Family Therapy: „The Patterns which Connect“*. In: *Československá psychiatrie*, roč. 82, č. 1 (1986), s. 68), avšak zpráva o jeho průběhu se do žádného z následujících čísel časopisu nedostala.

36 KOVAŘÍKOVÁ, Z.: Říkalo se o mně, že umím vládnout, s. 18 (viz pozn. 16).

můžeš si pak vybrat, co chceš, ale jenom ne ve školství.⁴³⁷ Jak vidno, některé sféry, například školství, byly politickou mocí hlídány důsledně, jiné mnohem méně.

Nabízí se samozřejmě i otázka, jak velká byla cena, kterou byli aktéři ochotni za prospívání své vlastní kariéry, své instituce a svého oboru zaplatit. V oficiálních oborových časopisech například najdeme opatrné a takticky dokonale provedené průniky nestandardních výkladů, nenápadnou chválu odlišných postupů a zahraničních inspirací – a na druhé straně stejně dokonale provedené „povinné cviky“ v podobě článků k výročí „Vítězného února“ či „třiceti letům socialistické psychiatrie“.³⁸ Autorů ochotných takové články napsat se našlo dost, možná za to směli vycestovat na zahraniční kongres. Psychiatr Petr Příhoda o těch, kdo i za „normalizace“ jezdili na Západ, prý prohlašoval: „Buď byl tak velké eso, nebo tak velká svině.“³⁹ Je však zřejmé, že i „velká esa“ musela za cestování platit zase jinak a jinde.

To, co se k oborové komunitě psychoterapeutů dochovalo v dokumentech Státní bezpečnosti, je prakticky nemožné seriózně interpretovat. Oněch několik desítek svazků, které jsem v Archivu bezpečnostních složek měla možnost vidět, nedává ani zdaleka jednoznačnou odpověď. Zdá se z nich, že StB více než co jiného zajímaly cesty na Západ a kontakty s cizinci a emigranty. V roce 1982 byl například zaveden zvláštní svazek kontrarozvědného rozpracování na sotva pětatřicetiletého manželského poradce, který se pokoušel vyjet na krátké studijní stipendium do Spojených států. Sledovali jeho rodiče, do práce i domů mu namontovali odposlouchávací zařízení a po měsících čekání dotyčný nedostal k cestě souhlas zaměstnavatele. Po žádných jeho dalších aktivitách se ale StB podle dochované dokumentace nepídila.⁴⁰ U psychiatrů ve zdravotnických institucích byl zájem obdobný: styky s osobami aktivními za pražského jara, cesty na zahraniční konference, nově přijímaní pracovníci, ukrývání pacientů před postihem úřadů. Po tom, že by se StB pokoušela infiltrovat výcvikové víkendy SURu, se nedochovaly žádné stopy.⁴¹ Avšak usuzujeme tak z pouhých zlomků materiálu: o jednom významném psychiatrovi se zřejmě zachovala pouze historka v jiném svazku, podle níž se kdesi na večírku zmiňoval, že má kontakt se Stanislavem Grofem v USA, zatímco jeho svazek důvěrníka byl kompletně zničen.⁴²

37 Cit. dle SKÁLA, Jaroslav – URBAN, Eduard: Jaromír Rubeš zemřel a žije dál (16. 3. 1918 – 9. 2. 2000). In: *Vesmír*, roč. 79, č. 5 (2000), s. 287.

38 Viz např. ZAPLETÁLEK, Miroslav Doc.: 30. výročí Února. In: *Československá psychiatrie*, roč. 74, č. 1 (1978), s. 1 n.; Lékaři proti jaderné válce. In: *Tamtéž*, roč. 78, č. 1 (1982), s. 1; DOBIÁŠOVÁ, Libuše: Psychiatrie v 7. pětiletce. In: *Tamtéž*, roč. 79, č. 1 (1983), s. 1 n.; KODÝM, Miloslav – LANGOVÁ, Marta: Čtyřicet let úsilí za angažovanou československou psychologií. In: *Tamtéž*, roč. 29, č. 2 (1985), s. 105–110.

39 Cit. dle SKÁLA, J.: *Lékařův maraton*, s. 95.

40 ABS, f. Operativní agenda kontrarozvědky, Svazky kontrarozvědného rozpracování (KR-MV), arch. č. 720386.

41 *Tamtéž*, f. TS-MV, arch. č. 601607 [Jaromír Rubeš]; *tamtéž*, f. KR-MV, arch. č. 632686 [John Reeves].

42 *Tamtéž*, f. Operativní agenda kontrarozvědky, Objektové svazky (OBŽ-UL), registrační číslo 378.

Stranou v této studii ponechávám oblast, v níž otiskly psychodisciplíny v dokumentech Státní bezpečnosti asi nejvýraznější stopu. V důsledku expertizace socialistické kriminalistiky v sedmdesátých a osmdesátých letech totiž překvapivě velké množství případů vyšetřování politických deliktů obsahuje také psychiatrický posudek. Interpretace toho, kde se certifikovaný expert snažil obviněného zachránit, kde uklidit do ochranné léčby a kde se schovával za nesrozumitelný odborný jazyk, čeká na jiný výzkum. Pro naše účely z těchto materiálů vyplývá nanejvýš několik obecně kulturních poznatků, například že autentickou, a to i opakovanou zkušenost s psychiatrickými zařízeními mělo více občanů Československa, než by se zdálo z dosavadních vyprávění o „normalizaci“.

Deprese, duševní potíže a psychická zhroucení nebyly vynálezem pozdější komerční éry ani produktem kapitalistické pracovní morálky. V sedmdesátých a osmdesátých letech se ale mladí muži hroutili zřejmě nejčastěji z vojny a ženy z přetížení nebo nešťastných rodinných poměrů. Pokud se v jejich chování vyskytl sebezbanálnější „politický“ prvek, byl zkoumán vliv jejich psychického stavu. Otázkou zůstává, do jaké míry experti vypracovávali posudky pro Státní bezpečnost ochotně, případně jako přivýdělek, a do jaké míry tím vykupovali své jiné aktivity.

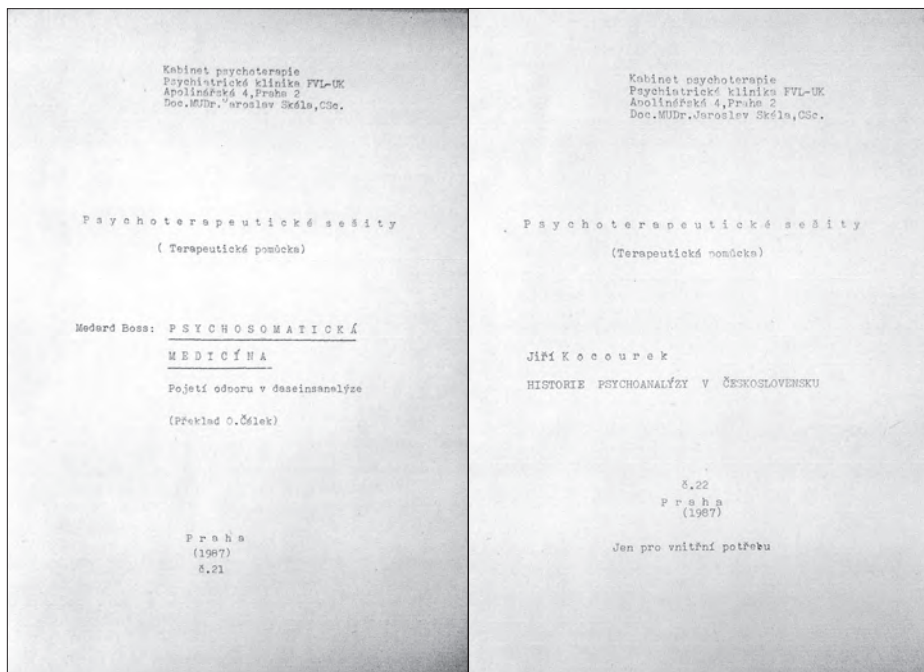
„Mají profesionálové zvláštní vztah ke svobodě?“ tázal se německý historik Konrad Jarausch v knize *Nesvobodná povolání*, zabývající se německými právníky, učiteli a inženýry v první polovině dvacátého století.⁴³ Na základě rozsáhlého výzkumného materiálu shrnul, že vysoká a specifická kompetence s sebou nenese o nic

V Lázních Jeseník na psychoterapeutické konferenci v roce 1971. Zleva stojící: Jaroslav Skála, Hana Junová, Eduard Urban; sedící: Milan Hausner, Jaromír Rubeš, Stanislav Kratochvíl (repro z publikace Jaroslava Skály Lékařův maraton: Ber a dávej)

43 JARAUSCH, Konrad H.: *The Unfree Professions: German Lawyers, Teachers, and Engineers, 1900–1950*. New York – Oxford, Oxford University Press 1990, s. ix.

větší předpoklady pro lepší politický odhad. Nacistický příběh podle něj ukazuje, že odborníci podléhají socioekonomickým krizím i politickému zneužívání právě tak jako kdokoli jiný. Česká a slovenská psychoterapie vyšla z boje o vlastní přežití velmi dobře. Režim dokázal i odborné prostředí bolestně udeřit, ale stejně tak se uměl tvářit, že některé věci nevidí. Zdá se, že psychoterapeutická komunita se komunistickým orgánům jevila jako mocensky natolik nezajímavá – na rozdíl od lékařské psychiatrie, filozofující psychologie, vysokého školství a dalších oborů – že dokázaly nevidět mnohé. Neinstitucionalizovaný a do značné míry neetablovaný obor tím pádem nebyl jasně ideologicky definován a politicky limitován a mohl pod svůj plášť skrýt řadu pozoruhodných aktivit.

Cyklostylované Psychoterapeutické sešity vydával Kabinet psychoterapie při Psychiatrické klinice Všeobecné fakultní nemocnice v Praze v letech 1979–1992. Na reprodukci obálky dvou čísel z roku 1987

Hierarchicky proti hierarchiím

Vládní koncepce oboru psychiatrie z roku 1977 formulovala obsah psychiatrické péče jako prevenci, léčbu a výzkum psychických poruch. Popisovala institucionální zázemí péče na všech úrovních a výkonné „kádry“ dělila na: 1) lékaře; 2) ostatní vysokoškolské pracovníky, mezi něž náleželi psychologové, sociologové,

arteterapeuti, muzikoterapeuti a další; 3) střední, nižší a pomocný zdravotnický personál. Hierarchie mezi psychiatry a nelékařskými psychology a terapeutů nebyla jediná – systém obsahoval dokonce okresní a krajské zařizovatele oboru a na ústřední úrovni takzvaného hlavního odborníka pro psychiatrii.⁴⁴

Psychologie vzhledem k tomuto hierarchickému a dominantně lékařskému pojetí psychodisciplín zaujímala ještě v osmdesátých letech defenzivní pozici, přestože obor byl od konce šedesátých let na vzestupu a studovaly jej nyní stovky studentů v českých zemích, ale zejména na Slovensku, kde také v praxi zkvétala aplikovaná psychologie i další společenské vědy.⁴⁵ Většina absolventů ovšem zaměstnanecky spadala pod národní výbory, protože pracovali v pedagogicko-psychologických a manželských poradnách, popřípadě v ústavech národního zdraví, nebo působili v podnicích. V mnohem prestižnějším prostředí nemocnic byl na oddělení jeden psycholog či psycholožka, a to proto, aby technicky provedl(a) úvodní psychologické vyšetření pacienta, jež však už vyhodnocoval lékař-psychiatr; ten také určoval léčbu, kterou popřípadě mohl psycholog podpořit arteterapií a podobně. V oficiálních koncepčních dokumentech psychologie přijímala i politicky závislé postavení: ještě pátý sjezd československých psychologů v roce 1981 formuloval úkoly oboru takto: „1. přispívat ke zvyšování efektivnosti řízení národního hospodářství skrze uplatňování odborných psychologických postupů ve zkvalitňování lidského činitele...; 2. angažovat se v psychologickém zvyšování působení politické propagandy při utváření socialistického způsobu života a v boji proti maloburžoazním sociálně-psychickým pozůstatkům...; 3. přispívat ke zvyšování produktivity práce vytvářením psychologicky vhodných podmínek pro práci...; 4. podílet se na upevnování tělesné i duševní kondice a zdraví obyvatel...; 5. přispívat k efektivnímu výchovně-vzdělávacímu procesu na všech úrovních.“⁴⁶

Pokud se tedy například SUR v sedmdesátých a osmdesátých letech plnil psychiatry, psychology a sociálními pracovníky, na „neutrální“ půdě psychoterapie se tak psychiatrie a psychologie setkávaly a do jisté míry smířovaly. Jejich hierarchii právě psychoterapie narušila a umožnila nejen vzestup prestiže psychologů, kteří do té doby ve zdravotnických zařízeních platili za jakési laboratorní asistenty, ale i oficiální odbornou komunikaci mezi oběma obory, jež byla obzvláště patrná od druhé poloviny osmdesátých let. Skutečnost, že se psychiatři začali o psychologii zajímat, že psychiatrie začala brát psychologický pohled na člověka v úvahu a že obě disciplíny začaly hledat, čím může být psychologie užitečná medicíně,⁴⁷ otevírala

44 Koncepce oboru psychiatrie: Metodické opatření č. 11/1977 Věstníku MZ ČSR. In: *Československá psychiatrie*, roč. 74, č. 4 (1978), s. 236–246.

45 Rozsáhlý a nesmírně zajímavý materiál k česko-slovenským odlišnostem v „perestrojkových“ letech poskytuje svazek *Ale snad i pro toto jsme žili, ne? Výber z korešpondencie Milana Petruska a Aleny Miltovej s Martinom Bútorom a Zorou Bútorovou, 1985–1989*. Praha, Sociologické nakladatelství 2017.

46 Cit. dle KOVÁČ, Damián: *Psychológia v Československu: 1976–1980*. In: *Československá psychologie*, roč. 26, č. 2 (1982), s. 101–114, zde s. 102 n.

47 Viz např. HAŠKOVCOVÁ, Helena: *Možnosti a meze psychologie v somatických oborech*. In: *Československá psychiatrie*, roč. 83, č. 3 (1987), s. 183–187.

cesty pro komunikaci psychodisciplín se somatickou medicínou a pro pronikání psychosomatického pohledu na zdravotní problémy v další dekádě.

V roce 1983 bylo celé dvojčíslo cyklostylovaných *Psychoterapeutických sešitů*, které vydával okruh kolem Skálova Kabinetu pro vzdělávání v psychoterapii,⁴⁸ věnováno diskusi o stavu, užitečnosti a přijímání psychoterapie v sousedních psychodisciplínách. Toto sebezkoumání skrze rozhovory s řadou psychiatrických a psychologických kapacit (Jan Špitz, Oldřich Vinař, Jan Dobiáš, Ota Gregor, Jan Sikora, Miroslav Plzák a Alojz Janík) přitom působilo mírně rozpačitým dojmem. Nejde jen o to, že se tu bavili výhradně muži s jinými muži o oboru, který z nemalé části vykonávaly ženy. Z celé debaty vyplynulo, že je spíše vnímána jako do značné míry generační spor a že je zatížena mnoha předsudky na obou stranách. Novopečení psychoterapeuti měli tendenci odmítat jakoukoli farmakologickou léčbu. Klasičtí psychiatři se zase usmívali jejich vzdělání skrze hraní rolí, když „přitom mechanismus účinku psychoterapie není znám“. Přední odborníci z českých psychiatrických zařízení a klinických psychologických pracovišť však především upozornili na některé zásadní vnitřní rozpory psychoterapeutického výcviku, jak jej prováděl SUR. Podle nich nešlo jen o přílišnou zahleděnost do skupinové terapie a nedostatečnou či zcela chybějící supervizi. Sebezkušenostní výcvik vedl frekventanty k tomu, aby se vlastně zajímali více o sebe samé než o terapii a pacienty.⁴⁹ Výcvik je velké vzrušení, ale na pracovištích pak „zvěstovatelé“ psychoterapie nebyli schopni dodržovat podmínky oddělení. Zkušení kolegové hovořili o tom, že horlivost a nadšení nestačí, že „na ten halas, jakým se stoupenci psychoterapie vyznačují, je to málo“.⁵⁰

Došlo také na vzájemné vztahy mezi psychodisciplínami. Jan Dobiáš přirovnával tehdejší situaci psychoterapie k poválečnému stavu psychiatrie: „Po válce byla nás psychiatrů asi desítka. Lékaři sice nezbytnost psychiatrie uznávali, ale chovali se k ní – a k nám též – s despektem. Objev psychofarmak byl něčím převratným. Teprve on nás v očích ostatních odborníků jaksi ‘rehabilitoval’.“⁵¹ Na závěr psychoterapeutům radil Alojz Janík, přednosta katedry psychiatrie Institutu pro další vzdělávání lékařů a farmaceutů (ILF) a tehdejší hlavní odborník ministerstva zdravotnictví pro psychiatrii, aby především předložili jasnou a proveditelnou koncepci: „Budete-li tomu věnovat tolik času a úsilí jako komunitám, uvidíte, jak to půjde.“⁵²

Z celé této bilanční debaty vyplývá, že psychoterapeutické přístupy byly již před polovinou osmdesátých let v rámci oboru vnímány jako „módní“, a v tomto smyslu

48 Kabinet byl založen v roce 1979 při Psychiatrické klinice Všeobecné fakultní nemocnice v Praze. Ústřední okruh tvořili Jaroslav Skála, Zdeněk Eis, Vladimír Hort, Anna Jirsová, Zdeněk Mrázek, Petr Příhoda, Jiří Růžička a Jan Vymětal. „Budoucí členové se scházeli již od r. 1977, diskutovali situaci v naší psychoterapii a výsledkem společné práce bylo jeho založení. Nemusím jistě rozvádět, že k tomu bylo zapotřebí i určité odvahy,“ uvedl později Skála. (SKÁLA, Jaroslav: Malé jubileum. In: *Psychoterapeutické sešity*, č. 20 (1987), s. 1–3.)

49 Hovory o psychoterapii. In: *Tamtéž*, č. 9–10 (1983), rozhovor s Janem Dobiášem, s. 13–17, zde s. 17.

50 *Tamtéž*, rozhovor s Janem Sikorou, s. 22–26, zde s. 24.

51 *Tamtéž*, rozhovor s Janem Dobiášem, s. 13–17, zde s. 15.

52 *Tamtéž*, rozhovor s Alojzem Janíkem, s. 33–37, zde s. 37.

se vůči nim také udržovaly předsudky týkající se vědecké neukotvenosti, přílišné zalidněnosti a problematických výsledků. Představa, že „psychoterapii dnes dělá každý“, tedy zdaleka nepatřila až k éře po roce 1989. Seriózní institucionalizaci v podobě zřízení oficiálního nástavbového psychoterapeutického oboru na ILF se každopádně ani jinak nadmíru úspěšnému Skálovi do pádu režimu nepodařilo prosadit.

Zlatá devadesátá

Změny inspirované sovětským projektem perestrojky lze v Československu, a to ještě v dosti váhavé podobě, sledovat až v letech 1988–1989 – navíc především jakožto posun ve vládní rétorice, již zároveň neprovázela žádná jednodílná vlna reálných politických opatření. V praxi tomu bylo tak, že přestavba znamenala v každém oboru i na každém pracovišti něco jiného. Výše vzpomenutá korespondence manželů Petruskových a Bútorových dokládá tuto rozkolísanost na nekonečně mnoha příkladech. Oba páry spolu v dopisech sdílely pracovní problémy související s politickými limity oborů, jakož i svá malá publikační vítězství, především ale paradoxní nespojitost a nevyzpytatelnost poměrů v Praze a v Bratislavě. Zatímco Miloslav Petrussek, vydávající samizdatový *Sociologický obzor*, byl na konci osmdesátých let přijat do zaměstnaneckého poměru v Sociologickém ústavu ČSAV, Martin Bútor, jenž se pohyboval – dokonce na volné noze – ve zdánlivě svobodnějším slovenském prostředí aplikovaných sociálních věd, nebyl schopen protlačit k vydání svou knihu o svépomocných skupinách v léčbě alkoholových závislostí.⁵³ V odborné debatě v oblasti psychodisciplín lze v této době zaznamenat některé nové motivy, v textech a projevech zabývajících se psychiatrickými institucemi se začal vyskytovat požadavek „diferenciace zařízení“, „návazných aktivit“, ba i „podnikavosti jednotlivých oddělení“.⁵⁴ O potřebnosti většího začlenění psychoterapie do léčby pomalu přestávalo být pochyb.

Do pozvolného osmělování oborových časopisů však vtrhly události podzimu 1989 a s nimi i konec dosavadních politických pravidel. V redakčních radách se sice nic převratného nestalo, časopisy řídili stále titíž lidé, ale v obsahu došlo ke znatelnému obratu. *Československá psychiatrie* nyní otevřeně žádala „vymýtí z praxe lékařů technokratickou filozofii“, „nejednat s člověkem jako s věcí, jako s budíkem, jehož mechanismus je momentálně porouchaný“.⁵⁵ Nastal boom tématu zneužívání psychiatrie v Sovětském svazu a psaní o psychoterapii. Na místo poruch, deviací a jejich

53 *Ale snad i pro toto jsme žili, ne?*, s. 116, 127, 161 (k peripetiím Petruskova konkurzu do Sociologického ústavu) a s. 297 n. K dokončení Bútorovy knihy, která ovšem nakonec vyšla až v roce 1991, viz BÚTORA, Martin: *Překročit svůj stín: Svépomocné skupiny v péči o zdraví*. Praha, Avicenum 1991.

54 JANÍK, Alojz MUDr.: Přestavba a psychiatrie. In: *Československá psychiatrie*, roč. 85, č. 1 (1989), s. 1–8, zde s. 7.

55 STEINDL, Rudolf: Diskusní příspěvek k článku J. Vymětala. In: *Tamtéž*, roč. 86, č. 3 (1990), s. 135–137.

Generální stávková 27. listopadu 1989 (repro z publikace Občanské fóry: Pražský podzim 1989. Praha, Česká expedice – Odeon 1990)

dle práce ve zdravotnickém zařízení založit vlastní výcvik nebo soukromou praxi. Psychoterapie tudíž zažila v devadesátých i následujících letech komerční boom srovnatelný s právníky a ekonomy. Léčebné, poradenské i vzdělávací a výcvikové instituce rostly jako houby po dešti. Nejčetnější a ekonomicky nejúspěšnější byli jak na počátku, tak dlouhodobě „šarlatáni“, kteří se odborného vzdělání dotkli jen letmo, o to autoritativněji však začali radit a „koučovat“. Jádro SURU se přeměnilo v profesionalizovaný Psychoterapeutický institut a několik dalších institucí, avšak jeho monopol na psychoterapeutický výcvik se přes noc stal minulostí. Jen výcvikových programů, oficiálně uznaných Českou psychoterapeutickou společností České lékařské společnosti, je dnes několik desítek.

Jiná otázka je, do jaké míry vyhovovala aktérům psychoterapeutického výcviku neoliberální racionalita, jež dominovala porevoluční dekadě. Nalezli bychom jistě mnoho příkladů, kdy příslušníci tohoto oboru v médiích propagovali vznikající soukromé školy nebo vysvětlovali strukturální nezaměstnanost nedostatkem sociálních

zkoumání v nemocnicích pronikly mainstreamovější problémy jako deprese či mentální anorexie, k jejichž řešení byla nabízena ambulantní psychoterapie.

Jak jednotlivci, tak i týmy psychoterapeutů vyškolené od šedesátých let měli zkušenosti nezbytné pro praktický úspěch ve zdravotnické i komerční psychoterapii. Celou dobu přece museli zvláště obratně bránit existenci oboru, lobbovat, vytvářet sociální sítě a komunikovat. Vyznali se v aplikaci své disciplíny na pracovní prostředí, výchovu dětí, partnerské vztahy a podobně. Také rozrůzněnost institucionálních kontextů, v nichž působili, byla něčím, co se některé jiné obory teprve učily. Terapeuti se mohli snáze přihlásit do nových výcvikových programů pořádaných západními odborníky, kteří teď do Československa přijížděli po desítkách. Právě tak mohli začít vyučovat komunikaci v manažerských kurzech či si ve-

kontaktů a nedostatečným vzděláním vyhozených.⁵⁶ Přesto je výklad, který nabízí tento článek, spíše ambivalentní. Ne všichni zakládající otcové a matky české psychoterapie například přistoupili na princip placené terapie u některých typů potíží.⁵⁷ Užívaný jazyk „poskytování profesionálních služeb klientům“, oborové časopisy oslavující své sponzory, kteří umožnili vydání daného čísla – to vše vyznívá ve srovnání s předcházejícími ročníky vydávanými s institucionální podporou také spíše jako úsměvný obraz éry divoké transformace. V pamětech Jaroslava Skály, citovaných v úvodu, zaznívá v roce 2000 nakonec jediná naděje, totiž aby „Lojovice žen přežily restituci a s tím spojené spory“.⁵⁸ V zámečku je dnes soukromý hřebčín a stejně tak zanikla v devadesátých letech léčebná komunita v Lobči.

Terapeutizace: jde o to, kdy a kde

Psychoterapie je založena na důvěře v to, že medicínsko-psychologickými prostředky lze cíleně ovlivnit duševní rozpoložení a chování. Tato důvěra náleží až dvacátému století, během něhož však vyrostla v cosi nečekaného. Technika vyvinutá ve dvacátých letech pro léčbu neuróz se totiž stala běžnou součástí každodenního života.

Na československém případě jsme sledovali expertní prostředí psychodisciplín sedmdesátých a osmdesátých let minulého století, jež charakterizovala skrytá psychoterapeutická „nika“ mezi jinak politicky přísně kontrolovanými profesními společenstvími, a rychlý přechod do porevolučního světa, který věří, že psychoterapeutickou podporu či některou z jejích technik potřebuje čas od času úplně každý. Také u nás nepochybně asistovala psychoterapie u toho, když pocit neštěstí přestával být chápán jako příznak neurózy a stával se čímsi dovořeným a normálním; nebo když problémy dítěte ve škole přestávaly být vykládány jako jeho „zlobení“, neboť měly určitě své příčiny v rodině.⁵⁹ Nabídl školení expertů, kteří ostatním mohou radit, jak s pocity terapeuticky pracovat a jak své já aktivně utvářet. Duševní zdraví a pohoda začaly být něčím, co je starostí každého jednotlivce a do čeho se vyplatí investovat. Dnes je běžné vydávat nemalé částky za kurzy komunikace, meditace či za individuální terapii, neboť se zdá nesporné, že tím člověk zkvalitňuje vlastní život i rozšiřuje své profesní šance. Ještě v letech „normalizace“ přitom bylo spojení výcviku a formace, prožitku a vzdělání výhradním „objevem“ SURu, za nějž jeho autoři dostávali zapláceno pouze „ve zkušenostech“.⁶⁰

56 Viz např. Co na to odborníci? In: *Děti a my*, roč. 22, č. 2 (1992), s. 12; MAREŠOVÁ, Renata: Komenský by měl radost. In: *Tamtéž*, č. 4, s. 4 n.; PACIT, Ivo: Na aktuální téma: S nezaměstnaností u psychiatra. In: *Tamtéž*, roč. 21, č. 1 (1991), s. 28.

57 Viz KOVAŘÍKOVÁ, Z.: Zkušenosti mají větší cenu než půl milionu (viz pozn. 30).

58 SKÁLA, J.: *Lékařův maraton*, s. 58.

59 K hnutí antiautoritativní výchovy a jeho kulturně-společenským důsledkům podrobně viz SCHÖN, Bärbel: *Therapie statt Erziehung? Chancen und Probleme der Therapeutisierung pädagogischer und sozialer Arbeit*. Frankfurt/M., VAS 1993 (1. vydání 1989).

60 KOVAŘÍKOVÁ, Z.: Zkušenosti mají větší cenu než půl milionu.

Tato obrovská kulturní změna byla zatím analyzována spíše jako jev vlastní poválečné západní Evropě a Americe. Jako nejvlivnější se přitom jeví výklady inspirované Michele Foucaultem a jeho teoriemi *gouvernementality*: expertní prostředí podle nich vyvinula mechanismy, jež ovlivňují chování různých aktérů, aniž by přitom narušovaly jejich formální autonomii. Právě proměňující se obsah foucaultovské subjektifikace v liberálních společnostech zajímal v úvodu zmíněného Nikolase Rose. Ten zkoumal konkrétní psychiatrické zařízení v Británii a ukázal, že ačkoli se psychodisciplíny původně konstituovaly kolem „nenormality“ a nemoci, postupně se přeorientovaly na mnohem obecnější misi. Psychologické ohledy začaly být vnímány jako důležité pro efektivitu výrobních organizací nebo třeba rodiny. A tak původní psychiatrická klinika, nyní už „institut lidských vztahů“, začala i zcela zdravým jedincům ukazovat, jak uplatňovat v kolektivech autentickou subjektivitu. Psychodisciplíny si ovšem uchovaly monopol na to, jak to dělat a jak to učit dělat – totiž v kurzech, do nichž musí každý vnést své já, za odborného vedení je proměnit a s novými dovednostmi se nechat vyslat dál do „podnikání s vlastním já“ v profesním i rodinném životě. Psychoterapie tak navzdory tomu, jak volá po osobním prožívání a názoru, dlouhodobě posiluje v lidech ochotu obracet se na experty a podle Rose „uplatňuje svou dominanci v armádě, továrně, škole i rodině“.⁶¹

V německém prostředí se o fenoménu psychoterapeutizace společnosti hovoří až v souvislosti s koncem šedesátých a se sedmdesátými lety. Také interpretace tamního vývoje jsou převážně foucaultovské: „Ať jde o rodiny, občany, nebo zaměstnancké skupiny, ať se to děje na klinice, nebo ve vězení, ať jde o stres, sexualitu, ať si vyberete psychoanalýzu, jógu, nebo coaching, podstatou je terapie a poradenství, jejich strategie řízení sebe a druhých.“ Schéma „problém – řešení či krize – překonání“ podle autorů knihy, jejíž název by se dal přeložit *Já jako produkt poradců*, v současnosti určuje kulturní praktiky i fungování institucí. Terapeutická společnost klade na každého nárok – své já musíte modelovat, vylepšovat, zdokonalovat: „Já není osud, nýbrž volba, a pokud ho mohu měnit, mám.“⁶² Touž *Terapeutickou dekadou* se ve stejnojmenné knize zabýval Maik Tändler, svou analýzu ale směřoval více politicky. Dokazoval zde, že terapeutické povzbuzení subjektu, tedy uplatnění individuálního vnímání a cítění v nejrůznějších kolektivních aktivitách, včetně například školního vzdělávání, bylo původně v šedesátých letech zbraní levice a ještě v sedmdesátých letech stále představovalo emancipační ideologii, neboť toto sebeuplatnění bylo implicitně kritické vůči kapitalistické mašinerii. V osmdesátých a devadesátých letech ale tento společensko-politický náboj ztratilo, neboť subjekt byl pohlcen kapitalistickým pracovním světem a konzumní společností. Z emoční sebereflexe a komunikativního otevírání, z odpovědnosti za vlastní tělo

61 Viz zejména ROSE, Nikolas: On Therapeutic Authority: Psychoanalytical Expertise under Advanced Liberalism. In: MILLER, P. – ROSE, N.: *Governing the Present*, s. 142–172 (viz pozn. 11).

62 MAASEN, Sabine: Das beratene Selbst: Zur Genealogie der Therapeutisierung in den „langen“ Siebzigern. Eine Perspektivierung. In: MAASEN, Sabine – ELBERFELD, Jens – EITLER, Pascal – TÄNDLER, Maik (ed.): *Das beratene Selbst: Zur Genealogie der Therapeutisierung in den „langen“ Siebzigern*. Bielefeld, Transcript 2011, s. 7–36, zde s. 9 a 16.

a kreativního sebeutváření se tak postupně stala metoda sociálního přizpůsobování. Namísto kritiky kapitalismu dnes individualizační terapeutické techniky nabízejí jedinci za peníze možnost se dále zdokonalit a mít větší šanci uspět v konkurenci.⁶³

V československém případě by to znamenalo, že zakládání psychoterapie představovalo v rámci socialistické medicíny a psychologie emancipační a humanizační reformní hnutí, avšak vnitřní dynamika, postupující komercializace a vliv západní psychoterapie (a to zdaleka nejen po roce 1989) z ní udělaly všudypřítomnou techniku sebeovládání, vládnutí. Tyto foucaultovské výklady jsou lákavé především tím, jak ostře mocensky vykreslují onen terapeuticko-poradenský „jarmark“, který nás v současnosti obklopuje. Zůstaneme-li však u historické analýzy, zdá se být užitečnější méně zaujaté čtení empirických dokladů z dějin medicíny a psychodisciplín a přesné vnímání jejich proměňujícího se historicko-kulturního kontextu.

Inspirativní příklad nabídly nedávno vydané kulturní dějiny německé psychiatrie nazvané *Odlíšnost a normalita*, v nichž spoluautorka Brigitte Lohffová vysvětluje nebývalý boom psychologických témat v médiích a pronikání terapeutických technik do všech sfér života od šedesátých let předchozím mlčením o válečném traumatu, v němž vyrůstala poválečná generace. I ona odhaluje sebezkušenostní víkendy jako velké expertní mluvení do psychiky zúčastněných. Avšak zároveň zdůrazňuje odlíšnost od společenských vzpour šedesátých let v anglosaském světě. Německo mělo zcela specifickou generaci poválečných mladých lidí, kteří se chtěli také vyvarovat rodičovských chyb v nakládání s válečným traumatem a pomocí psychologizace a aktivní terapie se toužili smířit s vlastním já i s vlastní minulostí.⁶⁴ Stejně tak v Británii, o níž byla řeč výše, je třeba brát v úvahu, že se přitažlivost a vnitřní logika psychoterapeutických metod musely nejprve napojit na – zcela výlučně poválečné – levicové reformy systému zdravotnictví. Pouze díky nim, jejich plošnému školení a distribuci lékařské péče se „rodinný lékař stal nositelem státní politiky preventivní psychologie“.⁶⁵

Také v československém případě je proto třeba pozorně vnímat politický kontext, v němž se psychoterapie rozvíjela. Terapeutická individuace byla pro její zakladatele cestou, jak alespoň někde na chvíli zrušit pravidla státního socialismu, a to navíc z jeho zdrojů a na půdě jeho zdravotnických zařízení. Jejich vliv v té době rostl především díky tomu, že těžili z kolektivní deprese po roce 1968. Posun směrem k všudypřítomnému „managementu svého já“ se děl ve vlnách, přerývané a nereflektovaně, a to i po drsném nástupu neoliberalní ideologie po roce 1990. V této studii jsem se rovněž pokusila upozornit na to, že terapeutizovaný věk sice dává

63 TÄNDLER, Maik: *Das therapeutische Jahrzehnt: Der Psychoboom in den siebziger Jahren*. Göttingen, Wallstein 2016.

64 LOHFF, Brigitte: Von der Normalität des Unglücklichseins: Überlegungen zum Phänomen Psychotherapie als Teil des Alltagslebens ab den 1960er Jahren. In: WOLTERS, Christine – BEYER, Christof – LOHFF, Brigitte (ed.): *Abweichung und Normalität: Psychiatrie in Deutschland vom Kaiserreich bis zur Deutschen Einheit*. Bielefeld, Transcript 2013, s. 325–357.

65 HAYWARD, Rhodri: *The Transformation of the Psyche in British Primary Care, 1870–1970*. London – New Delhi – New York – Sydney, Bloomsbury 2014, s. xiii.

prostor prožívání, výcvikovým sebeproměňám i zdokonalování vztahů s druhými, ale překvapivě málo místa ponechává pro reflexi vlastní minulosti. Čeští terapeuti tak dnes vyprávějí svůj zakladatelský příběh bez toho, že by nějak komentovali naprostou personální a jinou kontinuitu se státním socialismem, a naopak výraznou diskontinuitu v možnostech využívat prostředků státního zdravotnictví.

Studie vznikla s podporou Grantové agentury České republiky v rámci projektu GA15-14271S „Expertní kořeny postsocialismu: Český případ, 1980–2000“.

Krise urbanistické moderny v socialismu

Případ plánování Prahy od šedesátých do osmdesátých let 20. století

Petr Roubal

Když v květnu 1961 navštívila Prahu skupina dvaadvaceti britských architektů, překvapila je sebedůvěra jejich československých protějšků a jistota, s jakou se pustili do výstavby velkých panelových sídlišť: „Zjistili jsme, že architekti a urbanisté v Československu nepochybují o tom, co dělají. Jsou přesvědčení, že rozsáhlé programy výstavby bytových domů jsou pro ně tou nejlepší a nejnaléhavější záležitostí.“¹ Údiv britských architektů je pochopitelný, protože od konce padesátých let se v západní Evropě a ve Spojených státech na základě negativních zkušeností s poválečnou výstavbou rozsáhlých sídlišť sociálního bydlení formovala ostrá kritika této praxe. Právě v této době vycházely i první takto zaměřené publikace určené širší veřejnosti s dalekosáhlým dopadem na veřejnou debatu o architektonické modernitě. V roce 1960 se objevila kniha Kevina Lynche *Obraz města* a o rok později ještě vlivnější studie Jane Jacobsové *Smrt a život amerických velkoměst*.² Stačilo několik

---

1 BENSON, Preston: Czechoslovakia in 1961. In: *Town and Country Planning*, roč. 30, č. 7 (1961), s. 351, cit. dle: ZARECOR, Kimberly Elman: *Utváření socialistické modernity: Bydlení v Československu v letech 1945–1960*. Praha, Academia 2015, s. 376.

2 LYNCH, Kevin: *The Image of the City*. Cambridge (Massachusetts), Massachusetts Institute of Technology Press 1960 (v českém překladu: *Obraz města*. Praha, Polygon 2004); JACOBS, Jane: *The Death and Life of Great American Cities*. New York, Random House 1961 (v českém překladu: JACOBSOVÁ, Jane: *Smrt a život amerických velkoměst*. Praha, Odeon 1975).

málo let, aby – jak píše významný historik poválečné architektury Samuel Zipp – urbanistický modernismus byl „jako nástroj politiky i jako vize v podstatě mrtvý“.³

Následující text zkoumá kořeny citované expertní důvěry československých urbanistů i důvody následného hlubokého zklamání týchž expertů z nepodařeného experimentu architektonické a urbanistické moderny. Nesleduje se zde pouze časový posun, tj. zpoždění oproti Západu, byť i to samotné je zajímavým příkladem fungování mechanismu transferu idejí s dalekosáhlými důsledky pro podobu socialistických měst. Spíše studuji specifické státněsocialistické prameny intelektuálního vývoje expertní kultury československých urbanistů, a to na příkladu městského plánování Prahy od pozdních padesátých do pozdních osmdesátých let minulého století.⁴ Pražská urbanistika je pro tuto otázku vhodná ze dvou základních důvodů: na rozdíl od některých průmyslových center, zejména Ostravy, nemuseli pražští urbanisté vycházet ze socialistickorealistickeho dědictví raných padesátých let a mohli předkládat zcela nové koncepce socialistické urbanistiky. Příklad Prahy díky jejímu kulturnímu dědictví také nejlépe demonstruje střet mezi modernistickou urbanistikou a organicky rostlým historickým městem. Příběh plánování metropole odráží obecnější téma úlohy expertů ve státněsocialistickém vládnutí, která v reakci na „voluntarismus“ raných padesátých let dramaticky vzrůstá v době tání. Od konce padesátých let na sebe architekti a urbanisté přebírají rozsáhlé rozhodovací pravomoci nad podobou měst, zatímco stranické orgány se omezují na zásadní investiční a kádrové otázky. Autonomie urbanistů jako státněsocialistických expertů je o to větší, že operují bez ohledu na tržní síly v prostředí socialistického hospodářství. Ve známé debatě o povaze socialistického města Iván Szelényi dokládá, že je to právě nezávislost urbanistů na vlastnických vztazích a tržní ceně pozemků, co činí socialistické město socialistickým.⁵

3 ZIPP, Samuel: *Manhattan Projects: The Rise and Fall of Urban Renewal in Cold War New York*. New York – Oxford, Oxford University Press 2010, s. 17; srv. též SAMMARTINO, Annemarie: Mass Housing, Late Modernism, and the Forging of Community in New York City and East Berlin, 1965–1989. In: *American Historical Review*, roč. 121, č. 2 (2016), s. 492–521. Sammartinová nicméně argumentuje proti předčasnému pohřbívání urbanistického modernismu a navrhuje alternativní chronologii sahající až do 80. let.

4 K městskému plánování za socialismu v Československu obecně srv. zejména MUSIL, Jiří: Vývoj a plánování měst ve střední Evropě v období komunistických režimů. In: *Sociologický časopis*, roč. 37, č. 3 (2001), s. 275–296; FERENCŮHOVÁ, Slavomíra: *Meno, mesto, vec: Urbánne plánovanie v sociológii mesta a prípad (post)socialistického Brna*. Brno, Masarykova univerzita 2011; ANDRÁŠIOVÁ, Katarína – DULLA, Matúš – HABERLANDOVÁ, Katarína – MORAVČÍKOVÁ, Henrieta – PASTOREKOVÁ, Laura – SZALAY, Peter: Planning the unplanned city: Modern urban conceptions in a traditional urban structure / Plánované neplánované mestá: Moderné urbanistické koncepcie v tradičnej mestskej štruktúre. In: *Architektúra & urbanizmus*, roč. 49, č. 3–4 (2015), s. 216–239.

5 SZELÉNYI, Iván: Cities under socialism – and After. In: ANDRUSZ, Gregory – HARLOE, Michael – SZELÉNYI, Iván (ed.): *Cities after Socialism: Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Oxford, Blackwell 1996, s. 286–317, zde s. 301. Sociální geograf György Enyedi v této debatě zastává opačné stanovisko, když argumentuje, že tzv. socialistická města jsou pouhou podskupinou zaostalých měst, která se pokoušejí o dostižení západního vzoru (viz ENYEDI, György: Urbanization under Socialism. In: *Tamtéž*,

„Úchylky v architektuře“ a zprůmyslnění stavebnictví

Hlavními postavami poválečného pražského urbanismu byla skupina expertů z řad levicové architektonické avantgardy, sdružené ve třicátých letech do Pokrokové architektonické skupiny. Tato skupina mladých architektů, především Jiří Voženílek (1909–1986), Karel Janů (1910–1995) a Jiří Štursa (1910–1995), se pod duchovním vedením Karla Teigeho věnovala experimentům s kolektivním bydlením a propagaci sovětské urbanistiky. Obzvlášť se zabývali koncepcí pásmového města Nikolaje Miljutina, která nahrazovala tradiční radiální urbanistická schémata paralelními souvislými pásmy vyhrazenými pro průmysl, bydlení, dopravu a zeleň.⁶ Ze sovětských diskusí převzali také klíčovou tezi „industrializace stavebnictví“, která pro architektky znamenala radikální obrat k exaktní vědecké práci na projektech a technologiích.⁷ Architekta-umělec, který plní zadání bohatých klientů, měl nahradit architekt-vědec, sloužící širokým lidovým vrstvám. U Jiřího Voženíka se, jak ukazuje americká historička architektury Kimberly Zarecorová, teoretický zájem změnil v rozsáhlý aplikovaný výzkum, když nastoupil do projekčního oddělení Baťových závodů ve Zlíně.⁸ Baťa usiloval o typizaci a standardizaci bydlení jako jeden z integrálních prvků své dlouhodobé obchodní strategie, ve které chtěl pokud možno kontrolovat veškeré výrobní vstupy. Vedle této autarkní strategie bylo pro Baťu zásadní zprůmyslnění stavebnictví jako nástroj ke globální expanzi zlínského modelu továrních měst. Pro mladé avantgardní architektky bylo angažmá u Baťi také důležité coby prostor k profesnímu růstu během protektorátu, kdy byl výzkum na univerzitních pracovištích zastaven.⁹

Po válce se členové Pokrokové architektonické skupiny dočkali hvězdné kariéry. Karel Janů nastoupil do funkce generálního ředitele Československých stavebních

---

s. 100–118). Novější pohled na tuto debatu viz BOHN, Thomas M.: *Von der „europäischen Stadt“ zur „sozialistischen Stadt“ und zurück? Urbane Transformationen im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts*. München, Oldenbourg 2009; srv. též ZARECOR, Kimberly Elman: *What Was So Socialist about the Socialist City? Second World Urbanity in Europe from Postwar Stalinism to Post-Socialist Neoliberalism*. In: *Journal of Urban History*, roč. 44, č. 1 (2018), s. 95–117.

6 MILJUTIN, Nikolaj Alexandrovič: *Socgorod: Otázky stavby socialistických měst. Základy racionelního plánování nových sídlišť v SSSR*. Praha, s. n. 1931; JANŮ, Karel – ŠTURSA, Jiří – VOŽENÍLEK, Jiří: *Architektura a společnost: Vývoj architektury za kapitalismu a úkoly socialistického architekta. Zásady a program socialistických architektů*. Praha, Levá fronta 1933. Miljutinův koncept aplikovali jeho jmenovaní čeští následovníci v urbanistických plánech pro obce ležící těsně za hranicemi Prahy: Čakovice a Letňany (srv. ZARECOR, K. E.: *Utváření socialistické modernity*, s. 42).

7 Viz JANŮ, Karel – ŠTURSA, Jiří – VOŽENÍLEK, Jiří: Je možná vědecká syntéza v architektuře? In: ŠVÁCHA, Rostislav – RYNDOVÁ, Soňa – POKORNÁ, Pavla (ed.): *Forma sleduje vědu / Form Follows Science: Teige, Gillar a evropský vědecký funkcionalismus 1922–1948 / Teige, Gillar and European Scientific Functionalism 1922–1948*. Praha, Galerie Jaroslava Fragnera 2000, s. 253.

8 ZARECOR, K. E.: *Utváření socialistické modernity*, s. 43.

9 K vývoji pražské urbanistiky za války viz HOŘEJŠ, Miloš: *Praha jako německé město: Nacistický urbanismus a Plánovací komise pro hlavní město Prahu*. Praha, Mladá fronta 2013.

závodů, jež vznikly v roce 1948 znárodněním veškerých stavebních podniků. Jiří Voženílek se ve stejném roce stal prvním ředitelem Stavoprojektu, státem řízeného systému projekčních a architektonických pracovišť, který sloučil všechny dřívější soukromé ateliéry do jediné mamutí organizace s jedenácti tisíci zaměstnanci.¹⁰ Oba své pozice využili k tomu, aby v širokém měřítku rozvinuli svůj meziválečný program „zvědečtění“ projekční a architektonické praxe, která se měla věnovat produkci fundovaných a experimentálně ověřených standardizovaných projektů a industrializaci a mechanizaci stavebnictví prostřednictvím panelové výstavby. Nástup socialistického realismu, jenž architektonickou praxi plně zasáhl až v roce 1951, neznamenal úplný odvrát od tohoto trendu. Janů i Voženílek sice ztratili své výsadní postavení, ale pokračovali v přípravě panelové výstavby jako vedoucí architektonických výzkumných ústavů.¹¹ Řada projektantů a architektů se pokoušela adaptovat panelovou technologii pro potřeby socialistického realismu, například úpravou panelových typů, tak aby se na ně daly připevnit prefabrikované dekorace „sorely“. Další se snažili prezentovat tradici meziválečného funkcionalismu jako specifickou československou „národní formu“, kterou bylo možné naplnit „socialistickým obsahem“.

Již koncem roku 1954 ale došlo v sovětské architektuře a urbanistice k zásadnímu obratu, který rehabilitoval ideje členů Pokrokové architektonické skupiny. Změnu sovětského kurzu pádně dokumentoval obsáhlý projev Nikity Chruščova na Všesvazovém sjezdu stavitelů, architektů a pracovníků ve stavebnictví v Moskvě.¹² Nejvyšší sovětský představitel ve svém projevu vystoupil proti „úchylnkám v architektuře“, tj. socialistickému realismu, který podle něj staví estetická kritéria nad kritéria ekonomická.¹³ Dosavadní praxe pompézní a dekorativní architektury pod falešnou rouškou boje proti konstruktivismu podle něj plytvala cenným materiálem a časem. Chruščov, který v projevu často přecházel do osobních útoků, zdůrazňoval, že hlavním kritériem musí být cena za metr čtvereční podlahové plochy: „Hle, takové problémy ... především zajímají s. Zacharova. On potřebuje krásné

10 Viz NOVÝ, Otakar: Čtvrtstoleté jubileum založení Stavoprojektu. In: *Architektura ČSR*, roč. 32, č. 10 (1973), s. 483–490, zde s. 488.

11 Kariéra Jiřího Štursy, synovce sochaře Jana Štursy, měla opačný vývoj. Tento architekt navrhl vítězné urbanistické řešení a podstavec pod Švecův návrh Stalinova pomníku na pražské Letné a po roce 1952 se stal děkanem Fakulty architektury Českého vysokého učení technického.

12 V češtině vyšlo jako Proslav s. N. S. Chruščova na Všesvazové poradě stavitelů, architektů a pracovníků průmyslu stavebních hmot, průmyslu stavebních a silničních strojů, projektových a vědecko-výzkumných organizací dne 7. prosince 1954. In: *Diskuse o otázkách soudobé výstavby a architektury v SSSR*, sv. 2. Praha, Výzkumný ústav výstavby a architektury 1955, s. 225–285. Srv. též usnesení Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu a Rady ministrů SSSR „O odstranění přebytečnosti v projektování a stavitelství“ ze 4. listopadu 1955 (Postanovlenije Centralnogo komitěta KPSS i Soveta ministrův SSSR ot 4 nojabrja 1955 goda No. 1871 „Ob ustraněni izlišestv v projektirovanii i stroitelstve“. In: Sovarch: Projekt Sovetskaja architektura [online]. [Cit. 2017-03-15.] Dostupné z: <http://sovarch.ru/postanovlenie55>).

13 Proslav s. N. S. Chruščova..., s. 250.

siluety, ale lidé potřebují byty. Lidé se nekochají siluetami, ale potřebují v domech žít! (Potlesk).“¹⁴ Úkolem architektů podle něj bylo co nejrychleji stavět co nejlevnější obytné domy. K tomuto cíli měla vést radikální změna vlastní architektonické produkce. Architekti se namísto „stavění si vlastních pomníků“ – jako například projektování výškových budov, ve kterých více než třetinu podlahové plochy zabírá vlastní konstrukce budovy – měli soustředit na produkci standardizovaných návrhů a jejich systematické používání.¹⁵ Další cestou k efektivnější výstavbě mělo být jednoznačné přijetí metody stavby z prefabrikovaných panelů jako jediné správné možnosti dalšího vývoje stavebnictví. Jedině prefabrikované panely totiž dovozovaly „rozsáhlé zprůmyslnění stavebnictví“.¹⁶ V této souvislosti Chruščov několikrát vyzdvihl roli československé expertízy, když jednoho z ministrů napomínal: „Ministr průmyslu stavebních hmot soudruh Judin a jiní pracovníci tohoto průmyslu nesmějí zpyšňat a musí se učit u našich přátel z Československa, kteří vyrábějí hodnotné stavební hmoty a prvky. (Potlesk).“¹⁷

Chruščovův projev po formální stránce zůstal v modu stalinského vládnutí. Politický vůdce se stavěl do úlohy arbitra odborných sporů, které „řešil“ osobními výpady proti vedoucím představitelům „reakčních“ institucí, a utápěl se v detailech stavebního a urbanistického mikro-managementu (kvalita obkladů v hotelových koupelnách, přednosti jednotlivých povrchů nově budovaných silnic). Nicméně jeho návrhy na typizaci a standardizaci ve stavebnictví i v samotném projektování a plánování představovaly zásadní obrat ve vztahu politika k architektuře a urbanismu, neboť znesnadňovaly, či přímo znemožňovaly politickou (stejně jako uměleckou) interferenci. Chruščov sám shrnul půvab typizace pro socialistické vládnutí: „Jaké výhody přináší stavění podle typových projektů? Velmi značné. Chceme stavět: Projekt již máme, je známo, jaké

Architekt a urbanista Jiří Voženílek (1909–1986), od roku 1937 projektant Baťových závodů ve Zlíně, poté mimo jiné ředitel Stavoprojektu (1948–1952), náměstek ministra výstavby (1956–1961) a poté do roku 1970 hlavní architekt hlavního města Prahy (repro Krajská galerie výtvarného umění Zlín)

14 Tamtéž.

15 Tamtéž, s. 243.

16 Tamtéž, s. 230.

17 Tamtéž, s. 262.

rozměry má mít pozemek pro takovou stavbu, jakých je třeba konstrukcí a hmot, kolik je třeba pracovních sil. Všechno je jasné.¹⁸ Pokud ale bylo vše tak jasné, naskytá se otázka, kde byl vedle inženýrů a ekonomů v tomto technickém řešení prostor pro architekty a politiky?

Chruščovovy teze padly v roce 1954 v Československu na výborně připravenou půdu. Byl to právě Jiří Voženílek, kdo z pozice ředitele Výzkumného ústavu výstavby a architektury Stavoprojektu vydal Chruščovův projev hned začátkem roku 1955. Dramatický pád hlavního představitele socialistického realismu v architektuře Jiřího Krohy následoval krátce poté (jeho odchod by byl ještě rychlejší, kdyby nebyl hlavním architektem první celostátní spartakiády, která se uskutečnila v polovině roku 1955).¹⁹ Jiří Voženílek se v roce 1956 stal náměstkem ministra stavebnictví a také předsedou nového Státního výboru pro výstavbu, v roce 1961 pak nastoupil jako vedoucí Útvary hlavního architekta hlavního města Prahy. Karel Janů v roce 1959 získal profesuru na Stavební fakultě ČVUT, v roce 1963 se stal jejím děkanem a v letech 1965 až 1969 působil jako náměstek ministra školství. Standardizované projekty a panelová technologie byly velmi záhy přijaty jako progresivní postupy a rychle se uplatňovaly v praxi.²⁰

Politická preference standardizované panelové výstavby, potvrzená řadou stranických a vládních usnesení,²¹ měla své přímé urbanistické důsledky, zejména pro kompaktně zastavěná města, jako byla Praha. Stavební technologie přímo utvářela urbanistický ráz města. Byla totiž ekonomicky efektivní pouze při stavbě rozsáhlých obytných celků. Ve srovnání s výstavbou používající tradiční materiály sice byla panelová výstavba mnohem náročnější na vybudování infrastruktury, zřízení stavenišť a položení jeřábních drah, tyto zvýšené náklady ale byly při velkých bytových stavbách kompenzovány rychlostí výstavby a průměrnou cenou jednoho bytu. Panelová technologie také silně implikovala budování nových sídlišť v rovinatých částech měst. Velké sídlištní celky na okraji města bylo potřeba spojit s centrem velkokapacitní veřejnou dopravou, což postupem času vedlo k budování sídlišť podél páteřní osy metra. Zvolená technologie také poněkud paradoxně vedla k budování celků o nízkých hustotách obyvatelstva, protože využití jeřábů v masovém měřítku

18 Tamtéž, s. 245.

19 Viz ZARECOR, Kimberly Elman: Stavoprojekt a Ateliér národního umělce Jiřího Krohy v 50. letech 20. století. In: MACHARÁČKOVÁ, Marcela (ed.): *Jiří Kroha (1893–1974): Architekt, malíř, designér, teoretik v proměnách umění 20. století*. Brno, Muzeum města Brna – ERA 2007, s. 328–365.

20 K panelové výstavbě srv. především SKŘIVÁNKOVÁ, Lucie – ŠVÁCHA, Rostislav – NOVOTNÁ, Eva – JIRKALOVÁ, Karolina (ed.): *Paneláci*, sv. 1: *Padesát sídlišť v českých zemích. Kritický katalog k cyklu výstav Příběh paneláku*. Praha, Uměleckoprůmyslové museum 2016; a zejména TÍŽ (ed.): *Paneláci*, sv. 2: *Historie sídlišť v českých zemích 1945–1989. Kritický katalog k výstavě Bydliště – panelové sídliště. Plány, realizace, bydlení 1945–1989*. Praha, Uměleckoprůmyslové museum 2017.

21 Srv. např. *Národní archiv*, Praha (dále NA), fond (f.) Úřad vlády ČSR/ČR, Praha – Usnesení vlády, inventární číslo (inv. č. 254/1958), Usnesení vlády Republiky československé ze dne 14. března 1958 č. 254 o zásadách pro další řízení výstavby a přestavby hlavního města Prahy.

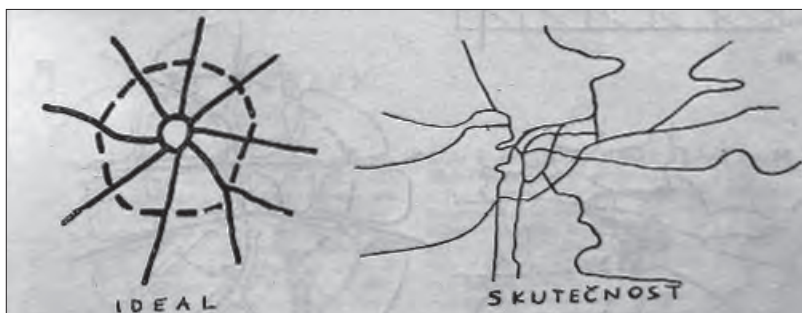

Schéma pražské dopravy urbanisty Eduarda Skřivana z roku 1957 (repro Architektura ČSR, roč. 16, 1957, č. 1–2)

umožňovalo stavět pouze poměrně nízké panelové domy, maximálně s osmi patry. Další urbanistické důsledky měla preference konkrétní panelové technologie. Po intenzivní diskusi o jejích dvou možných variantách – buď nosném skeletu vyplněném nenosnými panely, nebo nosných panelech bez skeletu – došlo koncem padesátých let k definitivnímu přiklonu k druhé možnosti.²² Rozhodujícím argumentem byla přitom menší náročnost nosných panelů na spotřebu oceli a pracovní síly. Tato technologie, při které výšku podlaží i rozměry místností přesně určují velikosti panelů, silně omezovala možnosti využít parteru (přízemí) domů k umístění obchodů a další „občanské vybavenosti“. Panelová výstavba se tím ještě více vzdálila od dosavadní tvorby městského prostředí s obchody a službami v přízemí živých ulic a náměstí. Na příkladu výstavby domů určených k bydlení vidíme, jak zvolená technologie determinuje budoucí politická rozhodnutí o podobě města a formuje sociální prostor jeho obyvatel, a to aniž by se o těchto dalekosáhlých důsledcích zvolené technologie vedla politická, natož pak veřejná diskuse.

Voženílkovo nadšení pro panelovou výstavbu nebylo mezi pražskými architekty sdíleno bezvýhradně. Již v roce 1957 varoval Jiří Novotný, který měl před nástupem Voženílka do čela Útvaru hlavního architekta na starosti přípravu *Směrného plánu Prahy*, před urbanistickými důsledky panelové technologie: „Všichni spontánně uznáváme potřebu rychlé industrializované výstavby bytů, ale přešlapujeme bezradně nad problémem, jak sladit jedním rázem vznikající velké celky s podmínkami pražského prostředí, malebností města. (...) Nedovedeme dosud usměrnit industrializaci, aby jako prostředek výstavby nepředurčovala myšlenku plánu.“²³ Nicméně jednou učiněné rozhodnutí budovat kapacity pro bydlení pomocí panelové

22 Viz STORCH, Karel: *Nová technika a architektura v Československu*. Praha, Unie československých architektů 1961.

23 NOVOTNÝ, Jiří: Směrný plán Prahy 1955. In: *Architektura ČSR*, roč. 16, č. 1–2 (1957), s. 27. Podobně v témž čísle časopisu psal Stanislav Semrád: „Mezi architekty panuje názor, který se projevil i ve výsledcích soutěží poslední doby, že průmyslová výroba staveb nemůže nic přidat ke kráse Prahy, spíše naopak. Myslím, že dosud nebylo učiněno zdaleka všechno, aby bylo prokázáno, že masovou výrobu staveb lze uskutečňovat i v podmínkách Prahy, aniž by

technologie bylo v prostředí plánované ekonomiky nezvratné, protože bylo úzce provázané s dalšími částmi hospodářství, zejména s výrobními kapacitami panelových závodů.

Urbanistický optimismus pražského územního plánu

Nejucelenějším vyjádřením urbanistického optimismu pozdní avantgardní generace, který obsahuje všechny hlavní principy urbanistického modernismu, jak se zformovaly ve dvacátých a třicátých letech, je *Směrný plán hl. m. Prahy*, dokončený v roce 1961.²⁴ Plán předložil Útvar hlavního architekta, nově ustavený podle sovětského vzoru, jehož zřízení reflektovalo politické rozhodnutí pověřit plánovacími pracemi pražský Ústřední národní výbor.²⁵ Personálně byl nový úřad obsazen téměř výhradně příslušníky mladší generace meziválečné architektonické avantgardy a jejich žáky, kteří vystudovali České vysoké učení technické krátce po druhé světové válce (často šlo o studenty s jistými architektonickými zkušenostmi, kteří museli kvůli uzavření českých vysokých škol nacisty studium přerušit nebo odložit). V čele úřadu stanul Jiří Voženílek, který si jako svého náměstka vybral teprve pětatřicetiletého architekta Jiřího Hružu. Tento žák dalšího významného meziválečného urbanisty Františka Fialy se pak díky své publicistice stal vůbec nejznámějším československým urbanistou. Svou kariéru zahájil překvapivým vítězstvím v soutěži na úpravu Tereziánského památníku, následně zpracoval územní plán dramaticky rostoucích Košic a poté i mostecké uhelné pánve. Další klíčovou postavou Útvaru hlavního architekta, jeho hlavním projektantem, byl zmiňovaný Jiří Novotný, syn Otakara Novotného, autora budovy pražského Mánesa.²⁶ U Novotného také ještě v roce 1961 nastoupil čerstvě dostudovaný žák Jindřicha Kriseho Ivo Oberstein, který v roce 1968 vyhrál anonymní architektonickou soutěž na pražské Jihozápadní město. Ze starší avantgardní generace v Útvaru hlavního architekta působil například Ladislav Machoň, spolupracovník Jana Kotěry a sochaře Otto Gutfreunda (Gutfreund byl také tchánem Jiřího Novotného, který kvůli tomuto příbuzenství musel opustit protektorátní plánovací ústav).

---

to znamenalo slevit z požadavku uchovat a rozmnožit krásu města.“ (SEMRÁD, Stanislav: S nadšením, ale realisticky. In: *Tamtéž*, s. 63.)

24 Plán byl předložen ke schválení vládě již v roce 1958 a následující tři roky upravován podle připomínek jednotlivých ministerstev. K jeho definitivnímu schválení došlo až v roce 1964. (Srv. NA, f. Úřad vlády ČSR/ČR, Praha – Usnesení vlády, inv. č. 223/1964, Usnesení vlády Československé socialistické republiky ze dne 22. dubna 1964 č. 223 o směrném územním plánu hlavního města Prahy.)

25 *Tamtéž*, inv. č. 254/1958, Usnesení vlády Republiky československé ze dne 14. března 1958 č. 254 o zásadách pro další řízení výstavby a přestavby hlavního města Prahy.

26 Viz NOVOTNÝ, Jiří: *Prahou posedlý*. Praha, Karolinum 2002.

Nejsilněji je ve *Směrném plánu Prahy*, který měl určovat vývoj města přinejmenším do roku 1980, poznat vliv Le Corbusiera a základní principy Athénské charty.²⁷ Urbanisté Útvaru hlavního architekta ale eklekticky aplikovali i další inspirace, jako teorii „pásmového města“ či zásady zahradních měst a dalších dezurbanizačních teorií. S tradicí meziválečné urbanistické avantgardy je vázala především víra v možnost a nutnost nově promyslet samotné fungování celého města a přijít s novou, „racionální“ koncepcí, jejíž realizace by byla jen otázkou času a politické vůle. Dalším pojítkem byl princip emancipace shora, tj. úplná transformace života lidí bez jejich vlastní participace (plán ani nepředstíral zájem o participativní jednání). Mnohé z avantgardních představ nebyly ve *Směrném plánu* explicitně rozvíjeny, neboť je jeho autoři považovali za samozřejmý cíl každého „moderního“, „pokrokového“ či prostě „soudobého“ plánování, který již není třeba v rámci ustáleného diskurzu obhajovat.

„Nejpokrokovější urbanistickou zásadou“ Athénské charty, již pražští urbanisté v plánu aplikovali, bylo zónování. Jak struktura města, tak i jeho jednotlivé prvky měly být „očištěny“ od současného „neorganického prolnutí funkcí“.²⁸ Prostorové oddělení jednotlivých funkčních prvků se stalo základem uvažování o téměř všech aspektech městského plánu. Zónování města nebylo jen snahou o „racionální“ a logické uspořádání městského prostoru, ale také estetickou zásadou, kterou dokument explicitně rozvíjel. Soudobý trend „výtvarného výrazu“ města směřoval podle urbanistů k „delimitaci jednotlivých prvků a jejich určité koncentraci“.²⁹ Kompozice města i architektura budov měly zdůraznit specifickou funkci jednotlivých městotvorných prvků a vést k „dokonalé funkčnosti, životní pravdivosti a ideové působnosti“.³⁰

Obecné principy zónování, jak je známe z Athénské charty, ale v plánu doznaly zajímavé proměny, aby navázaly na dosavadní vývoj města. Historický vývoj Prahy, a především její krajinný ráz dávaly městu „přirozené základní zónování“,³¹ jež ani spekulativní kapitalistická výstavba pozdního 19. století zcela nesetřela. Historicky se Praha rozvíjela ze svého centra poměrně rovnoměrně na všechny strany podél radiálních komunikací a na rozdíl od jiných měst se zde kvůli náročnému terénu nevyvinul okružní nebo tangenciální komunikační systém. Existující městská struktura dovolovala vytvořit tři základní pásma: střed města s funkcí společensko-kulturní, střední pásmo s funkcí obytnou a vnější pásmo s funkcí průmyslovou.

---

27 Athénská charta je urbanistická proklamace přijatá na konferenci Mezinárodního kongresu moderní architektury (*Congrès international d'architecture moderne – CIAM*) roku 1933 a vydaná Le Corbusierem roku 1943 v Paříži, která shrnuje principy modernistické výstavby měst. Text Athénské charty viz HRŮZA, Jiří (ed.): *Charty moderního urbanismu*. Praha, Agora 2002, s. 37–48.

28 *Archiv Institutu plánování a rozvoje hl. m. Prahy* (dále AIPR), *Návrh směrného územního plánu hl. m. Prahy: Průvodní zpráva*. Praha, prosinec 1961, s. 8. Mapové části plánu jsou přístupné na webových stránkách Institutu plánování a rozvoje Praha v nově spuštěné aplikaci.

29 *Tamtéž*, s. 33.

30 *Tamtéž*, s. 7.

31 *Tamtéž*, s. 15.

S historickým jádrem ale pražští urbanisté nenakládali podle brutálních návodů Le Corbusiera, nýbrž právě v duchu principu zónování navrhovali jeho zachování jako celku, ve kterém i méně významné historické stavby mají svou funkci jako součást neporušené památkové oblasti. Takto chápané historické jádro nicméně vyžadovalo, aby řadu jeho funkcí převzalo širší centrum či další čtvrtě středního pásma (například umístění televize a rozhlasu na Pankráci).

Zatímco historické jádro i vnější průmyslový pás (Praha byla i nadále plánována jako hlavní strojírenská základna ČSSR) neměly projít v časovém horizontu plánu do roku 1980 zcela zásadní proměnou, o středním pásmu bydlení to neplatí. Zde se striktně uplatňovaly základní poučky modernistického plánování, které zcela rozrušovaly dosavadní strukturu obytných čtvrtí. Plán reprodukoval odpor modernistického plánování k tradičním koridorovým ulicím s jejich „smrtnými hříchy“: míšením městských funkcí, příliš vysokými hustotami obyvatel a nedostatkem vzduchu, slunce a zeleně. Namísto „sevřených nevětraných bloků, kompaktní masy městských čtvrtí, nediferencovaných funkcí, kde se prolíná a překáží si bydlení, práce a doprava a chybí rekreační možnost“,³² předpokládal vybudování průmyslově postavených (tj. panelových) obytných celků s nízkými obytnými hustotami, jasnou kompozicí a nezastavitelnou zelení.

Proměna pražského bydlení měla podle plánu proběhnout ve třech fázích. V té počáteční, ještě během první pětiletky, mělo dojít k odstranění bytové tísně vybudováním rozsáhlých panelových sídlišť na volných plochách města (především Severní Město, tj. Prosek a Ďáblice). Nová sídliště také měla vytvořit dostatečnou rezervu bytů pro druhou fázi plánu, spočívající v asanaci pražských čtvrtí postavených v 19. století. Ty byly podle autorů plánu v zásadě správně umístěny jako centra bydlení mezi dvěma hlavními pracovišti ve středu města a na jeho průmyslovém okraji, ale jejich povahu určil zájem spekulativního kapitálu o maximalizaci zisku. Jako obzvláště křiklavý příklad spekulativní výstavby plán udával „přestárly“ dolní Žižkov s hustotou osídlení místy až dva tisíce obyvatel na hektar (plánovaná nová výstavba předpokládala tři sta padesát obyvatel na hektar), jehož asanace „bude znamenat odstranění jednoho z vředů města“.³³ Tyto čtvrtě tedy podle autorů plánu byly postaveny na správných místech, ale zcela špatně. Do roku 1980 plán předpokládal likvidaci všech budov postavených v rozmezí let 1850 až 1900 (přesněji řečeno, předpokládal zachování 0,4 procent těchto budov), a to formou takzvané soustředěné přestavby, která znamenala plošnou demolici v souvislých územních celcích po skupinách bloků. Ve třetí fázi, časově již mimo rámeček plánu, se pak předpokládala i demolice všech novějších čtvrtí postavených v první třetině dvacátého století, včetně reasanace Josefova.

Z tohoto výhledu vycházel i přístup plánu k modernizaci historických čtvrtí. Modernizace budov – na rozdíl od jejich přestavby neboli asanace – znamenala vybavení současných staveb moderním zařízením, zejména vlastními koupelnami a záchody (podle sčítání lidu z března 1961 v Praze nemělo 31 procent domácností

---

32 *Tamtéž*, s. 9.

33 *Tamtéž*, s. 9 a 20.

Na místě asanovaných čtvrtí měly podle plánu postupně vznikat obytné soubory vytvářené podle zásad pokrokového urbanismu, s dostatkem zeleně, světla a občanského vybavení. Současně se tím měla odstranit dosavadní nerovnost v úrovni bytového standardu. V důsledku uplatnění jednoho z hlavních cílů modernistického plánování, jímž bylo rozvolnění zástavby, neměly být ani vyšší budovy (v průměru sedm pater) na překážku výraznému poklesu počtu obyvatel historických čtvrtí, jejichž hustoty se měly několikanásobně snížit. Další úbytek obyvatel měl přinést také záměr využít členitosti terénu k vytvoření zelených klínů, které by pronikaly zvenčí města až do samotného středu. Některé svahy o větším sklonu (části Vinohrad, Žižkova, Košíř) a úzká údolí (Nuselské) by po asanaci nebyly již vůbec zastavěny. Kromě hygienické funkce zeleně navrhoval plán toto řešení i kvůli rozčlenění města na přehledné a do jisté míry samostatné celky, oddělené zelení.

Vytváření autonomních okrsků s využitím terénních a historických specifík je jedním z mnoha příkladů ve *Směrném plánu*, kde se projevil modernistické dezurbanizační teorie. Samotná koncepce plánu byla postavena na předpokladu, že není správné město dále rozšiřovat a že je třeba mu odlehčit rozvojem satelitních měst či vybudováním zcela nového města v Polabí.³⁶ Již ve zmíněném vládním usnesení z roku 1958 se ministru-předsedovi Státního úřadu plánovacího ukládalo „usměřňovat rozmisťování výrobních sil tak, aby nedocházelo k dalšímu zvětšování počtu obyvatel v Praze“.³⁷ *Směrný plán* také poněkud nepřesvědčivě obhajoval zachování vilových čtvrtí Prahy tím, že jsou jednak kvalitně postavené a jednak mají vzrostlé stromy na svých zahradách.³⁸ Předpokládalo se, že v delším časovém výhledu dojde postupně k rozpadu staré kompaktní sídlištní formy velkých aglomerací a místo toho se vytvoří oddělené specializované celky (obytné, výrobní, obslužné, rekreační) v „nejlepších polohách“, spojené „dokonalou dopravou“.³⁹

Další podstatnou část historických čtvrtí si měly ukrojit velkoryse plánované silniční stavby. V souladu s navrhovanou rozvolněnou povahou města se individuální automobilová doprava v plánu prezentovala jako „progresivní“ forma, která bude časem přebírat stále větší podíl „přepravní práce“ od přetížené tramvajové dopravy.

36 Srv. UHRINOVÁ, Marta: Etearea – studie moderního bydlení. In: *Československý architekt*, roč. 13, č. 7 (1967), s. 1–3.

37 NA, f. Úřad vlády ČSR/ČR, Praha – Usnesení vlády, inv. č. 254/1958, Usnesení vlády Republiky československé ze dne 14. března 1958 č. 254 o zásadách pro další řízení výstavby a přestavby hlavního města Prahy; srv. též *Archiv hlavního města Prahy*, f. Stavební odbor Národního výboru hlavního města Prahy, karton 159, inv. č. 1053, *Návrh souhrnné hypotézy rozvoje hlav. města Prahy do roku 1980*. Praha, Národní výbor hlavního města Prahy 1961. Obavy z nadměrného růstu Prahy provázely plánovací praxi i později (srv. např. NA, f. Úřad vlády ČSR/ČR, Praha – Usnesení vlády, inv. č. 374/1967, Usnesení vlády Československé socialistické republiky ze dne 29.9.1967 č. 374 o koncepci prací na dlouhodobém rozvoji a výstavbě hlavního města Prahy).

38 Explicitní obhajobu těchto luxusních čtvrtí najdeme i v následných městských plánech: *AIPR, Pražská-středočeská aglomerace: Průvodní zpráva k územnímu plánu*. Praha, Útvar hlavního architekta – Terplan 1971, s. 210; *Tamtéž, Směrný územní plán Hlavního města Prahy*. Praha, Útvar hlavního architekta 1976, s. 5.

39 *Tamtéž, Návrh směrného územního plánu hl. m. Prahy*, s. 34.

Plán počítal s nárůstem individuální dopravy do roku 1980 o 570 procent (předměstské dokonce o 620 procent).⁴⁰ Cílem mělo být „uspokojení potřeb obyvatel města v individuální přepravě ... poskytnutím přiměřeného, ale dostatečného počtu individuálních motorových vozidel a umožněním jejich provozu“.⁴¹ V Praze měl být do roku 1980 vybudován komunikační systém pěti základních magistrál – tří severojižních a dvou západovýchodních – jejichž hlavní funkcí bylo svedení radiální automobilové dopravy co nejbližší centru a její organizace na takzvaném Novoměstském okruhu, vytvořeném na obvodu centra v průsečíku základních magistrál. Magistrály měly být vybudovány velkoryse s mimoúrovňovým křížením, místy i se šesti pruhy a plánovaným zatížením až pětasedmdesát tisíc aut denně.

Krise socialistického urbanistického modernismu

Avantgardní urbanistický modernismus narážel vždy na nemalý odpor, který při absenci veřejné diskuse za socialismu nabýval nejrůznějších forem, od Krohovy nostalgické po socialistickém realismu až po různé zastřené literární kritiky, vycházející z estetických a hodnotových pozic velmi vzdálených modernismu. Zejména plány na plošné asanace evokovaly kulturní střet, který se odehrál na přelomu století kolem likvidace Josefova a stál za vznikem systematické památkové péče.⁴² Nicméně v následující části textu nás bude zajímat vnitřní krize modernistické urbanistiky, tj. ztráta iluzí mezi samotnými teoretiky a praktiky modernistické vize města, a to, jak se z modernistů stávají reformní modernisté.

Odborná kritika modernistického plánování se objevovala od poloviny šedesátých let a s postupem času zasahovala stále širší okruh témat, až k úplnému zpochybnění samotného principu městského plánování. Nejvýraznější postavou kritické reflexe urbanistické modernity v tehdejší Československu se stal jeden z autorů *Směrného plánu* Jiří Hrůza (1925–2012). Přestože své kritické názory zveřejňoval již ve druhé polovině šedesátých let, teprve počátkem dalšího desetiletí nabyla jeho kritika ucelené podoby.

Prvním výrazným textem Jiřího Hrůzy v tomto směru byl článek „Krise sídliště?“, který vyšel v únoru 1967 v *Československém architektu*.⁴³ Autor v něm upozorňoval na špatný stav současných sídlišť a varoval, že společensky působí přesně opačně, než jak bylo zamýšleno. Jejich obyvatelé prý nabývají „pocit, že vše, co je společné,

40 Mezi „progresivní“ formy dopravy řadil plán také leteckou dopravu. Její nárůst odhadoval na 850 procent, předpokládal expanzi Ruzyňského letiště a vybudování civilního vrtulníkového terminálu na Maninách.

41 *Tamtéž*, s. 99.

42 Bližší ke střetu technokratického modernismu se snahou o ochranu kulturních a přírodních hodnot viz SPURNÝ, Matěj: *Most do budoucnosti: Laboratoř socialistické modernity na severu Čech*. Praha, Karolinum 2016; srv. též DOSTALÍK, Jan: *Organická modernita: Ekologicky šetrné tendence v československém urbanismu a územním plánování (1918–1968)*. Brno, Masarykova univerzita 2015.

43 HRŮZA, Jiří: Krize sídliště? In: *Československý architekt*, roč. 13, č. 4 (1967), s. 1.

je špatné a není také potřeba o to nijak pečovat“. A ani odstranění „primitivních závad“ současných sídlišť, beztak samo o sobě nyní prakticky nemožné, nebude k řešení krize sídlišť stačit. Hrůza dokládal, že ani kvalitně postavená sídliště v západní Evropě, dostatečně vybavená službami, neposkytují uspokojivé životní prostředí. Podle jeho názoru se měla otevřít diskuse nad tím, zda je vůbec správné vytvářet v československých městech rozsáhlé monofunkční celky bydlení, které se stávají pouhými „noclehárnami“ oddělenými jak od městského centra, tak od pracovišť. Vedle této obecné kritiky zónování autor zpochybňoval i používání statistických metod při plánování sídlišť, operujících s kategoriemi jako průměrná rodina, průměrný byt, hustota obyvatel, docházková vzdálenost, které prý nedokážou postihnout různorodost a proměnlivost lidských potřeb. Nejobsáhleji se Hrůza zabýval problémem veřejného prostoru na sídlištích. Ocenil sice, že se v moderní výstavbě měst upustilo od struktury tradiční ulice, která kombinovala vzájemně se vylučující funkce, plány sídlišť ovšem „zapomněly“ tuto funkci tradiční ulice nahradit novým veřejným prostorem. Pěší centra, jež vznikla v nových anglických městech či v satelitních městech Stockholmu, podle něj nemohou tradiční ulici zcela nahradit, protože jejich životnost závisí na dostatečné hustotě obyvatelstva. Dosavadní výstavba sídlišť rovnoměrně pokrývá území opakujícími se obytnými domy (takzvaný systém prší),⁴⁴ místo aby vytvářela v hustotě obyvatel potřebné kontrasty.⁴⁵ Nová kompozice sídlišť, která si vyžádá rovněž změnu panelové technologie, byla z pohledu Hrůzy nevyhnutelná už proto, že v plánované přestavbě obytných čtvrtí z 19. století nebude možné přenést obvyklé „zastavovací systémy“ dovnitř měst.

Hrůza své pochybnosti o modernistickém plánování i urbanistické praxi vyjádřil systematicky o šest let později v knize *Hledání soudobého města*. Tato práce byla silně ovlivněna knihou americké publicistky a urbanistické aktivistky Jane Jacobsové *Smrt a život amerických velkoměst*, na jejímž českém vydání v roce 1975 se Hrůza aktivně podílel – opatřil překlad doslovem a rozsáhlým poznámkovým aparátem vysvětlujícím americké realie, ale také opravujícím některé autorčiny „omyly“.⁴⁶

44 TÝŽ: *Hledání soudobého města*. Praha, Obelisk 1973, s. 65.

45 Na Hrůzův článek reagoval o několik čísel později Jiří Jindra z Výzkumného ústavu obchodu. Na základě rozsáhlého výzkumu sídlištních prodejen a zkušeností ze západoevropských měst upozorňoval na zásadní kompoziční nedostatky sídlišť, které způsobují, že obchodní centra obvodů jsou nevýrazná, málo navštěvovaná a mají „minimální společenskou atmosféru“: „Podíváme-li se na sídliště Prosek, je obchodní dům na jednom konci středové osy, kulturní a zdravotní zařízení na druhém, služby jsou zčásti uprostřed, restaurační stravování na více místech. Na ploše přirozeného středu sídliště mají být zelené plochy.“ (JINDRA, Jiří: Sídliště očima obchodu. In: *Československý architekt*, roč. 13, č. 21 (1967), s. 6.)

46 JACOBISOVÁ, J.: *Smrt a život amerických velkoměst* (viz pozn. 2). Tato kniha byla mezi československými architekty známá již v 60. letech (srv. např. SEMRÁD, Stanislav: Organizace struktury sídlišť. In: *Československý architekt*, roč. 13, č. 8 (1967), s. 2). Jednu z prvních reakcí na Jacobsovou obecně nalezneme v eseji teoretika umění Jindřicha Chaluppeckého „Byt a filozofie“ (in: *Výtvarná práce*, roč. 12, č. 22 (1964), s. 1 a 7; č. 23 (1964), s. 6). V knihovnách byl k dispozici (západo)německý překlad, který vyšel poprvé již v roce 1963: JACOBS, Jane: *Tod und Leben großer amerikanischer Städte*. Berlin, Ullstein 1963. Ruský překlad knihy vyšel teprve v posledním desetiletí.

Urbanista, architekt a teoretik Jiří Hruža (1925–2012), hlavní projektant územního plánu Prahy v letech 1971 až 1990. Autor řady publikací o urbanismu městských celků, například Hledání soudobého města, Budoucnost měst, Teorie města, Města utopistů, Město Praha, Svět měst (repro ego.ihned.cz)

Podle Hruží se Jacobsové podařilo pregnančně vyjádřit, co již delší dobu „viselo ve vzduchu“. Její kniha vyšla v momentě, kdy poprvé došlo k přímé konfrontaci mezi teoriemi urbanistického modernismu a jejich praktickým uplatněním ve skutečné výstavbě, ke střetnutí „jednoduchých teorií s potřebami složitého života“.⁴⁷ Hruža ironizoval obdiv Jacobsové k „chaotické zástavbě“ starých čtvrtí s přeplněnými ulicemi a míšením funkcí a snahu najít „spásu ve zvětšelé malebnosti nejoboženějších čtvrtí“, naproti tomu ale oceňoval její důraz na životnost velkoměst, čímž se lišila od mnoha dalších kritiků prorokujících jejich zánik. Vedle Jacobsové Hruža citoval francouzské sociologické průzkumy z počátku šedesátých let poukazující na pocit vykořenění mezi obyvateli nově postavených sídlišť – podle nich monotonnost prostředí vyvolává v obyvatelích dojem, že také oni sami jsou jen jednotkami, reprodukovány ve velkém počtu stejných exemplářů. Závěry francouzského výzkumu, které Hruža shledával jako výstižné i pro popis československých sídlišť, dokládaly anonymitu a pocit opuštěnosti ve městě, a naopak ztrátu soukromí v privátním prostředí sídlištních bytů. Se soustavnou kritikou modernismu ale podle Hruží přišel jako první Sovětský svaz již ve třicátých letech, a to „za zvlášť dramatických okolností“.⁴⁸ Byla to právě jeho zvláštní situace coby svého druhu praktické laboratoře nejrůznějších avantgardních architektonických i urbanistických konceptů,

47 HRUŽA, J.: *Hledání soudobého města*, s. 49–59.

48 *Tamtéž*.

kteřá poté vedla k druhému extrému v podobě socialistického realismu. Tento vývoj vnímal Hrůza jako „poučný a varující“ zároveň.⁴⁹

Selhání pokusu vytvořit v nových částech města takové životní prostředí, které by dokázalo konkurovat starým částem měst „svou malebností, bohatým životem a přitažlivostí“,⁵⁰ chápal Hrůza jako doklad obecnějšího selhání urbanistického plánování jako takového. Přičítal to nepochopení faktu, že městská fyzická struktura je ve své podstatě „útvarem velmi konzervativním“. Historicky se podle autora dosud žádné společnosti nepodařilo přizpůsobit osídlení a města svým potřebám. Feudální společnost se rodila na troskách antických měst a podobně kapitalistická společnost prožila období svého počátečního rozmachu ve městech středověkých. Dalším důvodem podle něj bylo podcenění důležitosti vžitých a tradičních forem městského života pro jeho obyvatele, kteří město nevnímají pouze jako soubor funkcí. Hrůza pokládal za nedostatek, že v urbanistických plánech modernistů chybí možnost výběru různého životního prostředí, různé míry technizace, různých způsobů a forem osídlení, což by se podle něj mělo stát jedním z hlavních cílů formování současného i budoucího prostředí člověka. Mezi „skutečně největší úspěchy československého urbanismu“ řadil fakt, že se dokázal vyhnout nejextrémnějším formám modernistického plánování, které zasáhly nejen centra amerických měst, ale dokonce i Moskvu, kde se „podařilo ohrozit dominantní působení historického Kremle“.⁵¹

Nezdar modernistického plánování podle Hrůzy dokládá, že je krajně obtížné předvídat budoucí životní a společenské procesy, a je proto nutné plánovat tak, aby se dosáhlo co největší flexibility městských struktur. Z této teze autor vyvodil překvapivý závěr v otázce asanace historických čtvrtí Prahy: staré čtvrtě prý ve městě tvoří vždy jakýsi druh „přirozené rezervy“ a na jejich úkor mohou být uspokojovány nově vzniklé, nepředvídané potřeby města. Právě kvůli zachování dostatečné flexibility města je tedy nutné ustoupit od příliš rozsáhlých jednorázových plošných asanací. Kniha *Hledání soudobého města* také ukazuje jistou ambivalentnost ve vztahu k historickým čtvrtím pozdního 19. století, které Hrůza na jednu stranu pokládal za neudržitelný příklad spekulativního kapitalismu, současně ale zaznamenával pro něj překvapivý posun v hodnocení architektonických kvalit těchto čtvrtí mezi odbornou i laickou veřejností.⁵²

49 Vedle těchto zdrojů kritiky modernismu uváděl Hrůza také práci rakousko-amerického architekta, scénografa a teoretika Friedricha Kieslera *Magická architektura* z roku 1947 a *Manifest proti racionalismu v architektuře* rakouského malíře, architekta a teoretika Friedenseicha Hundertwassera z roku 1958. Z českého myšlení o architektuře a urbanismu připomněl pochybnosti, které vyjadřoval již na konci 30. let Karel Honzík.

50 HRŮZA, J.: *Hledání soudobého města*, s. 59.

51 *Tamtéž*, s. 73–83.

52 *Tamtéž*, s. 93. Posun v chápání starších městských čtvrtí a uznání jejich specifické hodnoty jsou patrné již v dřívějších Hrůzových textech (viz např. TÝŽ: Praha: Město nebo aglomerace. In: *Architektura ČSR*, roč. 30, č. 2 (1971), s. 73–81). K posunu pohledu na hodnotu zástavby pozdního 19. století srv. zejména práce Marie Benešové (viz např. BENEŠOVÁ, Marie: Objevený Žižkov. In: *Tamtéž*, roč. 37, č. 6 (1978), s. 304–306; srv. též ŠTURSA, Jiří: Modernizace bytového fondu v Praze. In: *Tamtéž*, roč. 39, č. 10 (1980), s. 441–446).

Starosti Prahy a dalších velkých měst socialistického Československa Jiří Hrůza prezentoval jako obecné problémy moderních měst, které přímo nesouvisejí se společenským uspořádáním. Varoval například, že přesycení československých měst auty je „skutečností, které rozhodně nemůžeme zabránit jen důvěrou v to, že se socialistická města vyvíjejí jinak než kapitalistická“.⁵³ Na jiném místě, v pasáži zdůrazňující ekonomickou nemožnost radikálně přestavět existující města, poukázal na to, že totéž platí „i o městech francouzských, sovětských, anglických, polských i amerických“.⁵⁴ Hrůzův text se s výjimkou několika vět v závěru velice málo opírá o marxistickou teorii, a pomíjí dokonce i samotnou marxistickou frazeologii. Nejnápadnější v tomto smyslu je úplná absence důrazu na rovnost životních podmínek, který patřil mezi základní postuláty socialistického urbanismu. Naopak z několika uvedených příkladů vyplývá, že si Hrůza dokázal představit městské plánování jako nástroj sociální stratifikace. Například když uvažoval o regeneraci historického centra, navrhoval, aby historické stavby byly nákladně adaptovány na atypické byty, jejichž nájemné by odpovídalo nákladnosti rekonstrukce i jedinečnosti a atraktivitě prostředí.⁵⁵

Odras krize v pražských městských plánech

Hrůzova publicistika dokumentuje širší frustraci architektonické obce z výsledků dosavadní praxe výstavby hromadného bydlení a urbanistických zásahů do pražské krajiny obecně. Zpochybnění modernistických principů městského plánování se od konce šedesátých let postupně prosazovalo i do vlastního urbanistického plánování. Největší vliv měla kritika v oblasti panelového bydlení, kde se modernistické snahy prosadily nejrychleji a nejhluběji a kde také byla nejvíce pocítována potřeba radikální reformy. „Sídlištní“ architekti se od konce šedesátých let snažili o „městský charakter“ a „lidské měřítko“ nových čtvrtí. Oproti volným prostorům a solitérním blokům Jižního Města se postupně prosazovala imitace tradiční městské zástavby s polouzavřenými, polosoukromými dvory (sídliště Jihozápadní Město) a později i imitace městských ulic (sídliště Barrandov). Objevovaly se také projekty vyhrazující část veřejné zeleně konkrétním panelovým domům či projekty sídlištních komplexů s jasně vymezenou sociální stratifikací, jejichž jádro tvořila výšková panelová zástavba, obklopená na vnitřním obvodu čtyřpatrovými panelovými domy se sedlovou střechou a na okraji lemovaná rodinnými domy.

Prvním projevem tohoto trendu se stala urbanistická soutěž na sídliště Jihozápadní Město (I), ve které v roce 1968 zvítězil třiatřicetiletý Ivo Oberstein, především

---

Pro vývoj ve východním Německu, kde k uznání této architektury došlo dříve, viz LADD, Brian: *Socialist Planning and the Rediscovery of the Old City in the German Democratic Republic*. In: *Journal of Urban History*, roč. 27, č. 5 (2001), s. 584–603.

53 HRŮZA, J.: *Hledání soudobého města*, s. 96 n.

54 *Tamtéž*, s. 38.

55 *Tamtéž*, s. 90. Hrůza varoval před přílišnou péčí o historické centrum, která je může přetvořit v „divadelní kulisu, svérázný Disneyland“ (s. 89).

právě díky snaze o nové pojetí sídlištní architektury.⁵⁶ Jeho projekt stavěl na maximálním využití plánované linky B metra pomocí vysoké koncentrace bytů i služeb v docházkové vzdálenosti stanic. Právě stanice metra se měly stát jádrem živých center sídliště, jež mělo mít „důsledně městský charakter“. Oberstein se inspiroval živostí tradičních historických center a podle prostorové dispozice Staroměstského či Václavského náměstí korigoval své plány navrhovaných sídlištních center (nicméně pozdější zveřejněné plány na Jihozápadní Město II ukazují, že stejně jako jeho předchůdci i Oberstein plánoval především podle jeřábních drah a tvar sídliště určoval dosah jeřábních ramen).⁵⁷

Proměnou prošly také velkorysé projekty „přestavby“ pražských čtvrtí z 19. století. V zájmu udržení „městského charakteru“ a „lidského měřítka“ zachovávaly asanační projekty uliční síť a podzemní infrastrukturu a „pouze“ nahradily stávající domy panelovou zástavbou respektující dosavadní výšku budov. Součástí projektů bylo vybudování rozsáhlé kapacity podzemních garáží pro osobní automobily a nabídky služeb v přízemí nových domů. Asanační plány doprovázely detailní studie „obrazu města“, jako například studie Vinohrad a Žižkova, které mapovaly nejen fyzickou infrastrukturu čtvrtí, ale i jejich fungování jako součást každodenního života obyvatel (sousedské a rodinné vazby, významné orientační body).⁵⁸ Vedle architektů, respektive urbanistů, se na těchto projektech podíleli rovněž sociologové, z nichž nejvýznamnější byl Jiří Musil.

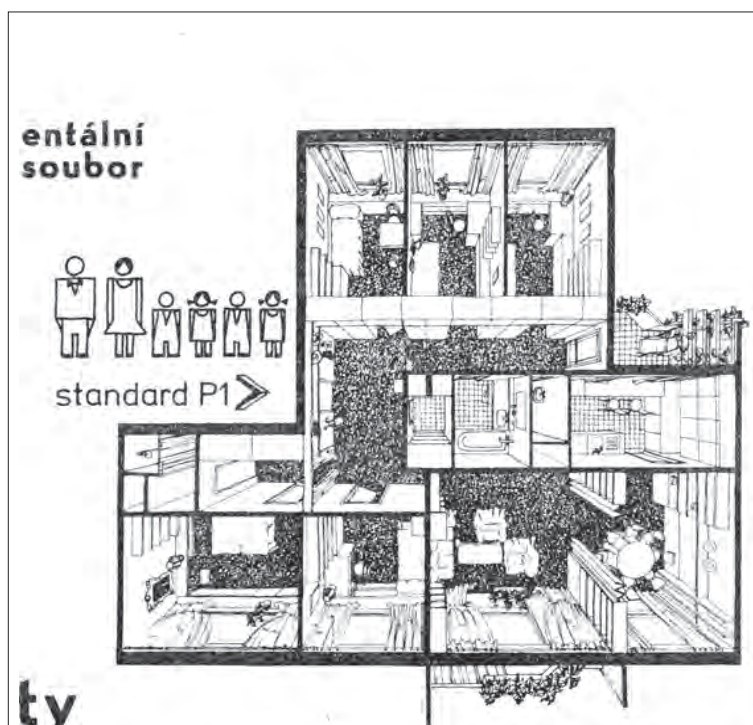
Od poloviny sedmdesátých let se zpochybnění urbanistického modernismu odráží i v samotných územních plánech hlavního města. Poměrně málo je tento posun viditelný na *Územním plánu pražské-středočeské aglomerace*, schváleném v roce 1971, přestože hlavním projektantem a vedoucím autorského kolektivu byl Jiří Hrůza.⁵⁹ Plán za pomoci matematického modelování a dalších „progresivních urbanistických metod“ především usiloval o zasazení vývoje Prahy do širších regionálních a celostátních vztahů a ponechával reflexi důsledků dosavadní výstavby města stranou. Mnohem výrazněji pak pronikla kritika modernistického urbanismu

56 Výsledky soutěže byly zveřejněny v časopise *Architektura ČSR*, roč. 28, č. 4 (1969). Podrobný popis projektu sídliště viz OBERSTEIN, Ivo – KLÍMA, Milan: Jihozápadní město – podrobný územní plán. In: *Tamtéž*, roč. 30, č. 1 (1971), s. 10–21. Srv. v témž čísle časopisu kritiku Jiřího Hrůzy, který projektu vytýkal „přearchitektonizovanost“ jako přehnanou reakci na šedivost dosavadních sídlišť. Tato kompenzační metoda je prý typická pro země s nekvalitní výstavbou a hrozí u ní, že po odeznění módní vlny, za nějakých deset let, až se bude realizovat, už ztratí původní působivost. (HRŮZA, Jiří: Nad územním plánem Jihozápadního města. In: *Tamtéž*, s. 8.)

57 Viz Redakční beseda na téma: Výstavba a přestavba městských center. In: *Tamtéž*, roč. 45, č. 7 (1986), s. 296–306, zde s. 305; OBERSTEIN, Ivo – KLÍMA, Milan: Praha Jihozápadní město II: Studie pásového rozvoje. In: *Československý architekt*, roč. 19, č. 5 (1973), s. 209–215.

58 AIPR, *Průvodní zpráva urbanistické studie Žižkova II*. Praha, Státní ústav pro rekonstrukce památkových měst a objektů, září 1985; *tamtéž*, Sociodemografická studie: ÚPnZ – Staré Vinohrady.

59 *Tamtéž*, *Pražská-středočeská aglomerace: Průvodní zpráva k územnímu plánu*. Praha, Útvar hlavního architekta – Terplan 1971.

Návrh dispozice panelového bytu pro šestičlennou rodinu reagující na kritiku dosavadního prostorového řešení (repro Ludmila Englichová a Vladimír Sýkora: Modelová řešení obytných souborů. Praha, Výzkumný ústav výstavby a architektury 1987)

do územního plánu z roku 1976.⁶⁰ Již první bod celkové koncepce plánu zdůraznil, že další proměna Prahy se musí soustředit na „soustavnou přestavbu existujícího města“ a že výstavba na nezastavěném území má mít pouze doplňkovou úlohu umožňující dočasné přesuny obyvatelstva z přestavbového (tj. asanovaného) území. Oproti předchozím koncepcím vyjmuli autoři tohoto *Směrného plánu* z připravované asanace některé čtvrtě, zejména Vinohrady, Letnou a starší část Dejvic. V plánu se také odráželo dlouhodobé volání architektů po experimentální výstavbě, která by ověřovala nové technologie stejně jako i nové dispozice a způsoby bydlení.

Územní plán již nepovažoval zónování za svůj základní princip a prosazoval míšení městských funkcí, když nařizoval „vytvářet monofunkční zóny jen tam, kde je to vyvoláno hygienickými nebo provozními potřebami, a jinak směřovat k přiměřenému

60 Tamtéž, *Směrný územní plán hlavního města Prahy*. Praha, Útvar hlavního architekta 1976.

mísení funkcí, které výrazně přispívá k oživení města“.⁶¹ Velkou pozornost plán věnoval fungování existujících i vznikajících sídlišť a usiloval o přesunutí části „pracovních příležitostí“ z centra na sídliště, s cílem snížit zatížení dopravní infrastruktury, oživit tamní prostor a usnadnit zaměstnanost žen. Plán upozorňoval, že vedle hygienických ohledů musí výstavba sídlišť pamatovat na „psychologické a estetické aspekty“, především na dokončení všech prací před vlastním nastěhováním obyvatel, ale také na rozmanitost a expresivnost nové výstavby.⁶² Důležité pro změnu urbanistického diskurzu bylo užití pojmu „pracovní příležitost“, které ukazuje na zásadní odklon od dřívějších koncepcí Prahy. Neplánovalo se již průmyslové velkoměsto a neplánovalo se pro pracující třídu (oboje vyžaduje zónování), ale vytvářejí se „příležitosti“ pro konzumenta městských politik. Zatímco ve *Směrném plánu* z počátku šedesátých let se městské plánování podřizovalo národnímu ekonomického plánu, takže se plánovaly výrobní kapacity, doprava, ubytování a rekreace pracujících výrobního centra, tento rámec v posledním plánu mizel, a naopak si potřeby města diktovaly změny výrobních sil, vytěsňovaly „špinavé provozy“ za jeho perimetr a podřizovaly si zemědělskou půdu.

Následný územní plán Prahy, schválený českou vládou v lednu 1986, zacházel ještě dál, když vyzdvihoval „přitažlivost tradičních městských tříd, náměstí a nábreží s jejich společenskými a obchodními funkcemi“.⁶³ Úkolem výstavby mělo být posílení „druhovosti bydlení“, tj. respektovat specifické nároky na bydlení, zejména rodin s malými dětmi, studentů a seniorů.⁶⁴ Bylo také třeba „vytvářet technické podmínky pro soustředěnou výstavbu rodinných domků“, které měly představovat zhruba patnáct procent všech nově postavených bytů.⁶⁵ Tento plán také důsledně uplatňoval zásadu ochrany půdního fondu a na rozdíl od svého předchůdce nepočítal se žádným dalším rozsáhlým sídlištěm.

„Urbanistická politika“ a stavební praxe

Nejpozději od poloviny sedmdesátých let se tedy urbanistům dařilo prosazovat do koncepčních materiálů i konkrétních projektů nové chápání práce s městským prostorem. Naproti tomu nebyli úspěšní ve snaze dosáhnout skutečné urbanistické změny v podobě živých center sídlišť, mísení společenských funkcí či zvyšování hustoty obyvatelstva. Tyto věci vyžadovaly zásadní proměnu způsobu ekonomického plánování, technologickou inovaci a v konečném důsledku i politickou změnu

61 *Tamtéž*, s. 7.

62 *Tamtéž*, s. 10.

63 *Tamtéž*, *Územní plán hlavního města Prahy 1986*. Praha, Útvar hlavního architekta 1986, s. 12. Pro formování plánu bylo důležité předchozí vládní usnesení (NA, f. Úřad vlády ČSR/ČR, Praha – Usnesení vlády, inv. č. 164/1985, Usnesení vlády České socialistické republiky ze dne 6. července 1985 č. 164 ke zprávě o realizaci urbanistické koncepce výstavby a přestavby hlavního města Prahy).

64 *AIPR*, *Územní plán hlavního města Prahy 1986*, s. 11.

65 *Tamtéž*, s. 180.

v podobě participace obyvatel. Pro urbanisty, jejichž vliv jen zřídkakdy přesahoval úroveň krajských národních výborů, bylo téměř nemožné takové změny prosadit. Dobrým příkladem odborné frustrace pražských urbanistů je série kritických textů o sídlištní výstavbě v časopisech *Architektura ČSR* a *Československý architekt* (do roku 1955 vycházel pod názvem *Sovětská architektura*). Prostřednictvím odborného tisku se architekti snažili vstoupit do složité mocenské hry mezi stranickými a státními orgány v pozici investorů a velkými stavebními podniky v úloze dodavatelů. Pomocí nejrůznějších strategií a taktik, které jeden z hlavních sídlištních architektů Ivo Oberstein explicitně nazýval „urbanistická politika“, se architekti domáhali kontroly nad dalším osudem svých projektů.⁶⁶ Jejich hlavní strategií přitom bylo získat na svou stranu investory, tedy politickou moc, a prezentovat stavební podniky jako hlavního viníka neutěšené situace sídlišť. Snaha architektů o nápravu však většinou ústila do ztracena, protože stáli proti společnému zájmu investorů a dodavatelů postavit co nejdříve co nejvíc levných bytů – v něm se snoubil politický zájem investorů co nejrychleji uspokojit bytové potřeby s ekonomickými zájmy dodavatelů stavět nejjednodušší, a přitom nejdražší části sídlištních komplexů. Teprve ve druhé polovině osmdesátých let se kritický architektonický diskurz odvrátil od výtek na adresu stavebních firem ke kritice státního socialismu jako systému, v jehož logice hledal důvody selhání dodavatelských podniků.

Hlavním polem střetu byla snaha bránit původní projekty sídlišť před „nivelizačními tendencemi stavební výroby“,⁶⁷ tedy proti snahám dodavatelů o redukci všech stavebních prací, které přímo nesouvisely s vlastní výstavbou bytů. Architekti se například marně pokoušeli uhájit původní projekt sídliště Jižní Město, který počítal s řadou výškových staveb, jimiž by se rozbil monotonní obraz sídliště a vytvořila by se jeho přirozená gravitační centra. Autoři projektu Bohumil Kříž a Jiří Hyliš v roce 1973 líčili, jak musí pod vnějším tlakem vytvořit „ekonomizační variantu studie souboru“, která je především nutila používat unifikované osmipodlažní stavby, vyhovující jeřábní technologii. V článku si stěžovali, že jsou ve své snaze o vybudování uspokojivého životního prostředí na Jižním Městě osamoceni: „...museli jsme suplovat povinnosti a iniciativu některých partnerů přípravy výstavby, neboť architekti se bohužel stávají v mnoha případech jedinými aktivními obhájci zájmů budoucích obyvatel i zájmů celospolečenských.“⁶⁸

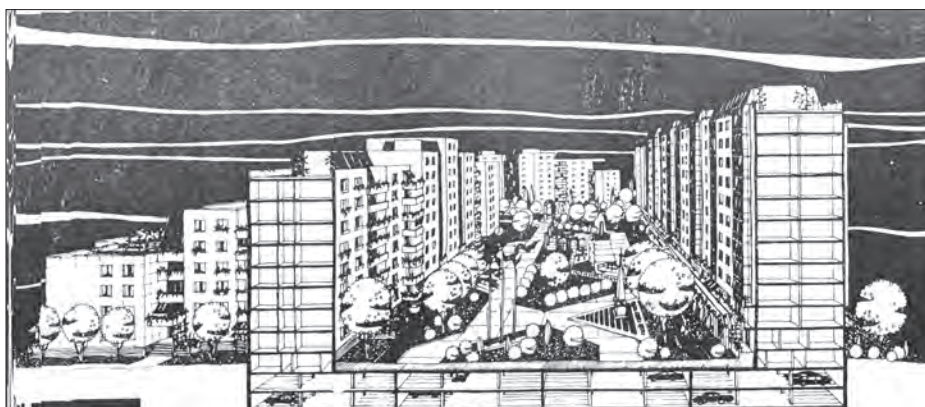
Jednou z taktik, jak nevídaným změnám projektů zabránit, bylo budoucí tlaky předvídat a pořizovat návrhy tak, aby další změny byly obtížné, či přímo nemožné. Dobře o tom vypovídá záznam redakční besedy několika sídlištních architektů z roku 1986, kde si kolegiálně vyměňují tipy na „boj“ s dodavateli. Podle Jiřího Hruzy se architekti museli vyrovnat s faktem, že mají v roli urbanistů velký vliv na to, „co kam“, ale velmi malý na to, „co kdy“.⁶⁹ Nejspornějším bodem mezi architekty

66 Redakční beseda na téma: Výstavba a přestavba městských center, s. 303 (viz pozn. 57).

67 KŘÍŽ, Bohumil – HYLIŠ, Jiří: Jižní město v Praze – 3. obytný soubor. In: *Architektura ČSR*, roč. 32, č. 2 (1973), s. 70–79, zde s. 73.

68 Tamtéž.

69 Redakční beseda na téma, s. 300.

Návrh variantního řešení části pražského Jižního Města, usilující o členění veřejných prostorů a vytvoření „lidského měřítka“ sídliště. Návrh vznikl jako součást státního úkolu vědeckotechnického rozvoje „Rozvoj komplexního bydlení v ČSR do r. 2010“ (repro Ludmila Englichová a Vladimír Sýkora: Modelová řešení obytných souborů)

a dodavateli byla takzvaná občanská vybavenost sídlišť, jejíž budování se neustále odkládalo a často nevznikla vůbec. Ivo Oberstein uvedl jako úspěšný příklad taktiky vůči dodavatelům spojení obytné a společenské funkce v projektu kulturního domu na Jihozápadním Městě (autor Tomáš Brix). Dodavatel se nemohl vyhnout stavbě společenské infrastruktury, protože by nedodržel povinnost vybudovat předem určený počet bytů. Architekti tak dosáhli toho, že kulturní dům byl zařazen do plánu pro příští pětiletku.⁷⁰ I v případě občanské vybavenosti se architekti snažili vystříhat plánování monofunkčních staveb, protože z předchozí praxe věděli, že některé stavby mají prioritu a na jiné se pod finančním a časovým tlakem nikdy nedostane. Architekt Martin Kotík sdílel svou zkušenost z plánování občanské vybavenosti Jihozápadního Města: „Počítali jsme s tím, že kdybychom postavili centrum, kde bude velká samoobsluha, která přísluší určitému počtu obyvatel, a k tomu další pavilóny jiných obchodů a služeb, tak se postaví pouze samoobsluha a všechno ostatní se smete se stolu a půjde stranou.“⁷¹ Výsledný projekt společenského centra tak vznikl jako komplexní stavba, ve které jsou jednotlivé části funkčně a stavebně navzájem závislé.

Jinou taktikou architektů bylo hledání spojenců pro prosazení jejich představ a vytváření nátlaku na investory sídlišť, jimiž byly obvykle národní výbory. Architekti upozorňovali politické orgány na škodlivé „ideové působení“ pokřivených či nedokončených projektů a dovolávali se obecných proklamací stranických a vládních usnesení o „socialistickém životním stylu“ a „životním prostředí socialistických měst“. Spojencem architektů při této argumentaci byli sociologové, kteří na rozdíl

⁷⁰ Tamtéž, s. 306.

⁷¹ Tamtéž, s. 303.

Kontrast panelové a cihlové zástavby pražského Žižkova. Urbanista Jiří Hruža zaujímal k plánům na radikální přestavbu této čtvrtě ambivalentní postoj, když na jednu stranu chválil asanaci nevyhovujících činžáků, ale zároveň kritizoval nevhodné měřítko panelových domů (repro Jiří Hruža: Město Praha. Praha, Odeon 1989)

od prvně jmenovaných ovládali jazyk, jímž bylo možné „ideové působení“ sídlišť popsat. Kritikou „vykořenění“, „odosobnění“ a podobně se totiž architekti dostávali na tenký led, mimo bezpečnou půdu „kritiky z odborných pozic“. Spoluprací se sociology se pak vyhnuli podezření, že překračují své kompetence a že jejich kritika má již podvrtný charakter.

Z řady sociologů, kteří se otázkami bydlení zabývali, byl nejvýznamnější postavou Jiří Musil. Ten se mohl v roce 1963 detailně seznámit s příkladem *worst practice* během své několikaměsíční stáže na univerzitě v Glasgow, kde prováděl výzkum v možná nejhorším slamu tehdejší Evropy – čtvrti Gorbals – a konzultoval s předními kritiky modernistického plánování v Británii Michaelem Youngem a Peterem Willmontem. Musil své zkušenosti výtěžil mimo jiné ve stručné knize *Sociologické*

problémy asanačních čtvrtí z roku 1966, kde se zabýval sociologickým rozбором oblastí určených k asanaci (Kladno, České Budějovice, pražské Vinohrady) a poskytl návod k jejímu „citlivému“ provedení. Musilův výzkum sídlištního obyvatelstva za takzvané normalizace vyvrcholil v zásadní práci *Lidé a sídliště*.⁷² Spolupráci Jiřího Musila a dalších sociologů s architekty dobře zachycuje záznam společné diskuse otištěný začátkem osmdesátých let v časopise *Československý architekt*.⁷³ Architekt Jiří Lasovský zde apeloval na Musila a další sociology, aby pomohli objasnit, jaké podmínky vedou k posílení „lokálního společenství“, a takto aby přispěli k „formulování a prosazení ‘společenské objednávky’ u investora“.⁷⁴ Podle Lasovského mají architekti a sociologové společný pohled na životní prostředí sídlišť, a stojí tedy na stejné straně barikády proti investorům a dodavatelům. Sociolog Lubomír Kotaček navrhoval tento vztah formalizovat a účast společenských vědců při tvorbě územních plánů zakotvit v zákoně, stejně jako je takto upravena například účast hygieniků.⁷⁵ Musil ale upozornil na to, že výchozí pozice architektů a sociologů jsou podstatně odlišné: zatímco ti první usilují prostřednictvím změny hmotného prostředí i o změnu chování jedinců a společnosti, ti druzí sledují obvyklá jednání lidí a jsou skeptičtí k možnostem trvalé změny sociální praxe.⁷⁶

Alespoň dočasných úspěchů se architektům dařilo dosahovat také pomocí koalic s nejrůznějšími ministerstvy. Velmi důležitý pro pražskou urbanistiku byl postoj ministerstva zemědělství, které tvrdě prosazovalo ochranu půdního fondu. Tento argument architekti často používali k vynucení změny urbanistického plánování směrem od budování rozsáhlých sídlišť na pražské periferii (preferance dodavatelů) k větší pozornosti upřené na vnitřní části Prahy. Podobně se architekti při plánování asanací opírali o stanoviska ministerstva kultury a památkových úřadů, a nutili tak dodavatele ke změně technologií, jež by respektovaly dosavadní ráz města alespoň v dálkových pohledech.⁷⁷ Do plánování sídlišť často vstupovala i další ministerstva a velké průmyslové podniky, které usilovaly o stavbu vlastních sídel či kvalitní ubytování svých zaměstnanců. Například jeden z věžáků na Jižním Městě, který podle architektů měl klíčový „městotvorný“ efekt, se nakonec podařilo v plánech zachovat proti vůli dodavatele díky tomu, že se našel nový „investor“ v podobě pražského pohostinství, který jej hodlal využít jako učňovský internát a ubytovnu pro své zaměstnance.

Dílní úspěchy, které si urbanisté zásluhou nejrůznějších koalic mohli připsat, nic nezměnily na faktu, že až do konce osmdesátých let se jejich představy o nutné korekci modernistického plánování neprosadily do praxe. „Jeřábní urbanistika“

72 MUSIL, Jiří a kol.: *Lidé a sídliště*. Praha, Svoboda 1985.

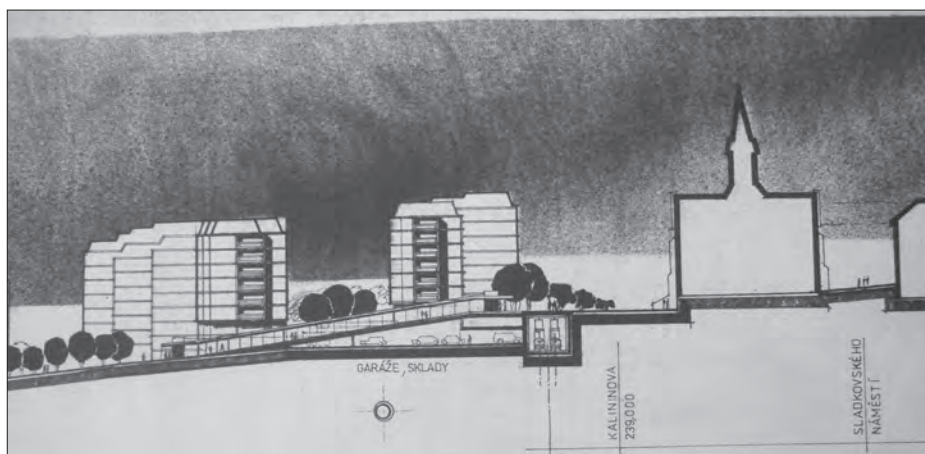
73 Architektura, sociologie a sídliště. In: *Československý architekt*, roč. 28, č. 4 (1982), s. 177–179.

74 Tamtéž, s. 179.

75 Tamtéž, s. 178.

76 Tamtéž, s. 177.

77 Srv. např. Nová stavební soustava pro Prahu. In: *Architektura ČSR*, roč. 45, č. 1 (1986), s. 13–19.

Studie „přestavby“ dolní části Žižkova podle Státního ústavu pro rekonstrukci památkových měst a objektů z roku 1985 (repro Institut plánování a rozvoje hl. m. Prahy)

ignorující „lidské měřítko“ byla i nadále dominantním způsobem budování nových sídlišť, zatímco ta existující zůstávala torzem původních záměrů.

Závěrem

Frustrace nakonec vedla řadu urbanistů k hledání spojenectví s probouzející se pražskou občanskou společností, již dodávali odborné argumenty a nejednou i nelegálně získané podklady.⁷⁸ Kritika panelové výstavby se přenesla z odborných periodik do denního tisku a byla již přímo formulována jako problém ekonomického a politického systému.⁷⁹ Koncem osmdesátých let se mladší generace architektů zapojila i do boje o Základní komunikační systém Prahy a jeho průtah Stromovkou, snažila se o zachování Žižkova a dalších čtvrtí ohrožených asanací, a dokonce se podílela i na přípravě (už nevydaného) dokumentu Charty 77 ke stavu architektury v Československu (přestože mezi signatáři Charty 77 najdeme pouze sedm architektů oproti například čtyřem desítkám historiků).⁸⁰ Tato architektonická a urbanistická

78 Tak vzpomínal architekt Ivan Vavřík: „...dostal jsem se náhodou, naprostou náhodou k plánům asanace Žižkova. A tak jsem je natvrdo ukradl, tedy půjčil jsem si je.“ (HORSKÝ, Jiří: *Žižkov (za)chráněný: Katalog výstavby*. Praha, b. n. 2012, s. 64.)

79 Srv. zejména KRÁLÍČEK, Václav: Proč společnost platí architektky. In: *Mladá fronta* (23.5.1987), s. 3.

80 Srv. např. ŠEVČÍK, Jiří – MITÁŠOVÁ, Monika (ed.): *Česká a slovenská architektura 1971–2011: Texty, rozhovory, dokumenty*. Praha, Akademie výtvarných umění 2013, s. 48–53; HORSKÝ, Jiří: Žižkovem sem, Žižkovem tam, I.–V. In: *Československý architekt*, roč. 35 (1989), č. 11, s. 1 a 4 n.; č. 13, s. 1 a 4 n.; č. 16, s. 4; č. 18, s. 4; č. 24, s. 1 a 4.

aktivizace přesahuje rámec předkládané studie, nicméně znamenala logický krok ve čtyřicetiletém vývoji vztahu mezi odbornou pražskou urbanistikou a politickou mocí. Změny, které přinesl Chruščovův projev v roce 1954, nejprve naplnily vize meziválečné architektonické avantgardy o transformaci urbanistického plánování v plánování sociální. Formování města a životního prostředí socialistického člověka se stalo odbornou otázkou, kterou nyní mohli urbanisté rozřešit pomocí vizí meziválečné urbanistické modernity. Brzy se však ukázalo, že moc, již urbanisté získali nad městským plánováním, nesahá dostatečně daleko, aby ovlivnila skutečnou podobu sídlišť a dalších, především dopravních staveb. Neúspěch prvních sídlištních projektů zesílil existující obavy o platnost principů modernistické urbanistiky, které do Československa pronikaly od poloviny šedesátých let ze Západu. Přestože se již na začátku následující dekády mezi urbanisty vytvořil jistý konsenzus, jakým způsobem je potřeba upravit modernistické ambice, k zásadní změně ve stavební praxi až do konce státního socialismu nedošlo. Urbanisté zjistili, že odborná expertíza jim zajistila vliv na podobu plánování města, ale neposkytla jim politickou moc nad finančními zdroji, technologickými nástroji a pracovními silami, jež byla nutná k usměrnění vývoje města. Zodpovědnost za jeho plánování, a zároveň nemožnost ovlivnit výslednou podobu nakonec vedly k frustraci urbanistů, kteří po vyčerpání různých subverzivních taktik často dospěli k překročení úzce odborných limitů a oslovili širší veřejnost. Politizací odborné diskuse tak koncem osmdesátých let urbanisté přispěli k delegitimizaci státněsocialistického vládnutí – a v konečném důsledku i k oslabení vlastní odborné výlučnosti a z ní plynoucího vlivu na politický vývoj města.

Studie vznikla s podporou Grantové agentury České republiky v rámci projektu GA15-14271S „Expertní kořeny postsocialismu: Český případ, 1980–2000“.

„Kdo řídí – kontroluje!“

*Podnikový management a úskalí „socialistické kontroly“
v československých podnicích v osmdesátých letech
20. století*

Tomáš Vilímek

Již v roce 1916 zařadil francouzský ekonom Henri Fayol kontrolu mezi pět základních manažerských funkcí a rovněž pozdější odborná i populární manažerská literatura akcentuje její význam, někdy ji dokonce označuje za „funkci královskou“.¹ Každý vedoucí si zkrátka potřebuje ověřit, zda je skutečnost v souladu s původním plánem. Nejinak tomu bylo v případě socialistického manažera, který měl dle jedné z dobových publikací o zásadách efektivního řízení plánovat a organizovat práci jiným, koordinovat činnost jednotlivců a kolektivů, motivovat a rozhodovat a v neposlední řadě vychovávat a kontrolovat.² Autor práce se přitom opíral o rozsáhlé šetření s vedoucími hospodářskými pracovníky z Výrobně hospodářské jednotky (VHJ) Závody všeobecného strojírenství a čtenáře upozornil, že k úspěšnému

---

1 FAYOL, Henri: Administration industrielle et générale: Prévoyance, organisation, commandement, coordination, controle. In: *Bulletin de la Société de l'industrie minérale*, č. 3 (1916). Knižně poprvé Paris, Dunod 1918; naposled Paris, Dunod 1999. Citováno dle TRUNEČEK, Jan: *Znalostní podnik ve znalostní společnosti*. Praha, Professional Publishing 2003, s. 55. Seznam literatury k problematice manažerských funkcí a rolí by čítal značné množství položek. Chybět by neměli zejména autoři jako Peter F. Drucker, Henry Mintzberg, John Adair, Kea H. Chung, Günther Wöhe, Robert C. Appleby aj.

2 STRÍTESKÝ, Miroslav: *Zásady efektivního řízení pro hospodářskou praxi*. Praha, Svoboda 1979, s. 27.

řízení svěřených hospodářských jednotek nestačí pouze odborné znalosti, nýbrž to vyžaduje i odpovídající „politickou vyspělost“, jež představuje nezbytný a ničím nenahraditelný předpoklad pro úspěšný výkon vedoucí funkce. Manažer by tak neměl zapomínat, že je současně politickým vedoucím, nesmiřitelným „exponentem politiky KSČ“, který se vyznačuje „oddaností věci socialismu“, prosazuje hospodářskou politiku strany a je náročný vůči sobě i ostatním. Pro přípravu manažerů na úrovni ředitelů a náměstků doporučoval minimálně patnáct let, pro střední úroveň mělo stačit o pět let méně.³

V roce 1979 vyšla i kniha o teorii kontroly, jejíž autor odmítl „maloburžoazní pozorovatelskou kontrolu“, kladoucí důraz na profesní vnitropodnikovou kontrolu bez centrálního řízení, a vytyčil hned devět „metodologických principů socialistické kontroly“, z nichž mnohé – preventivnost, optimálnost, pružnost či účinnost – byly v zemích s tržní ekonomikou již dávno běžně aplikovány. Zásadní rozdíl spočíval jednak v principu komplexnosti kontroly, jenž byl představen jako dialektická jednota politických, sociálních, ekonomických, technických a duchovních hledisek, a jednak ve výkladu principu objektivnosti, který se vyznačoval mimo jiné tím, že „subjekt socialistické kontroly má uvědoměle stranit posilování socialistického zřízení, ochraně socialistického vlastnictví a prosazování společenské efektivnosti v kontrolované činnosti“. Od vykonavatelů kontroly kniha vyžadovala, aby vědomě preferovali „objektivní společenské zájmy ... před úzkými zájmy národními, regionálními, resortními, skupinovými a individuálními“. Vše pak zastřešoval princip vedoucí úlohy komunistické strany, které jako „centru poznání“ připadla automaticky úloha klíčového článku kontrolního systému.⁴ V praxi jej měly zajistit podnikové stranické organizace, jimž dle stanov KSČ příslušelo „právo kontrolovat, jak vedení podniku nebo ústavu uskutečňuje úkoly hospodářské politiky strany a státu“.⁵ Toto „právo kontroly“ sice respektovalo pravidlo „jediného odpovědného vedoucího“, a nemělo proto nahrazovat kontrolní činnost podnikového managementu, nicméně zavazovalo každého člena strany, aby si osvojil hospodářskou politiku a aktivně se zapojil do kontroly její realizace na pracovišti. Podnikové organizace KSČ tudíž měly čelit případným projevům „lokálpatriotismu“ a snahám o získání neoprávněných výhod na úkor společnosti, přičemž „stranickost“ měla mít přednost před vztahem nadřízenosti a podřízenosti.⁶

Kontrola byl připisován mimořádný význam a proklamovaná zásada „kdo řídí – kontroluje“ nabývala na aktuálnosti zejména v okamžiku, kdy „centrálně-přídělový mechanismus“ fungování ekonomiky vykazoval zřetelné symptomy vážných hospodářských potíží. Na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let přitom došlo ke kumulaci řady negativních faktorů ekonomických (druhý ropný šok

3 *Tamtéž*, s. 125 a 139.

4 MYNÁŘ, Antonín: *Teorie kontroly: Cílové ovlivňování a úloha kontroly*. Praha, Svoboda 1979, s. 155–159.

5 Stanovy Komunistické strany Československa, 29. května 1971. In: *XIV. sjezd Komunistické strany Československa*. Praha, Svoboda 1971, s. 628–653, zde s. 651.

6 RÁZUS, Milan: *Stranická organizace a uplatňování práva kontroly*. Praha, Svoboda 1981, s. 14 a 79.

a zvýšení cen surovin dovážených ze Sovětského svazu) a politických (sovětská invaze do Afghánistánu a polská krize), které přirozeně ovlivnily společenskou situaci v Československu. V první polovině osmdesátých let se výrazně zhoršila hospodářská situace a na negativním vývoji příliš nezměnil ani přijatý „Soubor opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství“ z března 1980, který kladl důraz nejen na zvýšení produktivity práce a snížení materiálové náročnosti výroby, ale i na zvýšení účinnosti řídicí a kontrolní práce podnikového vedení. Očekávaný růst ovšem nenastal. Naopak, národní důchod v letech 1981 a 1982 stagnoval.⁷ Není jisté náhodné, že právě mezi lety 1979 a 1981 vzniklo hned několik oficiálních publikací o problematice řízení, které se vyznačovaly specifickou ambivalencí. Od socialistických manažerů bylo totiž na jedné straně vyžadováno, aby ke kontrole přistupovali jako zástupci specifické expertní skupiny, schopné zohlednit nové možnosti výpočetní techniky a organizace práce, na straně druhé však také měli vytvářet vhodné podmínky pro lidovou kontrolu zdola, a navíc plně podporovat kontrolní činnost KSČ, jejíž legitimitu většinou vlastnili.

Přestože se podařilo dosáhnout jistého snížení materiálové náročnosti výroby, očekávané zvýšení úrovně řídicí práce se nedostavilo a v konečném důsledku se jen prohloubila skepse podnikového managementu, který na kampaň za zintenzivnění kontrolní činnosti reagoval nejčastěji formálním vykazováním prověrek bezpečnosti práce a dodržováním mzdových prostředků. Ostatně v červnu 1981 si předkladatelé „Opatření ke zdokonalení kontrolního systému v národním hospodářství a ve státní správě“ – předseda federální vlády Lubomír Štrougal a ministr-předseda Výboru lidové kontroly (VLK) František Ondřík – posteskli, že mnozí vedoucí pracovníci nepocítují potřebu kontroly, a nevěnují jí proto dostatečnou pozornost. Kontrola se tak ani po více než pěti letech od přijetí „Zásad k zajištění kontroly v národním hospodářství“⁸ nestala u řady hospodářských pracovníků trvalou součástí jejich řídicí práce, z čehož plynula nutnost „zkvalitnit práci všech kontrolních orgánů, změnit praxi řídicích orgánů a vedoucích pracovníků ... a vytvořit předpoklady pro vyšší objektivitu a účinnost kontrolní práce“.⁹ Otázkou bylo, jak toho s ohledem na charakteristické rysy československé podnikové sféry, vyznačující se „sacím reflexem“, nekompromisní „hrou o plán“,¹⁰ permanentně napjatými dodavatelsko-odběratelskými vztahy

7 Viz PRŮCHA, Václav a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 2: *Období 1945–1992*. Brno, Doplněk 2009, s. 673 a 699.

8 Předpis 5/1975 Sb.: *Zásady k zajištění kontroly v národním hospodářství a ve státní správě*, schválené usnesením vlády Československé socialistické republiky ze dne 9. ledna 1975, č. 3. In: Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky [online]. Jednání a dokumenty, Sběrka zákonů [cit. 2017-03-20]. Dostupné z: <http://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=5&r=1975>.

9 *Národní archiv*, Praha (dále NA), fond (f.) KSČ – ústřední výbor, inventární číslo (inv. č.) 482/1981, Zpráva o stavu a úrovni kontroly v ČSSR s odůvodněním navrhovaných opatření, 30.6.1981 (zvýrazněno v originále).

10 MLČOCH, Lubomír: *Chování československé podnikové sféry: Soubor deskriptivních studií*. Praha, listopad 1988 (samizdat), s. 26–28. Podtitul je poněkud zavádějící, jedná se o ucelebnou práci rozdělenou do kapitol. V roce 1990 byla původní samizdatová práce publikována

a podnikovým informačním monopolem o skutečných výrobních kapacitách, skutečně dosáhnout.

Zdokonalit kontrolu další kontrolou: hektické období první poloviny osmdesátých let

Stranické vedení se vydalo osvědčenou cestou přijímání nových usnesení, masivní ekonomické propagandy a následné kontroly kontrolujících. Již v červenci 1981 schválila federální vláda opatření ke zdokonalení kontrolního systému v národním hospodářství a v dubnu následujícího roku předložil ministr Ondřích předsednictvu Ústředního výboru KSČ nové „Zásady kontroly v národním hospodářství a ve státní správě“, které byly v červnu zveřejněny ve Sbírce zákonů.¹¹ Hned v jejich úvodu bylo uskutečňování hospodářské politiky strany podmíněno důsledně uplatňovanou kontrolou, která měla tvořit nedílnou součást řízení. Podnikový management byl povinen v duchu tradičního sloganu „kdo řídí – kontroluje“ provádět v rámci své působnosti systematickou kontrolu, zaměřenou především na plnění úkolů státních a hospodářských plánů, na úroveň a zkvalitňování řídicí činnosti, na důsledné prošetřování stížností a podnětů od pracujících a konečně i na potlačování protispolečenských jevů, jako byla neehospodárnost, korupce, byrokratismus a porušování socialistické zákonnosti. Značný význam se přisuzoval Výborům lidové kontroly a funkci hlavního kontrolora (článek 28), který měl dohlížet na důsledné prosazování státních zájmů.¹²

Již první kontroly realizace „Souboru opatření“ i nových „Zásad kontroly“ naznačovaly, že půjde o mimořádně náročný úkol. Ve dvou třetinách z bezmála jedenácti set prověřovaných podniků byly v roce 1982 zjištěny problémy s plněním plánu, což se týkalo zejména kvality a pestrosti sortimentu určeného pro vnitřní trh. Zatímco hospodářské organizace argumentovaly tradičními „objektivními příčinami“, jako byla surovinová nezajištěnost výroby, zastaralé stroje, nedostatek pracovních sil, autoři zprávy z ledna 1983 byli přesvědčeni o tom, „že většina nedostatků pramení ze subjektivních příčin, spočívá v lidech, v úrovni jejich politické vyspělosti a odborné

Ekonomickým ústavem ČSAV v Praze. Pro účely této studie jsem považoval za účelné využít samizdatovou verzi (s rukopisnými poznámkami ekonoma Otakara Turka).

11 NA, f. KSČ – ústřední výbor – předsednictvo, svazek (sv.) P 38/82, záznam z 38. schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 22.4.1982, bod 1, Zásady kontroly v národním hospodářství a ve státní správě a zřízení dalších závodních komisí lidové kontroly.

12 Předpis 66/1982 Sb.: Zásady kontroly v národním hospodářství a ve státní správě, schválené usnesením vlády Československé socialistické republiky ze dne 14. dubna 1982. In: Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky [online]. Jednání a dokumenty, Sbírka zákonů [cit. 2017-03-20]. Dostupné z: <https://www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=66&r=1982>.

zdatnosti, v morálně-politických kvalitách“.¹³ Za nepřilíš uspokojivou byla označena rovněž činnost podnikových stranických orgánů, které se při výkonu „práva kontroly“ často smiřovaly pouze se souhrnnými zprávami podnikového vedení, obsahujícími základní údaje o plnění plánu bez hlubších rozborů konkrétní aplikace „Souboru opatření“ a „Zásad kontroly“. Ve snaze zaktivizovat členskou základnu v boji proti rozmanitým projevům bující „sociální koroze“ – rozkrádání a zneužívání majetku v socialistickém vlastnictví, poškozování spotřebitele, úplatkářství, falšování ukazatelů plnění plánu a podobně – přijalo v únoru 1983 předsednictvo ÚV KSČ „Dopis stranickým orgánům a organizacím k prohloubení účinnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny“, jenž pak spolu s výše zmíněnými dokumenty tvořil základní rámec úvah stranického vedení o tom, jak překonat očividnou ekonomickou stagnaci.¹⁴

Jak dokládají četné rozborů z následujících let, zůstala převážná část nadějí mocenského centra v tomto směru nenaplněna, k čemuž bezesporu přispělo i to, že socialističtí manažeři vcelku pochopitelně preferovali podnikové zájmy před „celospolečenskými“ a neztotožňovali se automaticky s představou, že co je výhodné pro společnost, musí být nutně výhodné i pro podnik. Ekonom Čestmír Kožušník ve své podnětné samizdatové práci o chování socialistického podniku charakterizoval jednání manažerů jako výslednici tlaků ze strany nadřízených orgánů a podřízených členů pracovního společenství. Manažeři podle něho preferovali „klidnou práci s minimem konfliktních situací“, přičemž mimořádně náročné a konfliktní bylo zvládnání vnitřního prostředí podniku. „Lze-li dosahovat přijatelných výsledků kontrolou a ovlivňováním vnějšího prostředí nebo těch, kdo určují kritéria a hodnotí úspěšnost manažerské práce,“ shrnul autor, „je to snadnější cesta k úspěchu než přímá a náročná kontrola podřízených.“¹⁵ Socialističtí manažeři si zkrátka uvědomovali, že jim náhodná kontrola na základě stížnosti nespokojeného zaměstnance způsobí podstatně větší komplikace než případná kontrola ze strany nadřízených hospodářských orgánů – ředitelství mateřského podniku, generálního ředitelství VHJ či rezortního ministerstva – o níž se díky specifické „hypertrofii vnějších vazeb“¹⁶ nezřídka dozvěděli s potřebným předstihem. Vnější kontrola přesto vždy představovala potenciální riziko a nejedem podnikový ředitel doplatil na to, že až příliš spoléhal na pečlivě vybudovanou síť klientských vazeb či na svůj zdánlivě

13 NA, f. KSČ – ústřední výbor – předsednictvo, sv. P 57/83, záznam z 57. schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 5.1.1983, bod 18, Výsledky prověrky, jak stranické organizace uplatňují právo kontroly zabezpečování úkolů hospodářské politiky strany a státu v podmínkách realizace Souboru opatření k zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství.

14 *Tamtéž*, f. KSČ – ústřední výbor, Dopisy a dálnopisy ÚV KSČ, číslo jednací (čj.) ÚV 4/83, Dopis předsednictva ÚV KSČ stranickým orgánům a organizacím k prohloubení účinnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny, únor 1983.

15 KOŽUŠNÍK, Čestmír: *Úvahy o předpokladech ekonomicky racionálního chování socialistického podniku*. Praha 1985, s. 21 [samizdat].

16 MLČOCH, L.: *Chování československé podnikové sféry*, s. 10.

neochvějný kádrový profil, jak dokládá například kauza podnikového ředitele mladoboleslavské Škodovky z roku 1978 Miloslava Zapadla.¹⁷

Ostatně i výpovědi některých představitelů podnikového managementu, kteří byli v létě 1987 vyslýcháni zvláštní pracovní komisí Ústředních kontrolních a revizních komisí Komunistické strany Československa a Komunistické strany Slovenska v souvislosti s případem „krále Oravy“ Stanislava Babinského, představují výmluvné svědectví o pocitu vlastní nedotknutelnosti. Tento předseda spotřebního družstva Jednota v Dolném Kubíně a bývalý ředitel Okresního průmyslového podniku v Trstené byl v létě 1987 odsouzen za závažnou hospodářskou kriminalitu, jejíž počátky sahaly až do druhé poloviny sedmdesátých let, k mnohaletému trestu odnětí svobody. Při soudním projednávání jmenoval řadu vysokých stranických a státních funkcionářů – místopředsedu Státní plánovací komise, generálního ředitele VHJ Hutnictví železa, bývalého prvního náměstka federálního ministra vnitra a další – kterým poskytoval zvýhodněné zboží, organizoval pro ně lovy či je obdarovával uměleckými předměty. „Většina těchto soudruhů včas nepostřehla,“ konstatovala komise, „že pod rouškou rozvoje podniku je Babinský stále více a více zatahuje do svých sítí.“ Po zatčení navštěvovala jeho manželka různé funkcionáře a vyhrožovala, že pokud jej nepustí, obrátí se na rozhlasovou stanici Svobodná Evropa.¹⁸ Když byl kupříkladu bývalý náměstek ředitele Loděnic v Komárně konfrontován se zjištěním komise, že od Babinského neoprávněně obdržel darem nábytek za bezmála třicet tisíc korun, odmítl částku zaplatit a rozhořčeně se pozastavil nad tím, proč se takovými „prkotinami“ zabývá Ústřední výbor KSC. Potrestán za to byl jen stranickou důtkou s výstrahou.¹⁹

V první polovině osmdesátých let výrazně narostl počet rozmanitých kontrol, které se zaměřily na plnění „Souboru opatření“, „Zásad kontroly“ i „Dopisu předsednictva ÚV KSC“ z února 1983. S jejich výsledky však stranické vedení nemohlo být spokojeno. Až do roku 1989 se tak kontrolovalo, jak se kontroluje, a přitom se odhalovaly stále tytéž nedostatky. Jako červená nit se v jednotlivých zprávách o výsledku kontrol line kritika řídicí práce vedoucích hospodářských pracovníků, kteří prý kontrolu nedoceňují, nevytvářejí pro ni v podniku vhodné prostředí a zjištěné nedostatky – často opakovaně – odůvodňují napjatými subdodavatelskými vztahy a materiálovou nezajištěností výroby, aniž by se snažili odhalovat vnitřní rezervy. Ve zprávě z ledna 1984, sumarizující výsledky kontrol z bezmála čtyř set československých podniků, byla jako obzvlášť neuspokojivá hodnocena vnitřní kontrola, která se nezdálo, že zaměřovala na okrajové problémy. Vnitropodnikoví kontroloři

17 Viz VILÍMEK, Tomáš: Mladoboleslavská škodovka v období normalizace (1968–1989). In: VILÍMEK, Tomáš – TŮMA, Oldřich (ed.): *Česká společnost v 70. a 80. letech: Sociální a ekonomické aspekty*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2012, s. 63–175, zde s. 110–116.

18 NA, f. KSC – ústřední výbor – předsednictvo, sv. P 59/88, záznam z 59. schůze předsednictva ÚV KSC ze dne 5.2.1988, bod 1, Výsledky šetření provedeného s členy strany ve vztahu k Okresnímu průmyslovému podniku a Jednotě v Dolném Kubíně.

19 *Tamtéž*, Příloha IV/4, Výsledky šetření provedeného s členy strany ve vztahu k Okresnímu průmyslovému podniku a Jednotě v Dolném Kubíně, 5.2.1988.

byli kritizováni za to, že až nekriticky přebírají údaje od provozně-ekonomických útvarů. Podnikové vedení prý obecně vykazovalo tendenci tolerovat zjištěné závady, a proto „nejsou ojedinělé případy, že *nedostatky a rezervy jsou odhalovány až orgány vnější kontroly* a řešeny teprve z jejich podnětu“.²⁰

Vedoucím pracovníkům bylo opakovaně vytýkáno, že v nedostatečné míře postihují zaměstnance za nekvalitní výrobu. V červnu 1983 informoval předseda Ústřední kontrolní a revizní komise KSČ Miloš Jakeš představenstvo strany o rozsáhlém šetření kvality vybraného zboží na vývoz za předchozí rok, které mimo jiné odhalilo, že čtvrtina výrobků podniků v rezortu federálního ministerstva všeobecného strojírenství byla vadná. Nejvyšší podíl kvalitativních nedostatků – alarmujících 98,9 procent – přitom připadl na mladoboleslavskou automobilku. Ve výčtu vnitřních příčin tohoto stavu dominovalo nedodržování technologické kázně, nízká náročnost vstupní, mezioperační a výstupní kontroly, problémy s pracovní kázní a v neposlední řadě nerovnoměrnost výroby, projevující se jejím „šturmováním“ na konci plánovaného období. Mezi vnějšími příčinami nekvalitní produkce vévodily nedostatky v dodavatelsko-odběratelských vztazích a z toho plynoucí nízká náročnost odběratelů na kvalitu subdodávek a materiálů. „Pro výrobní organizace,“ konstatovali autoři zprávy, „je stále výhodnější naplnit plánované úkoly případně i nekvalitními výrobky než nesplnit plán, protože v tom případě je pro ně ekonomický dopad podstatně horší.“²¹

Generální prokurátor ČSSR Ján Feješ v prosinci 1984 informoval představenstvo ÚV KSČ o tom, že ztráty z nekvalitní výroby dosáhly v roce 1983 bezmála jedné miliardy korun, což navíc označil za spodní hranici odhadu. To podle něj působilo nejen značné hmotné škody, „ale i škody politické a morální“. Odpovědnost přisoudil jednoznačně vedoucím hospodářským pracovníkům, kteří náhradu za způsobené zmetky od podřízených buď nevymáhají vůbec, nebo vyžadují pouze symbolickou úhradu škody, což pracovníky utvrzuje v „neodpovědnosti, lhostejnosti a negativním přístupu v plnění povinností“. V Továrně obráběcích strojů (TOS) Rakovník, závod Vrchlabí, činily dle generálního prokurátora ztráty za nekvalitní výrobu v roce 1983 více než jeden a půl milionu korun, zaměstnancům bylo ale k úhradě předepsáno jen pět tisíc korun.²² V jednom ze šetření ve čtyřiaadvaceti podnicích v roce 1985 vyčíslili kontroloři škodu na více než tři sta padesát milionů korun.

20 *Tamtéž*, sv. P 98/84, záznam z 98. schůze představenstva ÚV KSČ ze dne 31.1.1984, bod 1a, Zpráva o výsledku kontroly a uplatnění zásad kontroly v národním hospodářství a ve státní správě (zvýrazněno v originále).

21 *Tamtéž*, sv. P 74/83, záznam ze 74. schůze představenstva ÚV KSČ ze dne 20.6.1983, bod k informaci 3 a tabulka č. 1, Informace o výsledcích kontrol kvality provedených OZO [odborem zahraničního obchodu] INSPEKTA u stanovených položek čs. strojírenského a nestrojírenského vývozu v roce 1982.

22 *Tamtéž*, f. KSČ – ústřední výbor, inv. č. 7852/1984, Poznatky prokuratury o stavu zákonnosti při uplatňování odpovědnosti za nekvalitní výrobu, 10.12.1984.

Náhrada od viníků však byla vymáhána zcela výjimečně a 99,4 procenta celkové výše připadly na vrub organizací.²³

Dalším opakovaně odhalovaným nedostatkem byl všeobecně rozšířený trend upravování plnění plánovaných úkolů ve prospěch podniku. V praxi šlo o rozmanité způsoby „plnění plánu tužkou“, kdy se na konci hodnotícího období vykazovaly rozpracované produkty jako hotové, aby se tak splnily podmínky pro vyplácení prémie. Výsledky kontrol státních i státněbezpečnostních orgánů přitom dávají jednoznačně za pravdu ekonomovi Lubomíru Mlčochovi, který ve své (původně samizdatové) publikaci o stávajícím chování podnikové sféry v Československu označil rozmanité metody falšování hospodářských výsledků za projev „systémové pravidelnosti“ centrálně plánované ekonomiky.²⁴ V únoru 1986 například šetřila Státní bezpečnost na základě indicií získaných od vlastní „agenturní sítě“ machinace s plněním plánu v hrubovně česobudějovické Škodovky. V provozní hale našli zasahující příslušníci nedokončené odlitky za bezmála sedm set tisíc korun, které přitom byly vykázány v lednovém plnění plánu. Vedoucí expedice při výslechu zkreslování přiznal a současně uvedl, že pokud si pamatuje, plnil se takto plán každý měsíc a rozdíl byl jen v tom, jak dlouho se tento deficit v příštím měsíci naděloval.²⁵ K uším ekonomické kontrarozvědky se přitom donesly i názory pracovníků na probíhající vyšetřování. Ke kárným opatřením se očividně nikdo příliš neměl a mezi zaměstnanci, vedoucí hospodářské pracovníky nevyjímaje, se čile tipovalo, kdo mohl informovat Bezpečnost, která šla v továrně najisto. Jeden z dělníků, jenž současně patřil k vnitropodnikové kontrole, událost zlehčoval a na okraj debaty poznamenal, že kdyby strážci zákona přišli na konci třetího kvartálu předchozího roku, tak by odhalili deset vyexpedovaných vagonů nedodělaných odlitků.²⁶ Rozsáhlá kontrola Výboru lidové kontroly ČSSR z dubna 1987 přitom zjistila, že ve více než polovině prověřovaných podniků byly hospodářské výsledky zkreslovány, nejčastěji předčasnou fakturací nehotových výrobků a umělým snižováním stavu zásob.²⁷

Kontroly pravidelně odhalovaly porušování pracovní kázně, neoprávněné poskytování výhod zaměstnancům a značné mezery ve využívání pracovní doby. Dle realizovaných šetření vykazovalo podnikové vedení nejen tendenci podceňovat význam prevence a dozoru, ale vyznačovalo se mnohdy i projevy „falešné solidarity

23 *Tamtéž*, f. KSC – ústřední výbor – předsednictvo, sv. P 42/87, záznam ze 42. schůze předsednictva ÚV KSC ze dne 21.4.1987, bod 7, Zpráva o výsledku prověrky dodržování socialistické zákonnosti a kázně při zabezpečování úkolů organizací.

24 MLČOCH, L.: *Chování československé podnikové sféry*, s. 171–174.

25 *Archiv bezpečnostních složek*, Praha (dále *ABS*), f. Objektové svazky (OB), archivní číslo (arch. č.) OB – 450 ČB (České Budějovice), část 7, sken 265, Zápis o výpovědi s P. M., České Budějovice, 3.2.1986.

26 *Tamtéž*, sken 305, Reakce na proběhlé vyšetřování pracovníků Bezpečnosti ke zkreslování hospodářských výsledků za měsíc leden 1986 na hrubovně závodu ŠKODA České Budějovice, 25.2.1986.

27 *NA*, f. KSC – ústřední výbor – předsednictvo, sv. P 42/87, záznam ze 42. schůze předsednictva ÚV KSC ze dne 21.4.1987, bod 7, Zpráva o výsledku prověrky dodržování socialistické zákonnosti a kázně při zabezpečování úkolů organizací.

a smířlivectví“.²⁸ Bezmála každá kontrola odhalila neopodstatněné dlouhodobé výpůjčky podnikového vybavení, nápadně výhodný odprodej materiálu či bezplatné zhotovování rozmanitých spotřebních předmětů podnikovými zaměstnanci. V národním podniku Továrny mlýnských strojů Pardubice například povolilo vedení zaměstnancům vlastní výrobu televizních antén, bytových doplňků či opravu soukromých aut, aniž by prověřovalo, zda byla tato tvůrčí činnost vykonávána až po pracovní době.²⁹ V některých podnicích kvetlo také nedovolené podnikání a jejich zaměstnanci i v práci prováděli mimo jiné opravy soukromých aut, pro které navíc využívali náhradní díly z příručních skladů. V srpnu 1988 získala například Bezpečnost informaci o tom, že v jednom ze závodů kladenské Poldovky byly odprodávány ojeté podnikové vozy za podezřelých podmínek. Znalec nejprve určil cenu vozu, která byla s ohledem na jeho stav zpravidla poměrně nízká. S jeho prodejem se však příliš nespěchalo a v období i několika měsíců byly na vůz fasovány náhradní díly, takže předem určený šťastlivec získal nakonec téměř nové vozidlo za cenu starého.³⁰

Bezpečnostní orgány kritizovaly, že podnikový management neplní oznamovací povinnost v případech drobné i závažnější hospodářské kriminality. V drtivé většině případů byly případy rozkrádání odhaleny na základě vlastní vyhledávací činnosti Veřejné bezpečnosti a ekonomické kontrarozvědky. V letech 1979 až 1983 se podíl podniků na oznámení hospodářské kriminality pohyboval jen mezi osmi a devíti procenty.³¹ Podle rozboru situace v oblasti hospodářské trestné činnosti za rok 1984 přispěly socialistické organizace k odhalení pouhých devíti procent případů, přičemž na tajné spolupracovníky Bezpečnosti připadlo bezmála čtyřicet procent a spolu s dalšími orgány Sboru národní bezpečnosti bezmála osmdesát procent.³² Orgány vnitropodnikové kontroly se pak v letech 1983 až 1985 podílely na oznámeních pouze jedním a půl procentem případů.³³ Ekonomické oddělení

28 *Tamtéž*, sv. P 140/85, záznam ze 140. schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 9.10.1985, bod 8, Výsledky prověrky, jak se v praxi uplatňuje Dopis předsednictva ÚV KSČ stranickým orgánům a organizacím k prohloubení účinnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny.

29 *ABS*, f. Kolegium ministra vnitra ČSSR, záznam ze 6. schůze kolegia z 12.6.1984, bod 6, Zpráva o kontrole plnění úkolů vyplývajících z Dopisu PÚV KSČ k prohloubení účinnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny a uložených vládami k předcházení neoprávněnému obohacování, 8.3.1984.

30 *Tamtéž*, f. OB, registrační číslo (reg. č.) 22581 (SONP Kladno), sv. 5, Závod Doprava Poldi SONP Kladno – tr[estná] činnost vedoucích pracovníků, Kladno, 3.8.1988.

31 *Tamtéž*, f. Kolegium ministra vnitra ČSSR, záznam ze 7. schůze kolegia z 3.7.1984, bod 2, tabulka č. 2, Podíl oznamovatelů na registrované hospodářské kriminalitě v letech 1979–1983.

32 *Tamtéž*, záznam ze 7. schůze kolegia z 3.9.1985, bod 2, Rozbor situace v oblasti hospodářské trestné činnosti, ochrany ekonomiky a mimořádných událostí v čs. národním hospodářství a návrh opatření.

33 *Tamtéž*, záznam ze 4. schůze kolegia z 8.4.1986, bod 4, Rozbor výsledku realizace Souboru opatření vlády ČSSR a RMV [republikových ministerstev vnitra] ČSSR, ČSR, SSR č. 9/1983 proti neoprávněnému obohacování za období roku 1985.

ÚV KSČ na konci února 1984 kritizovalo podceňování významu kontroly ze strany vedoucích hospodářských pracovníků. Podniky dle všeho nevyužily poměrně dlouhé období od přijetí „Zásad kontroly“ k tomu, „aby vytvořily optimální podmínky pro náročné a důsledné fungování kontroly“, která se tak doposud nestala „nedílnou součástí řídicí práce“.³⁴

Stále stejné nedostatky: kontrola v období přestavby

Z rozmanitých kontrol ve druhé polovině osmdesátých let přitom vyplývá, že se situace příliš nelepšila, a předsednictvo strany proto v roce 1985 rozhodlo o systematické medializaci nejpálčivějších negativních jevů. Veřejnosti byl přitom předkládán klasický scénář, v němž k požadované nápravě došlo až po patřičném zásahu vrcholných míst.³⁵ V závodních časopisech, regionálních denících i v *Rudém právu* byly záhy ve zvýšené míře pranýřovány pečlivě zvolené případy odhalených nešvarů, na které mnohdy upozornila právě ekonomická kontrarozvědka (XI. správa SNB). V dubnu 1986, tedy po více než třech letech, byl v hlavním tiskovém orgánu komunistické strany konečně otištěn i zmiňovaný „Dopis předsednictva ÚV KSČ“ z února 1983.³⁶

Kontroloři v následujících letech přesto stále naráželi na fiktivní fakturace, nevidované zásoby, nevyužívané strojové zařízení dovezené ze Západu a zcela nedostatečnou ochranu majetku, což doslova nahrávalo jeho rozkrádání. V roce 1988 kupříkladu odhalila rozsáhlá prověrka Výboru lidové kontroly uskutečněná v bezmála šesti stovkách podniků, že ve více než dvou třetinách z nich nebyla uspokojivě zabezpečena ostraha objektů. Za zarážející byla označena zejména ta skutečnost, že výsledky předchozích kontrol rezortních ministerstev neavizovaly žádné zásadnější problémy.³⁷ „Nadále jsou zjišťovány případy *zkreslování jednotlivých ukazatelů plánu a výsledku hospodaření*,“ upozornili autoři obdobné kontroly z května téhož roku, „s cílem získat tak neoprávněný nárok na výplatu odměn a prémie.“ V jednom ze závodů Vodohospodářských staveb Bratislava zjistili fiktivní prodej zásob, které

34 NA, f. KSČ – ústřední výbor – předsednictvo, sv. P 98/84, záznam z 98. schůze předsednictva ÚV KSČ, bod 1a, příloha II: Zpráva ekonomického oddělení ÚV KSČ ke zprávě o výsledku kontroly a zhodnocení uplatňování zásad kontroly v národním hospodářství a ve státní správě, 22.2.1984.

35 *Tamtéž*, sv. P 143/85, záznam ze 143. schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 11.11.1985, bod 1g, Zpráva o činnosti předsednictva, sekretariátu a komisí ÚV KSČ za období od 15. zasedání Ústředního výboru KSČ v červnu 1985.

36 Dopis předsednictva ÚV KSČ stranickým orgánům a organizacím k prohloubení účinnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny. In: *Rudé právo* (19.4.1986), s. 3.

37 NA, f. Výbor lidové kontroly ČSSR (VLK-ČSSR), karton (k.) 499, sv. 4, Zpráva o výsledku kontroly plnění úkolů uložených usnesením vlády ČSSR č. 127/1987 o výsledcích prověrky dodržování socialistické zákonnosti a kázně při zabezpečování úkolů organizací, 31.10.1988.

ve skutečnosti vůbec neopustily areál závodu.³⁸ Opakovaně se objevily i případy neoprávněných odpisů základních prostředků, projevující se jejich nesprávným převodem z investičních prostředků, nedostatečnou evidencí a neproúčtováním jejich likvidace. Až neuvěřitelně zní v této souvislosti zjištění Výboru lidové kontroly z října 1988: „Ředitelství výstavby spojů Praha např. provádělo odpisy panelového domu ještě po dobu cca 1 roku po jeho demolici a nakonec tento neexistující objekt prodalo za zůstatkovou cenu podniku Výstavby hlavního města Prahy.“³⁹

Navzdory všem směrnicím a direktivám, jež měly „zdokonalit“ systém řízení a plánování, byla neschopnost československé ekonomiky překonat jistý „bludný kruh“,⁴⁰ spočívající v nízké produktivitě práce a efektivnosti, vysoké materiálové náročnosti, hromadění skladových zásob a prohlubujícím se zaostáváním technického rozvoje za Západem, stále zřetelnější. Od roku 1986 tak lze mluvit o „agónii centrálně plánované ekonomiky“.⁴¹ Stranické vedení se v tomto okamžiku rozhodlo pro poslední pokus, tentokrát však nikoli pouze o „zdokonalení“, nýbrž o rozsáhlé přebudování mechanismů a struktur řízení. V listopadu 1987 schválilo předsednictvo ÚV KSČ „Komplexní dokument pro přestavbu hospodářského mechanismu ČSSR“, jehož autoři podle Václava Průchy spojovali největší naději právě s pojmem „komplexní“.⁴² Šlo skutečně o ambiciózní a rozsáhlý pokus o změny, který do značné míry reagoval na dění v Sovětském svazu. K hlavním cílům patřilo zvýšení efektivity národního hospodářství, udržení dosažené životní úrovně, posílení hmotné zainteresovanosti hospodářského vedení i běžných pracovníků a zvýšení společenské užitenosti vyráběné produkce. Zásadní změnou, jež na mnohé vedoucí hospodářské pracovníky působila jako zemětřesení, bylo rozhodnutí přebudovat dosavadní strukturu řízení podnikové sféry. Mamutí výrobní hospodářské jednotky, skládající se z desítek podniků a závodů s desítkami tisíc zaměstnanců, se měly od ledna 1989 přeměnit ve státní podniky, čímž byl zrušen řídicí mezičlánek mezi rezortními ministerstvy a jednotlivými podniky. To se přirozeně neobešlo bez četných konfliktů a celý proces byl vším možným, jen ne bezproblémovým řešením.

Podle ekonoma Otakara Turka se ideový obsah takzvaných přestavbových dokumentů – tedy zejména „Komplexního dokumentu“ z roku 1987 a zákona o státním podniku z června 1988 – omezoval na poněkud jednostrannou dedukci po linii „nové nástroje řízení – větší zájem podniků – ozdravení ekonomiky“ a až příliš se spoléhal

38 *Tamtéž*, Informace o stavu na úseku boje proti negativním jevům, 30.5.1988 (zvýrazněno v originálu).

39 *Tamtéž*, sv. 3, Zpráva z kontroly plnění úkolů uložených usnesením vlády ČSSR č. 127/1987 o výsledcích prověrky dodržování socialistické zákonitosti a kázně při zabezpečování úkolů organizací, 5.10.1988.

40 KADLEC, Vladimír: Rostoucí inflační tlaky ve stagnující ekonomice. In: *Ze zásuvky i z bloku*, roč. 2, č. 6 (1985), s. 38 [samizdat].

41 PŮLPÁN, Karel: *Nástin českých a československých hospodářských dějin do roku 1990*, sv. 1. Praha, Karolinum 1993, s. 304.

42 PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 2, s. 702 n. (viz pozn. 7).

na automatismus reformních právních aktů.⁴³ Kolektiv autorů práce o přestavbě hospodářského mechanismu v Československu ze září 1989 upozornil na to, že jedním z charakteristických znaků její přípravy i průběhu byl rezortismus, kdy vypracování legislativních aktů bylo svěřeno jednotlivým centrálním orgánům (Státní plánovací komisi, ministerstvu financí, odvětvovým a rezortním ministerstvům), které však z logiky věci tíhly k setrvačnosti svých dosavadních funkcí a bránily se omezování rozsáhlých kompetencí. Proklamovaná decentralizace podnikové sféry se však nekonala a od jara do léta 1989 citelně narostla organizační koncentrace v odvětví průmyslu.⁴⁴

Postoj podnikového vedení k přestavbě byl zpočátku kladný, což dokládá zvýšená „iniciativa zdola“ při podávání individuálních návrhů na založení státních podniků. Velmi záhy ale vyšlo najevo, že nadřízené orgány akceptují tyto návrhy jen v minimální míře. Generální ředitelství neměla na osamostatnění jim podřízených podniků zájem a za jedinou možnost své záchrany pokládala transformaci na ředitelství státních podniků. Na ministerstvech i generálních ředitelstvích tak zavládl doslova strach z „revoluce ředitelů“, v jehož důsledku bylo zamítnuto mezi padesáti až osmdesáti procenty z celkových patnácti set individuálních návrhů.⁴⁵ Ty přitom obsahovaly nejen zdůvodnění ze strany podnikového vedení, nýbrž i kladné stanovisko odborové a stranické organizace. Reakce socialistických manažerů na sebe nenechala dlouho čekat a na nekompromisní tlak generálních ředitelství, provázený korupcí, skrytými výhrůžkami a šířením tendenčních zpráv o neschopnosti ředitelů vyrovnat se s množícími se hospodářskými těžkostmi, reagovali prudkým snížením zájmu o osamostatnění. V souhrnné zprávě o první etapě zavádění státních podniků z června 1988 dokonce autoři upozornili na to, že ze strany VHJ bylo v některých případech „směřováno neúměrné množství kontrol, které měly prokázat neschopnost řídicích pracovníků“.⁴⁶

Situace byla opravdu mimořádně napjatá a chaotická, což dokládají nejen tehdejší zprávy stranické, ale zejména státněbezpečnostní. Zatímco ministerstva a VHJ vyčítaly socialistickým manažerům osamostatňujících se podniků nepřipravenost a nízkou odpovědnost k celospolečenským zájmům, neskrývali tito manažeři své zklamání z toho, že nové státní podniky vznikly často jen přejmenováním původní výrobně hospodářské jednotky. V agenturní síti Státní bezpečnosti tak v tomto období uvízla celá plejáda velmi kritických vyjádření na adresu stranického vedení, které bylo obviňováno z „voluntarismu“ a vydávání přání za skutečnost. Odmítnutí

43 TUREK, Otakar: *Hospodářská politika pro nejbližší období reformy*. Praha, duben 1989, s. 3 [samizdat].

44 MLČOCH, Lubomír – KLUSOŇ, Václav – TUREK, Otakar: *Přestavba hospodářského mechanismu: Deskripce tradičního modelu, východiska řešení a hospodářská politika přechodu*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1989, s. 21–26.

45 PRŮCHA, V. a kol.: *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992*, sv. 2, s. 703.

46 NA, f. KSČ – ústřední výbor – předsednictvo, sv. P 75/88, záznam ze schůze předsednictva ÚV KSČ z 10.6.1988, bod 1, Souhrnná zpráva o 1. etapě přestavby organizačních struktur výrobně-technické, vědeckovýzkumné a oběhové základny národního hospodářství na státní podniky.

návrhu na vznik státního podniku České keramické závody (ČKZ) Horní Bříza a následné zdůvodnění, proč nebyly přiznány prostředky na investice ČKZ ze strany VHJ tím, že tyto prostředky „byly rozděleny jen věrným podnikům“, přispělo dle zjištění StB nejen k tomu, že dělníci a vedoucí hospodářští pracovníci odmítnutého závodu přestávali věřit procesu přestavby, ale že dokonce otevřeně kritizovali „stranickou mafii“ na úrovni rezortního ministerstva a VHJ.⁴⁷ Podle názorů pracovníků některých závodů karvinského okresu se z generálních ředitelství VHJ stala ředitelství mamutích podniků, ve kterých vzhledem k nedomyšlené organizační struktuře vládne zmatek. Za příčinu neutěšeného stavu a pomalé realizace reformy označili skutečnost, „že se prakticky nezměnily osoby ve vedení strany a státu, které v minulosti zaváděly stávající ekonomický systém“.⁴⁸ Ostatně i někteří pracovníci Státní plánovací komise (SPK) dávali najevo své rozčarování, když dle jejich soudu „je problém společnosti v tom, že se soustavně lze ... v ideologické oblasti strana vůbec nereaguje na základní problémy společnosti, a tak funkcionáři SPK i členové strany poslouchají Hlas Ameriky a Svobodnou Evropu“.⁴⁹ Přílišnou šanci na úspěch probíhajícím změnám nedávali ani někteří pracovníci federálního ministerstva dopravy a spojů; jeden z nich dospěl k závěru, „že v důsledku zakořeněného konzervatismu a špatných zkušeností z minulých reform se každý snaží přestavbě vyhnout, nikdo nechce riskovat a nové myšlení musí odpovídat politickému klimatu“.⁵⁰

Problematika kontroly přirozeně neztratila na významu ani v období hektických změn na konci osmdesátých let, spíše naopak. Od vedení nových státních podniků se očekávalo, že vystupňují vnitřní kontrolu a využijí v maximální možné míře účast pracujících na ní. Podle směrnice k zabezpečení komplexní přestavby hospodářského mechanismu z ledna 1988 se měly všechny články kontrolního systému zaměřit na plnění závazných úkolů pětiletého plánu a posuzovat přitom oprávněnost požadavků hospodářských organizací na společenské zdroje. Kontrola měla rovněž analyzovat příčiny rozporů mezi celospolečenskými potřebami a chováním podniků, odhalovat důvody jejich špatného hospodaření a v neposlední řadě přispívat ke zlepšení postavení odběratelů a spotřebitelů. Od výborů lidové kontroly se očekávalo, že budou provádět komplexní kontroly zejména v těch případech, „kdy organizace budou předkládat nadměrné požadavky na celospolečenské zdroje“.⁵¹ Zákon o podniku již explicitně neobsahoval tradiční slogan „kdo řídí – kontroluje“, na jehož poněkud proklamativní ráz, vydávající žádoucí stav za skutečnost,

47 ABS, f. XI. správa SNB, k. 61, Měsíční informace pro vedení XI. správy SNB za měsíc květen 1988, 10.6.1988.

48 *Tamtéž*, f. A 34/1, inventární jednotka (inv. j.) 1326 C, Týdenní informace o situaci v oblasti čs. ekonomiky 1988, Informace č. 6, 1.9.1988.

49 *Tamtéž*, Informace StB o situaci v oblasti čs. ekonomiky, 5.8.1988.

50 *Tamtéž*, f. XI. správa SNB, k. 61, Měsíční informace pro vedení XI. správy SNB za měsíc červen, 14.7.1988.

51 NA, f. KSČ – ústřední výbor – předsednictvo, sv. P 58/88, záznam ze schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 29.1.1988, bod 1, Směrnice k zabezpečení komplexní přestavby hospodářského mechanismu.

upozornil autor již zmíněné práce o teorii kontroly.⁵² Paragraf 51 tohoto zákona však podniku ukládal povinnost vytvořit „účinný systém kontroly“, jenž zabezpečí soustavný dohled nad plněním výstupů státního plánu, jakostí výroby, ochranou národního majetku a životního prostředí. Kontrola měla tvořit nedílnou součást řízení a současně napomáhat ke sladění rozvoje podniku se zájmy společnosti a kolektivu pracujících.⁵³

Očekávání stranického vedení zůstala z větší části nenaplněna. Zdá se, že si socialističtí manažeři uvědomili specifickou „asymetrii rozložení rizik“ případných podnikatelských aktivit, kdy pozitivní výsledky pohltní státní rozpočet, ale případný neúspěch půjde na vrub podniku. Centrum si totiž evidentně hodlalo ponechat rozhodující pravomoci, odpovědnost však zamýšlelo přesunout z větší části na podniky formou samofinancování.⁵⁴ Po předchozích neúspěšných pokusech o reformu vycházela podniková vedení ze zcela racionálního předpokladu, že po pravděpodobném nezdaru celé přestavbové akce se vše vrátí k zajetým kolejím, a proto bude užitečné pokračovat v utajování rezerv před nadřízenými orgány. Jakýkoli pokus o reformu měl šanci na úspěch jedině tehdy, pakliže by dokázal obnovit ekonomicky náročné parametrické prostředí. To by ale předpokládalo schopnost centrálních orgánů „uhájit systém“ – i za cenu sociálních frikcí – před tlakem podniků, snažících se vyjednat co nejlepší podmínky plánu.⁵⁵ Na konci osmdesátých let ovšem nebyl mocenský establishment schopen takto rozsáhlá opatření realizovat, nemluvě o tom, že k tomu nakonec neměl ani dostatek času.

Proč to vlastně nefungovalo? Systémové limity kontroly a chování socialistických manažerů

Neuspokojivý stav kontroly přitom nelze vykládat tím, že by jí socialističtí manažeři nevěnovali pozornost. Z dobových šetření naopak vyplývá, že kontrola zabírala značnou část jejich pracovního času. V jednom z výzkumů z roku 1979, který se soustředil na bližší nespécifikovaný vzorek průmyslových podniků, tvořila kontrolní činnost u ředitelů až čtyřicet procent jejich celkového časového fondu, u náměstků se pohybovala mezi padesáti a šedesáti procenty a v případě managementu nejnižší úrovně – dílvedoucích, úsekářů, směnových mistrů – pohltila dokonce sedmdesát procent.⁵⁶ František Zita z ČKD Praha publikoval v osmdesátých letech v časopise *Organizace a řízení* několik textů o činnosti podnikového vedení v oblasti strojiren-

52 MYNÁŘ, A.: *Teorie kontroly*, s. 359 (viz pozn. 4).

53 Předpis 88/1988 Sb.: Zákon č. 88 o státním podniku ze 14. června 1988. In: Poslanecká sněmovna Parlamentu České republiky [online]. Jednání a dokumenty, Sbirka zákonů [cit. 2017-03-20]. Dostupné z: www.psp.cz/sqw/sbirka.sqw?cz=88&r=1988.

54 Viz MLČOCH, L. – KLUSOŇ, V. – TUREK, O.: *Přestavba hospodářského mechanismu*, s. 38 a 59 (viz pozn. 44).

55 Viz TUREK, O.: *Hospodářská politika pro nejbližší období reformy*, s. 50 (viz pozn. 43).

56 Viz MYNÁŘ, A.: *Teorie kontroly*, s. 190.

ství, v nichž mimo jiné konstatoval, že ředitelé připisovali ovlivňování a kontrolování větší význam než vlastnímu rozhodování, při kterém navíc pociťovali nedostatečnou samostatnost. Ze zkoumaného vzorku vyplynulo, že až ke dvěma třetinám rozhodnutí byli ředitelé přinuceni vnějšími faktory a pouze z jedné třetiny k nim dospěli z vlastní iniciativy.⁵⁷ Stejný autor sledoval v následujícím období přes tři desítky manažerů rozmanitých úrovní ve snaze určit, jakým způsobem identifikovali problémy v řízení. Dospěl přitom k závěru, že vedoucí hospodářští pracovníci řešili především ty problémy, které odhalili sami. Snímkováním pracovního dne autor rovněž zjistil, že v průměru připadlo na kontrolu z vlastní iniciativy bezmála třicet procent pracovní doby sledovaných manažerů. U výrobního náměstka činil podíl kontrolní činnosti přes čtyřicet sedm procent.⁵⁸

Po celou dobu existence centrálně plánované ekonomiky v Československu stranické a státní orgány přijímaly rozmanité směrnice a zákony, které měly z kontroly učinit účinný nástroj realizace hospodářské politiky státustrany. Socialističtí manažeři obětovali značnou část svého času na kontrolní činnost a občané byli v opakujících se propagandistických vlnách nabádáni k tomu, aby se aktivně zapojili do boje s rozmanitými nešvary a negativními jevy. Přesto kontrolní orgány různé úrovně neustále odhalovaly porušování principu „kdo řídí – kontroluje“ a nic na tom nezměnilo ani pranýřování pečlivě vybraných případů v médiích. Kde hledat příčiny až fatálního selhání kontrolní činnosti systému, jenž byl svým způsobem kontrolou doslova posedlý? Jak lze vysvětlit, že profesní skupina, do které mocenský establishment vkládal tolik nadějí, nedokázala naplnit jeho očekávání a vybudovat zářný „podnik budoucnosti“, jenž byl v roce 1979 načrtnut jako „podnik s překypující, masovou iniciativou všech pracovníků, kteří jsou všemi řídicími orgány vedeni na všech úsecích činnosti plánovitě, koncepčně, a v němž i sama iniciativa je rozvíjena podle plánu, harmonicky, záměrně a přísně účelově v souladu s vyššími zájmy a potřebami“? Možná proto, že v čele podniků ani zdaleka nestáli „ti nejmoudřejší a politicky nejuvědomělejší lidé“, kteří by smysl svého života spatřovali „v oddané službě pracujícímu lidu a socialistické společnosti“.⁵⁹ Neúspěšnost kontroly realizace hospodářské politiky strany, a tím i této politiky jako takové, tak spočívala jednak v „neparametričnosti plánovacího systému“, jenž zcela nerealisticky předpokládal, „že lokální články plánovacího systému se plně identifikují s cíli vyšších článků hierarchie, nemají lokální zájmy a poskytují s nejlepšími úmysly nezkradené informace“,⁶⁰ jednak ve zrušení „principu ekvivalence“, kdy podnikový důchod přestal

57 ZITA, František: Rozhodování v řídicí práci ředitele. In: *Organizace a řízení*, roč. 12, č. 6 (1982), s. 28–37, zde s. 31 a 36.

58 TÝŽ: Úloha subjektu při identifikaci problému v řídicí práci. In: *Tamtéž*, roč. 15, č. 4 (1985), s. 88–98, zde s. 91 n.

59 Autor přitom předpokládal, že „podnik budoucnosti“ by se mohl objevit do dvaceti let, tedy v roce 1999 (STRÍTESKÝ, M.: *Zásady efektivního řízení*, s. 204–207 – viz pozn. 2).

60 MLČOCH, L.: *Chování československé podnikové sféry*, s. 20.

být závislý na skutečném společenském přínosu hospodářské organizace a prodaných výrobcích, ale byl určován direktivními rozhodnutími mocenského centra.⁶¹

Ekonom Lubomír Mlčoch definoval v již zmíněné práci z roku 1988 socialistický podnik jako „složitý kooperativní sociálně-ekonomický systém – koalici vnitřních a vnějších účastníků, sepjatých určitými společnými hmotnými zájmy“.⁶² Socialistické manažery a vedoucí stranické a odborové funkcionáře v podniku zařadil do „kontrolní skupiny“, která spolu s podnikovými úředníky, dělnickou aristokracií a s řadovými dělníky tvořila specifickou vnitřní podnikovou koalici. Mezi členy takzvané externí koalice naopak zařadil zástupce nadřízených mocenských orgánů (krajské a okresní výbory KSČ, národní výbory), zástupce nadřízeného orgánu po vertikální ose (VHJ, rezortní ministerstvo, Státní plánovací komisi), dodavatele i odběratele a zástupce cenových orgánů. Rozmanití autoři se přitom shodli na tom, že i ten nejcentralističtější přidělový systém ponechával socialistickému podniku značný manévrovací prostor při plnění předepsaných úkolů, což někdy podle Zdislava Šulce, autora pozoruhodné samizdatové práce *Stát a ekonomika*, vedlo v konečném důsledku k tomu, že se centrálním příkazem stalo právě to, co si podnik přál.⁶³

Otakar Turek již v roce 1969 upozornil na specifický paradox centrálně plánované ekonomiky spočívající v tom, že centrum mělo sice zdánlivě neomezené pravomoci, stále se však prohlubovala mezera mezi „formálními pravomocemi“, které se spíše zvětšovaly, a „skutečným akčním rádiem“, v němž centrum ovlivňovalo průběh ekonomických procesů.⁶⁴ Hospodářská politika vykazovala zvláštní „schizofrenní podobu“, vyznačující se dichotomií formálně proklamovaných cílů a sociálních hodnot na jedné straně a skutečných, reálných cílů a postupů na straně druhé. Vznikl tak neodstranitelný konflikt mezi „řídící vertikálou“ a „převrácenou řídicí pyramidou“. Situace, kdy hodnocení nadpodnikových článků řízení (VHJ, generálních ředitelství) ze strany centrálních orgánů bylo odvislé od plnění plánu podřízených složek, přímo vybízela k vytvoření vzájemné koalice mezi podnikem a bezprostředně nadřízenými orgány proti plánovacímu centru, což přirozeně nepřispívalo k účinnému rozvoji kontroly. Výsledkem byla specifická „koaliční struktura ekonomiky“, nabývající formy spolupodílnictví mocensko-politických nadpodnikových struktur a kontrolní podnikové skupiny.⁶⁵ Podniku to umožnilo uplatňovat již zmíněný „sací reflex“, spočívající v maximalizaci zdrojů od všech kanálů plánovacího, cenového i finančně úvěrového systému pro zajištění co nejlepší důchodové situace podniku.⁶⁶ To ovšem mělo vážné ekonomické důsledky (nízkou efektivitu, výrobu pro výrobu)

61 TUREK, Otakar: Hospodářská politika v období přestavby hospodářského mechanismu. In: *Politická ekonomie*, roč. 36, č. 6 (1988), s. 575–592, zde s. 576.

62 MLČOCH, L.: *Chování československé podnikové sféry*, s. 70.

63 ŠULC, Zdislav: *Stát a ekonomika: Příspěvek k teorii hospodářské politiky*. Praha 1985 a 1987, s. 48 [samizdat].

64 *Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. (ÚSD AV ČR)*, f. Otakar Turek, sv. 6 (digitalizováno), Československá ekonomická reforma jako konfliktní proces, jaro–léto 1969, s. 29.

65 MLČOCH, L. – KLUSOŇ, V. – TUREK, O.: *Přestavba hospodářského mechanismu*, s. 109 (viz pozn. 44).

66 MLČOCH, L.: *Chování československé podnikové sféry*, s. 73–75.

a vedlo to k upozadění celospolečenského zájmu. „Cílem dlouhodobě plánujících podniků není předvídání budoucích potřeb společnosti,“ shrnul svá mnoholetá pozorování Zdislav Šulc, „ale vytvářet vlastní dlouhodobé pohodlí.“⁶⁷

Čestmír Kožušník trefně upozornil na jakýsi zákon opaku, v jehož důsledku se konečný efekt politických direktiv značně lišil od původních očekávání. Každý politický tlak dle něho narážel na bariéru danou hospodářskou soustavou a chováním lidí, kterou mohl maximálně posunout, nikoli však zcela odstranit.⁶⁸ Socialističtí manažeři si očividně uvědomovali systémové, politické i společenské limity kontrolní činnosti a snažili se ji přizpůsobit vnitropodnikovým podmínkám. Ukazuje se přitom, že se dařilo nejlépe realizovat právě ty kontrolní směrnice, jež nejvíce korespondovaly se zájmy samotných podniků, jako byla například plná zaměstnanost nebo některé aspekty sociální politiky, popřípadě ty směrnice, o kterých podnikový management věděl, že jsou určující pro hodnocení výkonu jeho funkce. Nešlo přitom o projev čistého egoismu, ale spíše o systémově podmíněnou a do značné míry zcela racionální reakci, která však v konečném důsledku značně oslabovala výkonnost československé ekonomiky a přispívala ke vzniku „atmosféry společenské nezodpovědnosti“ a k celkové „stagnaci právního vědomí“, jak celkem výstižně upozornila jedna ze zpráv Výboru lidové kontroly ČSSR v říjnu 1988. Její autoři přitom dospěli k neradostnému zjištění, že „mnozí vedoucí pracovníci ani nemají zájem na důsledném odhalování nedostatků, protože na nich někdy sami participují, nebo se obávají, že by museli vstoupit do konfliktů a důsledně vyvozovat postihy“.⁶⁹

Systémovou podmíněnost nefunkčnosti kontroly lze velmi názorně demonstrovat na všudypřítomnosti rozmanitých forem zkreslování plnění plánu a na existenci „sociálního pohodlí“,⁷⁰ projevujícího se nízkou pracovní morálkou a částečnou tolerancí hojně rozšířeného rozkrádání či poskytování protislužeb. Nebylo snad kontroly, která by v podniku neodhalila nadlimitní zásoby, chybnou fakturaci a falšování výkazů o dosažených hospodářských výsledcích. Příčina tohoto stavu spočívala ve specifickém „riziku jednoho procenta“, které od sebe oddělovalo svět úspěchu a vyplácení prémie, a svět pranýřování a hledání viníků. Splnit plán na sto jedno procento, popřípadě během roku vyjednat jeho přiměřené snížení, bylo známkou schopného ředitele.⁷¹ Socialistický manažer tedy nejprve svedl vyčerpávající bitvu o parametry plánu, při níž „kontrolní skupina“ zakrývala rezervy a nadhodnocovala materiálovou náročnost výroby, respektive praktikovala strategii „obráceného

67 ŠULC, Z.: *Stát a ekonomika*, s. 28–30.

68 KOŽUŠNÍK, Č.: *Úvahy o předpokladech ekonomicky racionálního chování socialistického podniku*, s. 52 n. (viz pozn. 15).

69 NA, f. VLK-ČSSR, k. 499, sv. 3, Zpráva z kontroly plnění úkolů uložených usnesením vlády ČSSR č. 127/1987 o výsledcích prověrky dodržování socialistické zákonnosti a kázně při zabezpečování úkolů organizací, Praha, 5.10.1988.

70 TUREK, Otakar: *Podíl ekonomiky na pádu komunismu v Československu*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1995, s. 62.

71 *ÚSD AV ČR*, f. Otakar Turek, sv. 6 (digitalizováno), Československá ekonomická reforma jako konfliktní proces, jaro–léto 1969, s. 25 n.

minimalex, spočívající v maximalizaci vstupů a minimalizaci výstupů.⁷² Následně se potýkal s četnými překážkami – zaviněnými i nezaviněnými – při plnění závazných ukazatelů plánu. Zejména napjaté dodavatelsko-odběratelské vztahy, ve kterých se projevovala zřetelná dominance dodavatele, jej přitom nutily k vytváření různých rezervních finančních fondů a takzvaných černých skladů, umožňujících operativně kompenzovat případný výpadek subdodávek, nebo naopak odměňovat spolehlivé dodavatele formou pohoštění či mimořádných darů. Případ jednoho ředitele středočeského okresního podniku služeb z roku 1984, jenž vytvořil tajný fond ve výši 222 tisíc korun, ze kterého vyplácel dodavatelům v průměru deset tisíc korun za přednostní doručení strojů, tak patřil k běžné dobové praxi.⁷³

Centrum přitom počítalo s tím, že před ním podniky zakrývají své skutečné možnosti, a razilo proto zásadu automatického navýšení výroby oproti předchozímu roku s ponecháním stejného přidělu surovin a pracovních sil. Navíc se formou politického nátlaku, ať už jednorázového (mimořádné směny u příležitosti stranických sjezdů, voleb, režimních výročí apod.), nebo kontinuálního (brigády socialistické práce a socialistické soutěžení), snažilo podnikové rezervy odčerpávat. Podniky vyvíjely účinná protiopatření a aktivně vyhledávaly rozmanité formy „chtěných substitucí“, umožňující takovou kombinaci výrobních činitelů a variant výstupů, které „kontrolní skupině“ dovolily s vynaložením minimálního úsilí dosáhnout maximální tvorby podnikových důchodů.⁷⁴

Postupem doby si podnikový management dokázal vytvořit obranné mechanismy, kterými vcelku úspěšně minimalizoval nebezpečí trestního stíhání. Zcela je však eliminovat nemohl, což ostatně dokládá i případová část této studie. V situaci, kdy podnikové vedení v mnohém připomínalo „dispečerský štáb zásobovačů“,⁷⁵ postrádal management jakoukoli motivaci k tomu, aby odkrýval skutečný stav zásob. Fiktivní vykazování plnění některých položek plánu nebylo přitom pro centrální orgány žádným tajemstvím. Ve snaze zachovat sociální klid na pracovišti byly drobné a někdy i větší prohřešky vnímány jako systémová nevyhnutelnost. Problém spočíval v tom, že míra akceptace se proměňovala a často byla závislá na velikosti a významu podniku, popřípadě na úrovni klientských vazeb, které dokázal podnikový management nakumulovat. Valná většina případů machinací s plněním plánu nekončila před soudem, ale řešila se formou kárných opatření a udělením stranického trestu. Například v listopadu 1986 se na poradě krajské prokuratury projednával zákrok proti třem vedoucím hospodářským pracovníkům uhelných dolů Vítězný únor a Paskov na Ostravsku. Podle údajů prokuratury zkeslili obvinění výsledek těžby uhlí, a způsobili tak škodu tři miliony korun. Přítomný generální ředitel koncernu Ostravsko-karvinské doly (OKD) informoval o kárném řízení

72 ŠULC, Z.: *Stát a ekonomika*, s. 107.

73 ABS, f. Kolegium ministra vnitra ČSSR, 6. schůze kolegia z 12.6.1984, bod 6, Zpráva o kontrole plnění úkolů vyplývajících z Dopisu PÚV KSČ k prohloubení účinnosti boje proti porušování zásad socialistické zákonnosti, morálky a disciplíny a uložených vládami k předcházení neoprávněnému obohacování, 8.3.1984.

74 ŠULC, Z.: *Stát a ekonomika*, s. 122.

75 MLČOCH, L.: *Chování československé podnikové sféry*, s. 48.

proti těmto manažerům – uvolnění z funkce a pokutě – požádal však prokurátora, aby nezahajoval trestní řízení, neboť nálada na dolech prý byla poněkud napjatá a odsouzení obviněných by negativně poznamenalo plnění plánu.⁷⁶ Pouze stranicou důtkou a pokutou dva tisíce korun byl potrestán náměstek ředitele pro řízení jakosti a obchodní činnosti bohumínských železáren a drátoven, který nezajistil účinnou kontrolu plnění plánu vývozu a připustil neoprávněnou fakturaci zboží za bezmála dva miliony korun v roce 1987, ačkoli bylo vyexpedováno až v lednu následujícího roku.⁷⁷

Po celé „normalizační“ období vycházelo nejvyšší stranické vedení z premisy, že výkon autority podnikového vedení se musí opírat především o udílení sankcí a postihů. Od socialistických manažerů se tak na jedné straně vyžadovalo, aby nekompromisně prosazovali dodržování socialistické zákonnosti a ve spolupráci se stranickými, odborovými a bezpečnostními orgány hlídali kádrovou situaci v podniku, politicky vychovávali, prováděli kárná opatření a informovali o případném výskytu protirežimního jednání a jeho nositelích. Na straně druhé však měli přispívat k realizaci sociálněpolitických opatření, zlepšovat pracovní prostředí, a především zajišťovat sociální klid na pracovišti. Manažeři si přitom většinou dobře uvědomovali, že splnit očekávání stranických špiček je svým způsobem nemožné, a na tuto specifickou kvadraturu kruhu reagovali tím, že se snažili zbytečně nevyhrocovat situaci na pracovišti. Na stránkách závodních časopisů se sice v pravidelných vlnách pranýřovaly případy drobného rozkrádání, manipulování s „píchačkami“ či požívání alkoholických nápojů na pracovišti, postihy provinilců, jejichž jména byla čtenářům většinou zatajena, však jen zřídka odpovídaly ostrému tónu autorů těchto textů.

U nekvalitní výroby postupoval management ještě obezřetněji, neboť si uvědomoval, že míra zavinění je mnohdy obtížně zjistitelná. V podstatě šlo o to, že výroba probíhala na přestárých strojích,⁷⁸ jejichž pravidelná údržba byla navíc ztěžována intenzitou jejich využití. Zohledníme-li k tomu nekvalitní výchozí materiál, časté prostoje a následné „šturmování“ výroby, nelze se příliš divit, že podniková vedení byla v postizích více než zdrženlivá. Příliš ostrá slova na adresu zaměstnanců, která by zazněla při výrobních „desetiminutovkách“, by měla za následek přinejlepším řadu vtipů na adresu podnikového vedení, mohla však vyústit i v otevřenou kritiku všudypřítomných projevů dysfunkčnosti centrálně plánovaného řízení. V národním podniku Závody Vítězného února v Hradci Králové reagovali například svářeči několika provozů na kritiku špatného plnění zadaných úkolů tím, že veřejně obvinili vedoucí hospodářské pracovníky z neschopnosti zajistit dostatek materiálu pro výrobu a nezájmu o kvalitu ochranných pomůcek. Na jejich stranu se postavil

76 ABS, f. XI. správa SNB, k. 63, Týdenní informace správ StB v 49. týdnu, 1.–7.12.1986.

77 NA, f. VLK-ČSSR, k. 499, sv. 3, Uložení důtky s pokutou inženýrovi F. S., 31.10.1988.

78 V *Analýze ekonomiky ČSSR* Úřadu předsednictva vlády ČSSR z února 1989 se přiznávalo technologické a technické opoždění Československa vůči Západu v rozsahu jedné až dvou generací strojů, v některých oborech pak i přes patnáct let. Ve zpracovatelském průmyslu se průměrný věk používaných strojů přehoupl přes dvacet let. (Srv. *Analýza ekonomiky ČSSR*. Praha, Úřad předsednictva vlády ČSSR, únor 1989, s. 3.)

také předseda odborového dílenského výboru, který dokonce zorganizoval petici za zlepšení pracovních podmínek a úpravu pracovní doby.⁷⁹

Podnikový management byl při výkonu své funkce nucen využívat formálních i neformálních struktur uvnitř podniku. Bez jejich loajality, byť podmíněné, nemohl účinně čelit tlaku mocenského centra a úspěšně realizovat „hru o plán“. Kárná opatření proti „šikovným zásobovačům“ by se tak s velkou pravděpodobností obrátila proti němu. „Kontrolní skupina“, která by se pokusila zpřísnit podmínky pro odměňování a přitvrdit podnikové směrnice, by zvolila jednoznačně „sebezničující strategii“.⁸⁰ Přílišný tlak na podřízené ohrožoval soudržnost vnitropodnikové koalice a podstatně zvyšoval nebezpečí stížností – anonymních i podepsaných – které nespokojení zaměstnanci adresovali rozmanitým stranickým, státním a odborovým orgánům. Stížnosti na poměry v hospodářských organizacích a orgánech přitom tvořily po problematice stavu zásobování a služeb druhý nejpočetnější tematický celek, následovaný oblastí bytového hospodářství. V letech 1978 až 1987 jich stranické a státní orgány obdržely v průměru kolem čtyřiaadvaceti tisíc ročně.⁸¹ Nejedna nepřijemná vnější kontrola byla přitom iniciována právě touto formou. Stranické špičky těmto projevům specifické participace občanů na boji s negativními jevy přikládaly značný význam, a od konce sedmdesátých let se proto vytvářel systém jejich kategorizace a systematického vyhodnocování.

Z rozsáhlé analýzy anonymních stížností z let 1982 až 1987 vyplývá, že pisatelé kritizovali zejména rozmanité formy obohacování, plýtvání svěřenými prostředky a porušování socialistické morálky. V uvedeném období narostl roční počet anonymů z třinácti tisíc na více než devatenáct tisíc, přičemž k enormnímu navýšení došlo právě u stížností na poměry v hospodářských organizacích. Zatímco v roce 1985 evidovaly příslušné orgány necelých šest tisíc anonymů tohoto typu, o dva roky později překročil jejich počet sedm a půl tisíce. Šetření přitom ukázalo, že každý druhý podnět byl oprávněný. Jejich vzestup byl dle zprávy důkazem, že zaměstnanci v podnicích často nemohli otevřeně kritizovat panující nedostatky, a obraceli se tudíž na nejvyšší orgány s nadějí, že zajistí nápravu. Dotyční přitom volili tuto formu zejména proto, že se obávali přímých a nepřímých postihů ze strany podnikového vedení. Ostatně i ti, kteří se pod stížnost podepsali, si často nepřáli zveřejnění svého jména, neboť měli strach z následné šikany na pracovišti. Socialističtí manažeři nevykazovali přílišnou vstřícnost vůči jakýmkoli projevům kritiky, konstruktivní nevyjímaje. „To potvrzují i poznatky kontrolních orgánů o tom,“ upozorňovali autoři

79 ABS, f. Zpravodajské informace, informace č. 29 z 24.7.1981.

80 MLČOCH, L.: *Chování československé podnikové sféry*, s. 104.

81 Propočteno dle NA, f. KSČ – ústřední výbor – předsednictvo, sv. P 77/83, záznam ze schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 26.8.1983, bod k informaci 2, tabulka č. 1 – Přehled o počtu a věcném zaměření stížností, oznámení a podnětů vyřízených v ČSSR v období let 1978 až 1982; *tamtéž*, sv. P 140/85, záznam ze schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 16.10.1985, bod 9, tabulka č. 1 – Přehled o počtu a věcném zaměření stížností, oznámení a podnětů vyřízených v ČSSR v období let 1980–1984; *tamtéž*, sv. P 79/88, záznam ze schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 21.7.1988, bod 7, Analýza anonymních stížností a podání a návrh dalšího postupu v této věci.

analýzy, „že vedoucí pracovníci organizací, v nichž jsou anonymy šetřeny, mnohdy projevují větší zájem o skutečnosti, které by jim umožnily vytipovat osobu pisatele, než o oprávněnost a závažnost věcného obsahu anonymu.“⁸²

Pro podnikový management stížnosti představovaly značné nebezpečí, neboť se vymykaly jakékoli kontrole. To platilo zejména o těch, jež byly adresovány Ústřednímu výboru KSČ, generálnímu tajemníkovi strany a prezidentovi republiky, výborům lidové kontroly, popřípadě Ústřední kontrolní a revizní komisi KSČ. Mnohé články externí podnikové koalice – bezprostředně nadřízené hospodářské, stranické i odborové orgány – totiž neváhaly „kontrolní skupinu“ informovat o potenciálním nebezpečí, případně smést stížnost se stolu, s tím že je neoprávněná, či dokonce protisocialistická. Přesto se ale zdá, že nárůst rozmanitých stížností byl ve skutečnosti tím nejpodstatnějším efektem opakovaných výzev k zapojení pracujících do procesu kontroly.

Ať si rakety létají, kam se jim zlíbí: tři případy selhání kontroly

V závěrečné části studie jsou blíže představeny tři případy podnikového managementu, na nichž měla být demonstrována bdělost a nekompromisnost „socialistické zákonnosti“. Názorně se na nich ukazuje systémová podmíněnost odhalených činů, obranné strategie stíhaných i dobová atmosféra v podnikové sféře. Všechny případy přitom spadají do období zvýšené sankční nálady stranického vedení, které se neúspěšně snažilo zefektivnit řídicí a kontrolní činnost socialistických manažerů.

Hned první kauza podniku Tesla Třinec, vyrábějícího mimo jiné integrované obvody pro Československou lidovou armádu, je svým způsobem mimořádná. První informace o tom, že v podniku není něco v pořádku, se k ekonomické kontrarozvědce dostaly již v červnu 1982. Bezpečnostní orgány začaly prověřovat podezření na vážné porušování technologické kázně, v jehož důsledku vznikla národnímu hospodářství škoda přes šest milionů korun, a navíc prý byla ohrožena obranyschopnost státu. Vyšetřování se táhlo několik let a v říjnu 1986 dospěla Státní bezpečnost k závěru, že se odpovědní vedoucí hospodářští pracovníci – ředitel, výrobní náměstek a vedoucí provozu integrovaných obvodů – dopustili trestného činu sabotáže (paragraf 97 trestního zákona) a prokurátor na ně uvalil vazbu. V létě 1987 je ovšem Krajský soud v Ostravě odsoudil spolu s dalšími zástupci nižších pater managementu za porušování povinností v provozu socialistické organizace (paragraf 129 trestního zákona) k nepodmíněným trestům odnětí svobody od dvaceti měsíců do čtyř let.⁸³ Obvinění se odvolali a totéž učinil i krajský prokurátor, který nebyl spokojen ani s výší trestu, ani s kvalifikací trestného činu.

82 *Tamtéž*, f. KSČ – ústřední výbor – předsednictvo, sv. P 79/88, záznam ze schůze předsednictva ÚV KSČ ze dne 21.7.1988, bod 7, Analýza anonymních stížností a podání a návrh dalšího postupu v této věci.

83 *ABS*, f. Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 907175 MV (Centrála), Návrh na uložení osobního svazku akce ELEKTRON, Ostrava, 28.1.1988.

V listopadu 1987 dospěl Nejvyšší soud ČSR k závěru, že obžalovaní sice skutečně porušili své povinnosti, a dokonce vybízeli podřízené k tomu, aby při výrobě integrovaných obvodů obcházel jednu z předepsaných operací, motivací jim ovšem byla snaha získat neoprávněné výhody pro vlastní závod a splnit mimořádně napjaté parametry plánu. Nikdo z nich prý neměl dostatečnou odbornou kvalifikaci pro vykonávanou funkci, a mohli se tak dle soudu skutečně domnívat, že integrované obvody byly dostatečně kvalitní i bez provedení úkonu jejich elektrické stabilizace, byť odborné vyjádření federálního ministerstva elektrotechnického průmyslu tvrdilo opak. Výše škody se dramaticky snížila na několik desítek tisíc korun, které byly neoprávněně vyplaceny na prémiech. Obvinění byli propuštěni na svobodu a dále stíhání jen pro rozkrádání majetku v socialistickém vlastnictví (paragraf 132 trestního zákona).⁸⁴

Dochovaný a poměrně rozsáhlý vyšetřovací spis obsahuje řadu cenných informací o tom, proč se tolik propagovaná a vyžadovaná „socialistická kontrola“ často míjela účinkem. Se záměrným porušováním technologické kázně se totiž setkáváme v československých podnicích relativně často a třineckému záводу koncernového podniku Tesla Rožnov se stalo osudným to, že podcenil pečlivost zástupců vojenské správy, kteří integrované obvody určené pro raketový systém přebírali. Problém zde spočíval v tom, že výrobní kapacita závodu neodpovídala výši přijatých úkolů, které bylo přesto nutné splnit, a to doslova za každou cenu. Ředitel i výrobní náměstek proto vyvíjeli značný tlak na vedoucího provozu výroby integrovaných obvodů, jenž v tomto duchu působil zase na své podřízené. Kamenem úrazu se stala fáze výroby, při které měly integrované obvody projít stabilizací ve speciálních rámech, čímž získaly vyšší spolehlivost a označení kategorie B. Rámů se ale zoufale nedostávalo, a situaci navíc komplikovala nevyrovnaná výroba a její následné „šturmování“ koncem měsíce, v jehož důsledku se nestabilizované obvody hromadily před rámy. Plán výroby musel být dodržen, a proto se takřkajíc plnilo razítkem, kdy označení B získaly i ty integrované obvody, které rámem ve skutečnosti neprošly. Kritické komentáře a varování vedoucího technologa byly smeteny se stolu jako pamflet a o „zmoudření“ protestujícího vedoucího útvaru jakosti se postaral sám výrobní náměstek.⁸⁵

V únoru 1983 zjistil při přejímce obvodů pro armádu její zástupce nesrovnalosti ve výkazech o kontrole dodržování technologické kázně a neprodleně informoval vedení závodu Třinec i mateřského podniku v Rožnově. Dostalo se mu ujištění, že obvody pro armádu jsou dostatečně kvalitní, o čemž prý ostatně svědčí minimální reklamace od ostatních odběratelů. V listopadu téhož roku se však situace opakovala a nový zástupce armády odhalil, že až čtyřicet procent přebíraných obvodů neprošlo fází stabilizace, a jsou tak chybně zařazeny do dražší kategorie B.⁸⁶ Již

84 ABS, f. Vyšetřovací spisy, arch. č. V-18002 OV (Ostrava), Usnesení Nejvyššího soudu ČSR, Praha, 12.11.1987.

85 *Tamtéž*, Protokol o výslechu svědka Č. F., Třinec, 14.5.1986. Jména vyšetřovaných osob v citovaných dokumentech k dotyčné kauze jsou v článku anonymizována.

86 *Tamtéž*, Protokol o výslechu svědka L. B., Ostrava, 3.12.1985.

o měsíc dříve vnitropodniková kontrola zjistila, že až dvacet tisíc integrovaných obvodů na skladě neprošlo stabilizací, a přesto nesou označení nejvyšší jakostní třídy. Závažné nesrovnalosti odhalila i kontrola z generálního ředitelství koncernu Tesla v březnu 1983, na kterou reagoval i výrobní náměstek a vedoucí výroby obvodů vydáním příkazu ke zpětnému vyplnění údajů o provedení všech předepsaných technologických kroků na výrobních průvodech. Situaci se ale již zachránit nepodařilo a rozsáhlá kontrola ve druhé polovině roku 1985 vyústila v zahájení trestního stíhání v roce následujícím.⁸⁷

Svěddecké výpovědi i výsledky obviněných potvrdily nejen mnohé závěry provedených kontrol, ale zřetelně také ukázaly jejich zásadní limity. Přestože v podniku byla v návaznosti na přijaté „Zásady kontroly v národním hospodářství a státní správě“ od roku 1982 zřízena funkce samostatného kontrolora závodu, který řediteli pravidelně předkládal zprávy o výsledcích kontrolní činnosti, ve skutečnosti se jeho aktivita soustředila na dodržování bezpečnosti práce, mzdových limitů a plnění ukazatelů plánu. Útvar organizace řízení jakosti sice prováděl vstupní, mezioperační i výstupní kontrolu, na což ředitel při výsledku v září 1986 neopomněl upozornit, v praxi ovšem na jeho zjištění nebyl brán zřetel.⁸⁸ Naopak, vedoucí technolog vypořádal, že vedoucí výroby zpochybňoval význam mezioperační kontroly, tlačil na splnění plánu za jakoukoli cenu a opakovaně nepřijal návrh na kárné řízení proti vedoucímu dílny, jenž vydával konkrétní příkazy k obcházení stabilizačních rámu.⁸⁹ Sám dílenský vedoucí se na oplátku bránil tím, že mu nic jiného nezbyvalo, neboť podnikové vedení opakovaně odmítalo řešit problémy s nedostatkovými, a nadto poruchovými rámy. Směnový mistr barvitě vylíčil tlak ze strany vedoucích pracovníků podniku, kteří v inkriminovaných dnech na konci měsíce chodili do výroby a nadávali přítomným do „party blbců“ za neplnění plánu.⁹⁰

Vedoucí hospodářští pracovníci nejprve odmítali, že by o poušování technologické kázně vůbec věděli, posléze argumentovali obecně praktikovanou objektivizací příčin zjištěných nedostatků, tedy zastaralým a nedostatečným strojovým parkem a vadnými měřicími přístroji, chybějícími pracovními silami a v neposlední řadě příliš náročnými úkoly plánu a mimořádným pracovním vytížením. Třinecký ředitel, který ještě v roce 1981 obdržel vyznamenání Za pracovní věrnost, poukazoval například na to, že v letech 1982 až 1984 studovali ekonomický, technicko-racionalizační i obchodní náměstek a vedoucí zásobování dálkově vysokou školu. Každý pátek si prý brali studijní volno a „veškerá tíha vedení závodu zůstala“ na něm, takže mu na důsledné provádění kontroly nezbyval čas.⁹¹ Zatímco výrobní náměstek byl na slovo skoupý a spolu s ředitelem dlouho trval na tom, že o ničem nevěděl, vedoucí výroby integrovaných obvodů se bránil i tím, že vyšetřovatele upozornil

87 *Tamtéž*, Protokol č. 34/1985 o prověření dodržování disciplíny při výrobě číslíkových integrovaných obvodů určených pro kategorizaci v k. p. Tesla Rožnov, závod Třinec, Rožnov, 31.10.1985.

88 *Tamtéž*, Protokol o výsledku obviněného K. S., Třinec, 25.9.1986.

89 *Tamtéž*, Protokol o výsledku svědka Č. F., Třinec, 14.5.1986.

90 *Tamtéž*, Protokol o výsledku svědka J. D., Ostrava, 30.5.1986.

91 *Tamtéž*, Protokol o výsledku obviněného K. S., Ostrava, 22.10.1986.

na událost, při které údajně ředitel přímo v provozu uklidňoval znepokojené mistry konstatováním, že z toho nic nebude, pokud se jim podaří splnit plán. Problémy s vojenskou zakázkou prý zlehčoval a pro uvolnění atmosféry vtipkoval v tom duchu, že v Československé lidové armádě létají řízené střely všude, jen ne tam, kam mají. Ostatně ředitel se prý spíše zajímal o zaměstnání svých dcer a vybavení vily než o skutečné problémy podniku.⁹² Ředitel na to kontroval, že v roce 1970 zastával v Tesle Rožnov funkci předsedy prověřkové komise, která současného vedoucího výroby obvodů z KSČ tehdy vyloučila za jeho „protispolečenské postoje v krizových letech“.⁹³

Podobné porušování technologické kázně přitom nebylo v československých podnicích ničím neobvyklým. Zjištění provinilci často argumentovali objektivními příčinami a nutností splnit plán, přičemž se pokaždé ukázalo jako mimořádně obtížné určit, kdo přesně nesl odpovědnost. V tomto případě měli dotyční svým způsobem štěstí v neštěstí. Na jedné straně očividně podcenili práci vojenských kontrolních orgánů, současně však byly i „ošizené“ integrované obvody natolik kvalitní, že nedošlo k žádné mimořádné události a reklamace byly zanedbatelné. Jediným zásadním problémem tak nakonec zůstaly neoprávněně vyplacené prémie za splnění plánu. Kromě armády se totiž žádný jiný odběratel nepozastavil nad tím, že mnohdy zbytečně zaplatil za zboží vyšší jakostní třídy, aniž by byly splněny požadované parametry. V kritickém roce 1983 bylo v třineckém závodě takto chybně fakturováno přibližně čtyřicet procent integrovaných obvodů. Rozdíl v ceně se přitom pohyboval v rozmezí tří až šesti korun za kus.

Případ ředitele závodu 07 Tesko podniku Armabeton Praha potvrzuje zjištění ekonomů a signatáře Charty 77 Zdislava Šulce, podle něhož bylo pro postavení vedoucích hospodářských pracovníků typické, že se neustále pohybovali na hranici „socialistické zákonnosti“.⁹⁴ Při plnění výrobních úkolů v podmínkách nedostatkové ekonomiky se ani při sebelepší vůli nemohli podnikoví ředitelé, náměstci i nižší složky managementu řídit všemi platnými právními předpisy, které byly nejen velmi nepřehledné, ale navíc si často vzájemně odporovaly. Napjaté dodavatelsko-odběratelské vztahy měly navíc nezanedbatelný dopad na konkrétní aplikaci kontrolní funkce. Mocenské centrum o tomto stavu vědělo a částečně jej tolerovalo. Problém spočíval v tom, že míra tolerance byla proměnlivá, respektive byla výrazně vyšší u těch, kteří vykazovali pozitivní výsledky. Neúspěšná iniciativa podnikového vedení mohla být libovolně kvalifikována jako „protisocialistické“ chování či vážné zanedbání pracovních povinností a následně postihována i jako trestná činnost, což na vlastní kůži pocítili především vedoucí představitelé znárodněné podnikové sféry v padesátých letech, kdy byli ve vykonstruovaných procesech jako údajní sabotéři a „škůdci“ národního hospodářství odsuzováni k mnohaletým trestům.⁹⁵

92 *Tamtéž*, Protokol o výslechu obviněného B. Ř., Ostrava, 4.11.1986; Protokol o výslechu obviněného B. Ř., Ostrava, 13.11.1986.

93 *Tamtéž*, Protokol o výslechu obviněného K. S., Ostrava, prosinec 1986.

94 ŠULC, Z.: *Stát a ekonomika*, s. 209.

95 Srv. TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš: Incidents in Czechoslovakian „Socialist Management“ between 1956 and 1989: Conflict and Reconciliation. In: *Divinatio: Studia*

Materiály politické policie z osmdesátých let obsahují značný počet kauz týkajících se socialistických manažerů. V trestním zákoně ostatně najdeme samostatný oddíl trestných činů proti hospodářské kázní, z nichž kromě již zmíněného paragrafu 129 našel nejčastěji uplatnění paragraf 125 (narušování řízení, plánování a kontroly národního hospodářství) a paragraf 127 (porušování povinnosti při nakládání s finančními a hmotnými prostředky).

Rovněž vyšetřování druhé vybrané kauzy bylo zdlouhavé. V únoru 1984 se začala Státní bezpečnost v rámci akce „Suk“ zabývat ztrátovou zakázkou výše zmíněného závodu podniku Armabeton, která byla v létě 1982 realizována ve Spolkové republice Německo.⁹⁶ Předmětem zájmu se stal ředitel závodu, který byl podezřelý z toho, že v roce 1981 připustil vývoz nekvalitního dřevěného materiálu do západního Německa. Tento vyučený tesař působil v podniku v rozmanitých hospodářských funkcích od roku 1947. Na svém kontě měl celou řadu vyznamenání za úspěšné plnění pracovních povinností, poslední z roku 1979 jako vítěz socialistické soutěže k pětatřicátému výročí Slovenského národního povstání. Členem KSČ byl od května 1955 a v letech 1962 až 1977 působil jako propagandista Obvodního výboru KSČ v Praze 1. V krizových letech 1968–1969 se osvědčil jako věrný stoupenec „proletářského internacionalismu“, což jej nejspíše v listopadu 1969 vyneslo do pozice ředitele závodu, ve kterém od roku 1958 působil jako hlavní inženýr, aniž by měl vysokoškolské vzdělání. Jeho kádrový profil byl ideální, neboť pocházel z dělnické rodiny, jeho otec byl rovněž členem KSČ a manželka pracovala jako úřednice na ministerstvu národní obrany. A přesto stačilo jedno výrazné klopýtnutí k tomu, aby se spustilo vyšetřování, během kterého bylo například zjištěno, že se v místě bydliště sice těší pověsti spořádaného občana, vytváří však dojem „soudruha s vlažným poměrem ke státnímu zřízení“, neboť se společensky neangažuje, politické debaty s občany nevede a akcí složek Národní fronty se účastní spíše sporadicky. Namísto toho prý jezdí každý víkend s rodinou na chatu.⁹⁷

V roce 1981 závod získal lukrativní zakázku na postavení dřevěné haly pro dopravní podnik města Řezna. Při montáži však investor odhalil závažné nedostatky v kvalitě dodaného dřeva, které reklamoval a žádal o jeho výměnu. Přestože se po složitých peripetiích nakonec podařilo budovu s drobným zpožděním postavit, prodělal závod na zakázce půl milionu korun, z nichž sto padesát tisíc bylo připsáno na vrub přímo jeho řediteli. Více než rok a půl byl klid, pak se ale o případ začala zajímat Státní bezpečnost, která prověřovala, zda nešlo o sabotáž (paragraf 97 trestního zákona). Ředitel při výslechu v srpnu 1984 vzal veškerou odpovědnost na sebe a ve zdůvodnění jeho počínání se velmi pěkně odráží dobová praxe. Jakmile závod získal zakázku, bylo po různých dřevařských podnicích poptáváno řezivo v požadované kvalitě. Při kontrole získaného materiálu se ale zjistilo, že dodané dřevo je běžně o jednu až dvě kvalitativní třídy horší, než bylo kontrahováno se

---

culturologica [Sofia], sv. 42–43 (2016), s. 187–240.

96 ABS, f. Svazky kontrarovzdědného rozpracování, arch. č. 780920 MV, sken 5-1, Návrh na zavedení signálního svazku kr[ycí] jm[éno] „SUK“, Praha, 17.2.1984.

97 *Tamtéž*, sken 39-1, Zpráva o prošetření, Praha, 31.8.1984.

západoněmeckým dodavatelem. Ředitel sice připustil možnost reklamace nekvalitního dřeva u československých dodavatelů, vyslovil však před vyšetřujícím orgánem pochybnost o tom, že by to k něčemu vedlo. Nadřízené orgány o vzniklé situaci neinformoval a rozhodl se situaci řešit vlastními silami. Vycházel přitom z dřívější zkušenosti, kdy závod použil materiál obdobné kvality pro výstavbu budov v NDR a Jugoslávii. Mateřský podnik navíc nutně potřeboval devizy na nákup zařízení pro jednu z provozoven, a zakázka proto musela být splněna doslova za každou cenu. V úzkém kolektivu spolupracovníků dospěli k závěru, že dřevo odpovídá československým normám, a snad tedy obstojí i u západoněmeckého odběratele. Ostatně na zajištění dřeva požadované kvality stejně nezbyval s ohledem na dojednaný termín předání haly čas. Když v souvislosti s reklamací západoněmeckého investora musel nakonec informovat svého nadřízeného o vážnosti situace, neprojevil ředitel Armabetonu přílišnou snahu mu pomoci, a on tak spolu s technologem objížděl domácí dřevařské závody, aby získal kvalitnější materiál. Ten byl posléze vyměněn za reklamovaný, jenž byl v Německu odprodán jako palivové dřevo.⁹⁸

Vyšetřování se záhy rozšířilo i na pracovníky podniku zahraničního obchodu, kteří svorně kritizovali zejména skutečnost, že tímto případem údajně utrpěla obchodní pověst Československa v zahraničí.⁹⁹ Charakteristickým rysem byla snaha o vyvinění, respektive o přesunutí odpovědnosti na jiný článek zakázkového řetězce. Příznačné je, že si při vyšetřování očividně nikdo nepoložil zásadní otázku, jak se vůbec mohlo stát, že oslovené československé dřevařské podniky nedodaly materiál požadované kvality a dostaly tím ředitele závodu do mimořádně obtížné situace. Z dochovaných dokumentů nelze s určitostí zjistit, zda ředitel nakonec skončil před soudem. V září 1985 byl ale obviněn z dodávky výrobku a prací zvláště vadné jakosti (paragraf 128 trestního zákona).¹⁰⁰

Poslední kauza představuje zajímavou ukázkou fungování podnikových koalic, nabývajících často formu rozsáhlých klientských vazeb. V květnu 1982 se do hledáčku Státní bezpečnosti dostal ředitel Ústavu motorových vozidel Praha, jenž byl následně „rozpracován“ v osobním svazku s názvem „Hever“.¹⁰¹ Bezpečnost jej totiž podezřívala ze spáchání trestného činu porušování povinnosti v provozu socialistické organizace (paragraf 129 trestního zákona). Uvedeného činu se měl dopustit tím, že od roku 1977 neplnil povinnosti vedoucího státní zkušebny a umožnil mladoboleslavské automobilce expedovat nekvalitní vozy na vnitřní i zahraniční trh. Přestože hodnotitelská komise Úřadu pro normalizaci a měření jednomyslně rozhodla, že testované vozy Škoda 105 a 120 mají být zařazeny do třetí jakostní kategorie, což znamenalo až třicetiprocentní penalizaci výrobce, zasadil se spolu s ředitelem podniku Automobilové závody, národní podnik (AZNP) a vedením

98 *Tamtéž*, skeny 33-1–38-1, Zápis o výpovědi s V. R., Praha, 21.8.1984.

99 *Tamtéž*, skeny 46-1–53-1, Zápis o výpovědi s M. T., Praha, 10.9.1984.

100 *Tamtéž*, sken 62-1, Vyhodnocení osobního svazku „SUK“, Praha, 11.11.1985.

101 *Tamtéž*, arch. č. 763719 MV, sv. 1, sken 6-1, Návrh na zavedení osobního svazku s krycím jménem „HEVER“, Praha, 28.5.1982.

generálního ředitelství Československých automobilových závodů o to, aby se automobilka tomuto postihu vyhnula.

Ekonomická kontrarozvědka byla svými agenty informována o snaze zmíněného generálního ředitelství dotlačit zkušebnu k novému hodnocení, s tím že se AZNP zavážou odhalené závady neprodleně odstranit. Automobilka současně usilovala o získání odkladu plánovaného povinného hodnocení dalšího vozu (Škoda 120 LS) o jeden rok, neboť prý v důsledku zpřísněného opatření pro dovoz některých zahraničních dílů nebylo možné zajistit, aby auta měla požadovanou kvalitu. Po dlouhém jednání byly nakonec vozy začleněny do druhé jakostní třídy, což byl podle agenta jednoznačný ústupek vedoucího Úřadu pro normalizaci a měření, který měl být „odměněn“ tím, že jeho švagrovi byl v roce 1979 odprodán Ústavem motorových vozidel testovaný vůz značky Renault.¹⁰²

Nebezpečí stamilionové penalizace bylo sice zažehnáno, kvalita vozů se ale nezlepšila a narůstající počet tuzemských i zahraničních reklamací nakonec vyústil v šetření České obchodní inspekce, jehož výsledky za třetí čtvrtletí roku 1980 byly alarmující. V patnácti prodejních servisech, deseti prodejnách a jednom krajském skladu automobilů bylo prověřeno 785 aut značky Škoda, z nichž dvě třetiny požadavkům normy nevyhověly. Výsledky ukázaly, že by v případě přísného postupu mělo být až osmdesát procentům majitelů nových škodovek odebráno osvědčení o technické způsobilosti vozu. Kontroloři označili za mimořádně závažné zjištění, že v prodejně na Jarově v Praze byl odprodán vůz, jehož prodej byl o dva dny dříve obchodní komisí výslovně zakázán. V důsledku kontroly bylo nakonec z prodeje dočasně vyřazeno více než čtyři a půl tisíce aut v celkové hodnotě 262 miliony korun.¹⁰³ Závěry obchodní inspekce potvrdilo i šetření Výboru lidové kontroly ČSSR z ledna 1982, které současně upozornilo, že v důsledku expedice nekvalitních aut na západní trhy bylo například ve Švýcarsku nutné vynaložit kolem osmi tisíc korun na odstranění závad u jednoho vozu, což činilo přes patnáct procent československé prodejní ceny.¹⁰⁴

Státní bezpečnost důsledně prověřila kádrový profil hlavního podezřelého, který v roce 1945 vstoupil do KSČ, počátkem padesátých let absolvoval České vysoké učení technické a následně působil na ministerstvech vnitřního obchodu a všeobecného strojírenství. Od roku 1960 pak zastával funkci ředitele Ústavu motorových vozidel. V roce 1970 obdržel státní vyznamenání Za vynikající práci a jeho nadřízený jej v lednu 1971 hodnotil jako odborníka a svědomitého pracovníka, který má smysl pro odpovědnost. Současně upozornil na jisté negativní prvky v jeho chování, aniž by je

102 *Tamtéž*, sv. 1, skeny 27-1–28-1, Odprodej vozu R-30 z Ústavu pro výzkum motorových vozidel (UVMV) s[oudruhovi] H. z Úřadu pro měření a normalizaci, Praha, 8.10.1979.

103 *Tamtéž*, sv. 3, skeny 7-1–11-1, dokument č. 1: Zpráva o kontrole jakosti automobilů ŠKODA v prodejnách a prodejních servisech n. p. MOTOTECHNA, 23.10.1980.

104 *Tamtéž*, sv. 1, sken 35-1, Návrh na zahájení trestního stíhání v akci „HEVER“, Praha, 6.5.1982. V Československu se v roce 1980 prodávala průměrná škodovka za 52 tisíc korun (viz *Statistická ročenka České a Slovenské Federativní republiky 1990*. Praha, Státní nakladatelství technické literatury 1990, s. 272).

ovšem podrobněji rozvedl.¹⁰⁵ Agenturní cestou získala ekonomická kontrarozvědka informace o jeho sympatiích s takzvaným obrodným procesem na konci šedesátých let. Na srpnovou intervenci v roce 1968 prý reagoval tím, že nařídil odklidit služební vozy z podniku, aby se nedostaly do sovětských rukou. Nezabránil ani v konání rozmanitých mítinků, na kterých byla vyslovována podpora Alexandru Dubčekovi a odsuzován příchod „bratrských vojsk“. Vytýkán mu byl nejen nedůsledný kádrový postup proti osobám, které byly vyloučeny z KSČ, ale i to, že minimálně v jednom případě vydal po 21. srpnu 1968 kádrové materiály člověku, o němž věděl, že je hodlá zničit.¹⁰⁶

V květnu 1982 byl zamítnut návrh na vazební stíhání a dotyčný posléze odešel do důchodu. V listopadu 1984 byl jeho svazek ukončen a uložen do archivu, s tím že odpovědná místa opakovaně nerozhodla o tom, jak má proti němu být postupováno.¹⁰⁷ Zdá se, že jej před postihem zachránily jeho kontakty na různé stranické a státní představitele, kteří dovedli ocenit projevenou loajalitu vůči podnikovému řediteli AZNP i generálnímu řediteli Československého automobilového průmyslu. Na tomto případě se velmi názorně ukazuje politická podmíněnost postihů vedoucích hospodářských pracovníků. Kontrolní orgány rozmanitých úrovní si ostatně opakovaně stěžovaly na to, že se „zjednání nápravy a odstraňování nedostatků v některých případech těžce prosazuje, a to i proto, že vedoucí hospodářští pracovníci nacházejí někdy nepřiměřenou ochranu u funkcionářů a pracovníků stranických orgánů“.¹⁰⁸ V mnoha podobných případech, u nichž se nezjistilo výrazné osobní obohacení provinilce, byla celá událost v tichosti zametena pod koberec, popřípadě vyřešena kárným opatřením a stranickým trestem.

---

105 ABS, Svazky kontrarozvědného rozpracování, arch. č. 763719, sv. 1, skeny 57-1-58-1, Posudek, Praha, 25.1.1971.

106 *Tamtéž*, sv. 1, sken 12-1, Úřední záznam, Praha, 10.5.1982.

107 *Tamtéž*, sv. 1, skeny 65-1-66-1, Vyhodnocení osobního svazku „HEVER“ s návrhem na uložení, Praha, 20.11.1984.

108 NA, f. Předsednictvo ÚV KSČ 1971–1976 (1261/0/6), sv. 38, archivní jednotka 39, bod k informaci 1, Informativní zpráva Ústřední kontrolní a revizní komise KSČ o obsahu stížností a dopisů došlých za rok 1971, o poznatcích a zkušenostech z jejich řešení, 22.3.1972.

Materiály

(Post)socialističtí ekonomové jako objekt historického zkoumání

Současný stav bádání a perspektivy

Václav Rameš

Ekonomové mají v moderní společnosti výlučné postavení, minimálně ve srovnání s ostatními kolegy ze společenských věd. Jejich profese v sobě zahrnuje jak práci akademickou, tak politickou, a jejich teoretická činnost může zásadně ovlivňovat politický vývoj celé společnosti. Analýza role ekonomů v systému rozdělení společenské moci tak podává nejen obraz o postavení jich samých, ale i o obecnějších rysech společenského uspořádání – zejména v případě dvou zcela odlišných systémů, jakými jsou socialistická diktatura a liberálnědemokratický kapitalismus.

Následující text chce přiblížit současný stav bádání o fungování československých ekonomů a politické ekonomie jakožto jejich vědní disciplíny v období socialistické diktatury a postkomunistické transformace. Za tímto účelem podává přehled nejdůležitější odborné literatury a pramenů, které by mohly být inspirativní pro další výzkum. Vychází přitom z definice ekonomů jako pracovníků zabývajících se teoretickou reflexí hospodářských procesů ve společnosti a vyslovujících soudy o jejich optimálním uspořádání. Z této pozice se tak ekonom může stát i významným spoluvůrcem státní hospodářské politiky a politickým aktérem, neboť jeho vědění

v sobě spojuje teoretickou i aplikovanou stránku výzkumu, na rozdíl například od manažera, který se legitimizuje výlučně praxí.¹

Po politických změnách na konci osmdesátých let zahájili debatu o dosavadním vývoji československé ekonomie sami aktéři – ekonomové, kteří část svého profesního života působili v období socialistické diktatury a měli potřebu reflektovat vývoj vlastní profesní skupiny. Obnovení svobody slova a uzavření epochy takzvaného reálného socialismu samo vybízelo k bilancování či hodnocení uplynulého období. První texty vystavující účet soudobé československé ekonomické vědě vyšly již v roce 1990, a vyznačovaly se navíc zcela aktuálním zájmem ukázat veřejnosti, že československá ekonomická obec disponuje dostatečným odborným potenciálem k tomu, aby provedla nadcházející ekonomické reformy. Domácí „oficiální“ myšlenkové prostředí s okruhy exilových a samizdatových ekonomů opět propojil Jiří Sláma v článku s výmluvným názvem „Můžeme s nimi počítat“,² první širší přehled dějin československého ekonomického myšlení pak podal Jiří Havel v textu „Existuje česká ekonomická škola?“³ čímž zároveň mimoděk poukázal na převažující oddělenost českého a slovenského odborného prostředí v této oblasti.

Jiří Havel pak spolu s Janem Klackem, Jiřím Kostou a Zdislavem Šulcem později zpracoval analýzu československého ekonomického myšlení ve druhé polovině dvacátého století, která vyšla ve sborníku Hans-Jürgena Wagenera *Ekonomické myšlení v komunistické a postkomunistické Evropě*, v němž kolektiv autorů shrnul vývoj ekonomické disciplíny v období komunismu v jednotlivých státech střední Evropy a bývalého Sovětského svazu.⁴ Českoslovenští ekonomové se podle nich po cézuře způsobené několika vlnami čistek na akademických pracovištích i ve státní správě zapojili do mezinárodní debaty na konci padesátých let v souvislosti s prvními pokusy o reformu administrativně-příkazového hospodářství, a to ještě před zahájením Šikovy reformy (předcházející reformní koncepce Kurta Rozsypala byla inspirována teoriemi Jevseje Libermana a navazovala tak na sovětské ekonomické diskuse). V šedesátých letech autorský tým kromě Šikových reformistů a jim oponujících konzervativců detekoval i skupinu, z níž se později rekrutovali aktéři ekonomické transformace – ti se vyznačovali implicitní distancí od kategorií marxistické politické ekonomie a pro inspiraci sahalí k soudobým ekonomickým školám Západu. V období takzvané normalizace měla podle autorů zásadní význam sovětská „škola optimálního plánování“, která se snažila nalézt co nejefektivnější mechanismus alokace výrobních prostředků v socialistické ekonomice (vycházela přitom z ještě

1 V textu používaný termín „socialistický ekonom“ tedy označuje příslušníka určitého expertního okruhu v systému socialistické diktatury, nikoliv ekonoma ve smyslu jeho socialistického ideového přesvědčení.

2 SLÁMA, Jiří: Můžeme s nimi počítat. In: *Hospodářské noviny*, roč. 34, č. 11 (1990), s. 12.

3 HAVEL, Jiří: Existuje česká ekonomická škola? In: *Hospodářské noviny* (19.9.1990), s. 3. *Hospodářské noviny* se v květnu 1990 změnilý z týdeníku na deník.

4 HAVEL, Jiří – KLACEK, Jan – KOSTA, Jiří – ŠULC, Zdislav: Economics and systemic change in Czechoslovakia, 1945–1992. In: WAGENER, Hans-Jürgen (ed.): *Economic Thought in Communist and Post-Communist Europe*. London – New York, Routledge 1998, s. 213–263.

starších prací autorů polské školy Oskara Langeho a Michala Kaleckého). Ačkoliv se tato snaha ukázala jako iluzorní, měla teorie optimálního plánování podle autorů i pro československé ekonomy zásadní význam v tom, že jim umožnila držet krok se soudobou ekonomickou teorií, neboť se mohli opírat o moderní pojmový aparát a být přitom ideologicky kompatibilní s probíhající „normalizací“.

V prvních dvou desetiletích po rozpadu komunistického režimu vydali příslušníci silné generace ekonomů, která profesně zažila rok 1968, řadu prací týkajících se hospodářských dějin předchozích padesáti let.⁵ Vedle nich však vzniklo i několik dalších textů, které nahlížejí zkoumanou problematiku z hlediska dějin ekonomického myšlení. Série článků u příležitosti padesátého výročí založení časopisu *Politická ekonomie* od Jiřího Řezníka podává vyčerpávající přehled publikační činnosti v tomto nejvýznamnějším periodiku československé ekonomické obce,⁶ studie Adama Grešla se zabývá myšlenkovým vývojem Václava Klause před rokem 1990⁷ a obdobným způsobem pojednala Zuzana Richterková o dílu Čestmíra Kožušníka.⁸ Posledně jmenovaná kniha navíc výrazně překračuje horizont Kožušníkova života a díla a věnuje pozornost i odbornému a politickému prostředí, do něž tento ekonom aktivně zasahoval. Autorka se skrže Kožušníkova svědectví, která se jí podařilo zachytit, dotýká otázky, do jaké míry byl intelektuální vývoj československých reformních ekonomů v padesátých a šedesátých letech autochtonní a nakolik byl přímo ovlivněn mnohem dynamičtějšími debatami v sousedním Polsku, kde odborníci navazovali na vlastní bohatou tradici meziválečné a těsně poválečné socialistické ekonomie. Kožušníkovo vzpomínky podle Richterkové svědčí o tom, že minimálně někteří českoslovenští ekonomové si vyšlapali myšlenkovou cestu k reformnímu socialismu sami. Grešl i Richterková se také nutně potýkají s problémem, jak vlastně číst odborné texty vzniklé v období cenzury a jak od sebe odlišit autentickou angažovanost ve prospěch socialismu a pouhé pragmatické přihlašování k ideologickému *statu quo*. Richterková se mohla opřít o přímé svědectví pamětníka, v případě již zemřelých autorů však tvoří tato prvotní kritika pramene zásadní problém.

Kromě perspektivy dějin ekonomického myšlení, která je všem dosud zmiňovaným autorům společná, řada jiných odborníků nahlíží ekonomické debaty jako součást politického vývoje a propojuje jejich historii s dějinami utváření a proměn politického diskurzu a představ o legitimním uspořádání společnosti. Namísto historie

5 Za všechny viz např. TUREK, Otakar: *Podíl ekonomiky na pádu komunismu v Československu*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1995; ŠULC, Zdislav: *Stručné dějiny ekonomických reforem v Československu (České republice) 1945–1995*. Praha, Národohospodářský ústav Josefa Hlávky 1996; MLČOCH, Lubomír: *Chování československé podnikové sféry*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1990 (původně samizdat 1988).

6 ŘEZNÍK, Jiří: Historie časopisu *Politická ekonomie*, 1–6. In: *Politická ekonomie*, roč. 51 (2003), č. 1, s. 29–39; č. 2, s. 147–165; č. 3, s. 307–327; č. 4, s. 451–503; č. 5, s. 611–660; č. 6, s. 771–824.

7 GREŠL, Adam: *Ekonomické myšlení Václava Klause do roku 1990*. Praha, Karolinum 2006.

8 RICHTERKOVÁ, Zuzana: *Přínos Čestmíra Kožušníka českému ekonomickému myšlení (v kontextu diskuse o plánu a trhu)*. Praha, Národohospodářský ústav Josefa Hlávky 2013.

jedné společenskovední disciplíny je v tomto případě v badatelském zorném poli ekonomické myšlení jako určitý typ politického diskurzu a ekonomové jako političtí aktéři. Politické předpoklady provedení ekonomické reformy šedesátých let podrobně zkoumá práce Karla Kaplana *Kořeny československé reformy 1968*, která se soustředí zejména na aktéry ve vrcholných politických funkcích a popisuje, jak se mezi nimi postupně vytvářel konsenzus na uskutečnění ekonomické reformy.⁹ Ten se zformoval v reakci na zhoršující se hospodářskou situaci Československa, rozhodující pro převedení akademických debat Oty Šika a jeho spolupracovníků do praktické podoby však byla podpora ve vedoucích orgánech komunistické strany. Popis těchto vyjednávání, v jejichž centru stojí několik klíčových postav z předsednictva Ústředního výboru KSČ a ekonomické komise ÚV KSČ, tvoří vedle analýzy poválečného československého hospodářství těžiště Kaplanovy práce.

Z odlišné perspektivy se témuž tématu věnuje nejnovější práce Jiřího Suka *Veřejné záchodky ze zlata*, v níž autor sleduje zejména myšlenkový a politický vývoj samotných ekonomů jako aktérů reformy, především Oty Šika.¹⁰ Od období stalinismu, kdy se ve vědě uplatňoval „primát politiky nad ekonomikou“, se posouvá do šedesátých let, během nichž nastala emancipace ekonomické racionality od panství politiky a narůstala její snaha naopak politiku přizpůsobovat ekonomickým představám o správném a funkčním uspořádání společnosti. Spor o „novou soustavu řízení“ byl tak pokusem rekonfigurovat původní rozložení sil mezi politikou a ekonomikou ve prospěch ekonomie, z čehož by logicky vyplývala i zásadní změna ve společenském postavení ekonomů a v jejich úloze při budování socialistické společnosti. Ta se stávala v šedesátých letech novou utopií, opírající se v ekonomické teorii o přizpůsobování hospodářského plánu vůči trhu, namísto komunistického ideálu, který se měl zakládat na prostém znárodnění výrobních prostředků.

Praktická realizace teorií vycizelovaných během debat mezi skupinou ekonomických odborníků však byla v poměrech vlády jedné strany podmíněna jejich přenesením do rozhodujících stranických grémií. Dialogický a kritický způsob komunikace, který je vlastní vědeckému provozu, se tak podle Suka dostal do konfliktu s hierarchizovanou komunikační praxí „demokratického centralismu“ uplatňovanou uvnitř KSČ a vedl zde k rozvolnění ideologické disciplíny. Snaha části komunistického vedení vyvázat se z ústavně deklarované „vedoucí úlohy“ a decentralizovat hospodářské řízení navíc narážela na systém „kolektivní nezodpovědnosti“, panující ve státních a stranických strukturách, který nakonec paralyzoval reformní úsilí a vytvořil účinnou hráz proti aplikování teorií tržního socialismu do praxe. Suk tak na předchozí Kaplanovu analýzu navazuje detailnějším rozбором reformního ekonomického diskurzu a jeho šíření ve stranických strukturách, k čemuž využívá také zcela odlišné metodologické nástroje, jako je teorie komunikace filozofa Viléma

9 KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*. Brno, Doplněk 2000, zejména s. 243–260 a 270–286.

10 SUK, Jiří: *Veřejné záchodky ze zlata: Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu*. Praha, Prostor 2016.

Flussera,¹¹ a navíc věnuje pozornost i specifickým akademické činnosti v období socialistické diktatury, když sleduje míru kontroly ekonomů ze strany Státní bezpečnosti.

Analýzou ekonomických debat a jejich politickou rolí, avšak v pozdějším období přestavby, se zabývá i Michal Pullmann v práci *Konec experimentu*.¹² Na příkladu diskuse mezi jednotlivými společenskými skupinami o podobě nového zákona o podniku, který byl připravován na rok 1988, rozvíjí svou tezi o rozkladu autoritativního diskurzu. Ten podle něj započal s otevřením debaty o základních hodnotách a pojmech, na nichž dosud spočíval „normalizační“ jazyk. Pullmannova práce vzbudila značný ohlas, převážně však kvůli akcentování obecnějších otázek o povaze pozdního socialismu, a zejména míře jeho akceptace většinovou společností.¹³ Samotná analýza činnosti ekonomických expertů, která tvoří významnou část jeho empirie, zůstala spíše stranou veřejného zájmu. Provokativně též zapůsobily autorovy teze o kontinuitě mezi „normalizačním“ a postsocialistickým obdobím, kterou shledává ve fetišizaci určitých floskulí – namísto „normalizačního“ „klidu na práci“ tak veřejný diskurz v devadesátých letech podle Pullmanna postupuje například „trh“, který má ve společnosti podobnou univerzálně legitimizační funkci.¹⁴

Touto analogií se Pullmann jako jeden z mála českých společenských vědců dotýká i otázky po politické roli ekonomických expertů a jejich intervencí do veřejného prostoru v transformačním období, která ve výše zmíněných pracích většinou tvoří přirozenou tematickou hranici, u níž se analýzy zpravidla zastavují. Podobnou snahu překročit zdánlivě přirozený mezník roku 1989 a formulovat teze s platností jak pro „normalizační“, tak pro transformační období, uplatnil i americký sociolog Gil Eyal ve své o něco starší práci *O původu postkomunistických elit*.¹⁵ Centrem Eyalova zájmu je vývoj společenských elit v období „normalizace“, a zejména rozdílnost jejich pozic a diskurzivních strategií v českém a slovenském prostředí, která vyústila v konflikt v raných devadesátých letech, vedoucí až k rozpadu společného státu. Výkladové schéma, které autor používá, operuje se čtyřmi společenskými skupinami, z nichž se skládala „normalizační“ elita a které se od sebe lišily svými zájmy i postavením v mocenském systému – byrokraty, technokraty, manažery a intelektuály – přičemž každá skupina podle něj uplatňovala v období „normalizace“ odlišnou strategii přežití a kompromisu s vládoucí mocí („diskurzivní strategii“).

11 Viz např. FLUSSER, Vilém: *Komunikológia*. Bratislava, Mediálny inštitút 2002.

12 PULLMANN, Michal: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011.

13 Shrnutí debaty viz VRBA, Jakub: Debata o knize Michala Pullmanna „Konec experimentu“. In: Forum Geschichtskulturen, Czechia [online]. © Imre Kertész Kolleg Jena 01.11.2013 [cit. 2017-03-19]. Dostupné z: <http://www.imre-kertesz-kolleg.uni-jena.de/index.php?id=508&l=0>.

14 Viz CHUCHMA, Jan: Rozhovor s Michalem Pullmannem: „Normalizace tu ještě neskončila, tvrdí historik Michal Pullmann“. In: *MF Dnes* (5.6.2011). Dostupné online z: http://zpravy.idnes.cz/normalizace-tu-jeste-neskoncila-tvrdi-historik-michal-pullmann-pw7-/zpr_archiv.aspx?c=A110601_183550_kavarna_chu [cit. 2017-03-19].

15 EYAL, Gil: *The Originis of Postcommunist Elites: From Prague Spring to the Breakup of Czechoslovakia*. Minneapolis, University of Minnesota Press 2003, zejména s. 26–35.

Z Eyalovy typizace těchto různých strategií by vyplývalo, že společenská role ekonomů po zkušenosti „normalizačních“ čistek mohla mít v menší míře podobu „ko-optace“ do státní byrokracie, většinou však politicky indiferentního, úzce profesně zaměřeného „vnitřního exilu“, s tím že část bývalých osmašedesátníků byla zatlačena do „disentu“. Po roce 1989 však v jeho vyprávění vystupují jako nový kolektivní aktér „monetaristé“, kteří uzavírají spojenectví s bývalými disidenty, s nimiž je mimo jiné spojuje cíl zformovat nový typ společenské individuality – ať už jako člena občanské společnosti (v případě disidentů), nebo jako tržní subjekt (v případě monetaristů). Obě skupiny také sdílí odpor vůči předchozímu režimu, dostávají se však do konfliktu se slovenskou elitou, která neprošla v předchozím dvacetiletí tak bouřlivým vývojem a vyznačovala se větší kontinuitou s „normalizačním“ obdobím. Mimoběžnost racionalit obou národních elit pak vedla dle Eyala k zablokování společného dialogu a k rozpadu státu, který se již *de facto* skládal ze dvou odlišně strukturovaných politických společenství. Výše popsané společenské skupiny a jejich diskurzivní strategie však Eyal nechápe jako souhrny konkrétních jednotlivců, ale jako součásti „politického pole“ – jde o jakási „funkční místa“ v mocenské struktuře společnosti, která fungují dle vlastní logiky bez ohledu na to, která konkrétní osoba je zastává. Při detailnějším pohledu tak vychází najevo, že socialističtí a postsocialističtí ekonomové se člení do všech Eyalových kategorií, podle toho, zda patří k oficiálním strukturám, disentu, intelektuálům ve vnitřním exilu a podobně. Kniha se tak nevěnuje specificky jednotlivým profesním skupinám, místo toho nabízí sadu analytických pojmů, použitelných pro obecnější úvahy o situaci intelektuálních elit „normalizační“ společnosti a jejich přechodu přes mezník roku 1989.

Zmíněná Eyalova práce je příkladem širšího mezinárodního odborného zájmu o problematiku činnosti ekonomických expertů v období socialistické diktatury a následné transformace. Debata o distribuci moci v socialistických společnostech a o roli jednotlivých profesních skupin byla po několik desetiletí zásadně ovlivňována takzvanou teorií nové třídy (z níž vychází i Eyalova kniha). Základy této teorie položili již Michail Bakunin a Lev Trockij, na jejich myšlenky pak navázal v padesátých letech Milovan Djilas, který se snažil vysvětlit vývoj socialistické společnosti jako proces ustavování nové vládnoucí elity, složené ze stranických byrokratů, kteří nahradili na špičce společenské pyramidy bývalé vykořisťovatele.¹⁶ Djilasovu teorii posléze modifikovali György Konrád a Iván Szelényi, kteří vidí jako součást „nové třídy“ kromě byrokratů právě i technickou a humanitní inteligenci.¹⁷ Ta se postupně stala pro správu státu nepostradatelnou a začala od stranických funkcionářů přebírat jejich dříve privilegované postavení. Tuto tezi formulovali oba maďarští sociologové roku 1979, sám Szelényi ji však o dvacet pět let později

16 DJILAS, Milovan: *The new class: An analysis of the communist system*. New York, F. A. Prager 1957. Djilasova proslulá práce vyšla česky pouze v exilu: TÝŽ: *Nová třída: Kritika soudobého komunismu*. Curych, DEMOS 1957 a 1977; TÝŽ: *Nová třída: Rozbor komunismu jako společenského systému*. Lund, Sklizeň 1958.

17 KONRÁD, György – SZELÉNYI, Iván: *The Intellectuals on the Road to Class Power*. Brighton, Harvester 1979.

podrobil kritice s poukazem na to, že ve svých tehdejších předpokladech o budoucnosti podcenili moc a setrvačnost byrokratických struktur.¹⁸ Ty se nenechaly z pozic vytlačit, nýbrž novou znalostní elitu pouze „kooptovaly“ a definitivně přišly o svá místa ve struktuře státu až po roce 1989.

Srovnáme-li za sebou vývoj teoretických konceptů „nové třídy“, tak jak byly během čtyřiceti poválečných let formulovány, a pokusíme-li se skrze ně popsat změny společenského postavení ekonomů jakožto součásti humanitní inteligence, dostaneme následující schéma. Za stalinismu pozici inteligence i charakter její práce určují požadavky stranické byrokracie, od konce padesátých let se však emancipuje a v šedesátých letech dokonce formuluje vlastní „hegemonický projekt“ (Szelényi), když prosazuje takovou představu budoucnosti, která není založena na panství stranické byrokracie, ale na racionální vládě expertů.¹⁹ Tato vize je však neúspěšná; jejím výsledkem není vláda osvícených specialistů, ale zvláštní kompromis byrokratů a expertů, s nímž se podle Szelényiho postupem času experti identifikují stále méně. V osmdesátých letech se technokratické elity od stávajícího systému rozdělení moci ve společnosti odklánějí, až ho nakonec opustí a stanou se spolu s disidentskými intelektuály budovateli nového *statu quo*.

Teorie nové třídy byla významným výkladovým paradigmatem zejména v období před rozpadem východního bloku. Z odlišné perspektivy vychází například novější práce socioložky Johanny Bockmanové *Trhy ve jménu socialismu*,²⁰ která analyzuje roli neoklasického ekonomického myšlení v procesu ustavování neoliberalní hegemonie ve druhé polovině dvacátého století, a pracuje tak spíše s výkladovými schématy intelektuálních dějin. Bockmanová čerpá svůj empirický materiál především ze srovnání anglicky a rusky píšících ekonomů, její závěry však mají ambici vyslovovat soudy o politické úloze ekonomických teorií v celém socialistickém bloku. Svůj pojmový aparát staví především na důsledném vymezení pojmů „neoliberalismus“ a „neoklasická ekonomie“. Zejména první z nich často osciluje na pomezí odborného termínu a neurčité politické floskule, čím dál více je však jeho existence v odborných debatách akceptována jako *fait accompli*²¹ a Bockmanová představuje jedno z jeho fungujících vymezení.

Neoliberalismus autorka chápe jako politický směr prosazující kapitalismus (definuje ho jako opak administrativně-příkazového hospodářství), soukromé vlastnictví (i s podporou autoritativního státu či diktatury) a zájmy manažerů a vlastníků oproti zájmům zaměstnanců. Jeho základem je přesvědčení, že funkce státu v moderní společnosti je vhodné organizovat podle obdobných principů, jaké panují

18 KING, Lawrence P. – SZELÉNYI, Iván: *Theories of the New Class: Intellectuals and Power*. Minneapolis, University of Minnesota Press 2004, s. xxv.

19 Tato vize tvoří také součást konceptu vědeckotechnické revoluce, jak ji v československém prostředí popsal Radovan Richta v knize *Civilizace na rozcestí* (Praha, Svoboda 1966).

20 BOCKMAN, Johanna: *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford, Stanford University Press 2011.

21 Viz např. MIROWSKI, Philip – PLEHWE, Dieter (ed.): *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2009.

na volných trzích. Takto vymezený způsob neoliberální vlády je v principu neslučitelný se systémem socialistických diktatur,²² na rozdíl od neoklasické ekonomické teorie (založené na používání ekonometrických metod a modelování obecné rovnováhy), která naopak byla se socialistickým společenským projektem historicky spjata. Dějiny vzájemného ovlivňování východních a západních ekonomů, kteří vycházeli z neoklasické metodologie, tvoří hlavní narativ knihy, pro historii socialistických diktatur je však zásadní hlavně poznatek o určujícím významu neoklasických teorií pro socialistickou politickou ekonomii.

Analýza vztahu mezi neoklasickou ekonomikou a neoliberalismem je pro Bockmanovou klíčová pro její popis restaurace kapitalismu v raných devadesátých letech. Spojuje ji totiž s „přepsáním“ dějin neoklasické ekonomie, která začala být nově (a v rozporu se skutečností) chápána jako nedílná součást neoliberální politiky (a tudíž jako vědění neslučitelné se socialismem), jež se stala ve světě dominantní. Ustavení této neoliberální hegemonie líčí Bockmanová jako záměrný a připravovaný projekt „mezinárodní pravice“, opírající se o síť spřízněných akademických institucí a politických think-tanků.²³ Nepoměrně menší pozornost však věnuje otázce, zda mělo ustavení této hegemonie legitimitu mezi samotným obyvatelstvem, jehož podpora musela být pro takový scénář vývoje zásadní.²⁴

Klíčové pojmy „neoliberalismus“ a „neoliberální obrat“ se v pojednáních o souvztáznosti ekonomie a politického myšlení v poslední třetině dvacátého století užívají ve dvou významech. Označují zde jednak určitý typ ekonomického myšlení (v československých podmínkách by tak bylo možné označit posun v myšlení některých ekonomů za „normalizace“ a v období přestavby), jednak určitý typ hospodářské politiky a v širším slova smyslu i liberálního vládnutí (gouvernementality) obecně.²⁵ Vedle toho se pojem „neoliberalismus“ uplatňuje i jako obecné pojmenování epochy evropských dějin, která přichází na západ od železné opony na konci sedmdesátých let a v postkomunistických zemích po roce 1989.²⁶

Pozice ekonomů v moderní společnosti je předmětem výzkumu i pro nesocialistické státy, tedy tam, kde není jejich role určena monopolním postavením státu v ekonomice. Odlišnosti v postavení ekonomů mezi jednotlivými národními

22 V tom se pojetí autorky liší např. od vymezení neoliberalismu, s nímž pracuje Michel Foucault (viz FOUCAULT, Michel: *Zrození biopolitiky: Kurz na Collège de France (1978–1979)*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2009).

23 BOCKMAN, J.: *Markets in the name of socialism*, s. 209 n.

24 Ještě ostřeji než Bockmanová interpretuje vliv těchto institucí kanadská autorka Naomi Kleinová v knize *The shock doctrine: The rise of disaster capitalism* (London, Penguin Books 2008), česky vydané pod názvem *Šoková doktrína: Vzestup kalamitního kapitalismu* (Praha, Argo 2010).

25 Pojetí „neoliberalismu“ jako nové formy gouvernementality vysvětluje Michel Foucault v publikaci *Zrození biopolitiky*.

26 Viz THER, Philipp: *Die neue Ordnung auf dem alten Kontinent: Eine Geschichte des neoliberalen Europa*. Berlin, Suhrkamp 2014 (v českém překladu: *Nový pořádek na starém kontinentě: Příběh neoliberální Evropy*. Praha, Libri 2016). Srv. též kritiku Therova nakládání s neoliberalismem jako analytickým pojmem v recenzi Vítězslava Sommera v časopise *Střed*, roč. 7, č. 2 (2015), s. 140.

společensvími zkoumá ve své práci *Ekonomové a společnosti* socioložka Marion Fourcadová, když srovnává jejich fungování ve Spojených státech, Velké Británii a Francii.²⁷ Vychází z předpokladu, že každá sociální věda formuluje své poznání v konfrontaci se společenskými problémy, s nimiž se v praxi setkává a na jejichž řešení má své absolventy připravovat; vedle toho reagují akademici i na společenská očekávání ve vztahu ke své práci, vůči nimž se musí legitimizovat. Tyto faktory se mohou i v rámci kapitalistických národních ekonomik zásadně lišit, jak ukazuje Fourcadová na protikladu mezi „komerčním profesionalismem“ amerických ekonomů a „veřejně zodpovědným elitářstvím“ jejich britských kolegů.

Zásadní význam pro pozici ekonomů v dané národní společnosti má podle autorky institucionální zázemí vědy, které je výsledkem historického vývoje. Pak tedy není náhodou, že Milton Friedman se proslavil jako akademik na Chicagské univerzitě, zatímco jeho evropští kolegové Ludwig Erhard a Gunnar Myrdal jako ministři hospodářství ve Spolkové republice Německo a ve Švédsku – kontinentální tradice vidí význam ekonomů především v jeho roli státního úředníka, mimo jiné i kvůli zkušenosti několika poválečných obnov. Českoslovenští ekonomové Karel Engliš a Alois Rašín by v tomto ohledu nebyli výjimkou a situace ve znárodněném československém hospodářství po roce 1945 tuto od státu odvozenou identitu ekonomů ještě zdůraznila.

Vývojem tří společenskovedních disciplín – ekonomie, politických věd a sociologie – v deseti postkomunistických zemích středovýchodní Evropy včetně České republiky a Slovenska se zabýval na přelomu tisíciletí výzkumný projekt centra GESIS – Leibnizova ústavu pro sociální vědy v Mannheimu (*Leibniz-Institut für Sozialwissenschaften*) a Collegia Budapešť. Výsledný sborník²⁸ umožňuje dobře komparovat změny v jednotlivých regionech; pro českého čtenáře je zajímavé zejména porovnání se sousedním Polskem, kde odborná komunita prošla po univerzitních čistkách na konci šedesátých let podobnou decimací jako česká, a s Maďarskem, kde naopak ekonomové požívali mnohem větší svobody jak ve vlastní práci, tak zejména v kontaktech s nesocialistickým světem (jak o tom svědčí například úspěšná kariéra Jánose Kornaie na západních univerzitách). Ze srovnání také vyvstává kontrast mezi českým a slovenským odborným prostředím, projevující se zejména v rozdílném akcentu na národnostní otázku při zkoumání ekonomických procesů a v míře přejímání západních odborných impulzů.

Podobným směrem se vydávají i Paul D. Aligica a Anthony J. Evans v práci *Neoliberalní revoluce ve východní Evropě* z roku 2009, která se snaží propojit vývoj ekonomického myšlení s rozvojem neoliberálního typu vládnutí ve středovýchodní

27 FOURCADE, Marion: *Economists and Societies: Discipline and profession in the United States, Britain, and France, 1890's to 1990's*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2009.

28 KAASE, Max – SPARSCHUH, Vera – WENIGER, Agnieszka (ed.): *Three social science disciplines in Central and Eastern Europe: Handbook on economics, political science and sociology (1989–2001)*. Berlin – Budapest, Social Science Information Centre – Collegium Budapest 2002.

Evropě.²⁹ Jednou z podmínek pro úspěšné rozšíření tohoto typu myšlení byla existence vzdělávací infrastruktury a akademické komunity, která se s ním ztotožnila a byla schopna ho přenášet na další generace. Takové podmínky fungovaly dlouhodobě v Maďarsku, v českých zemích byly ideologicky kontrolované vzdělávací ústavy suplovány neoficiálními semináři některých ekonomů, na Slovensku (a v dalších zemích východní Evropy) se však neoliberální ekonomické myšlení šířilo až po roce 1989 s přispěním zahraničních institucí. Některé prvky neoliberální ekonomické politiky se pak zrodily teprve poté, co zapustila kořeny ve východní Evropě, aniž by měly svůj předobraz na Západě (například takzvaná rovná daň).

Problematiku intelektuálního transferu a překladu ekonomických konceptů ze Západu na Východ řeší v případových studiích o vlivu nové institucionální ekonomie (*New Institutional Economics*) i kolektiv autorů v čele s Jánosem M. Kováčsem, který se podílel na projektu zkoumajícím ekonomické kultury v postkomunistických zemích.³⁰ Podobně jako výše zmiňovaní autoři i Kovács přistupuje nakonec na ideu „hybridizace“ importovaných myšlenek v postkomunistickém regionu namísto přímé „kolonizace“ Východu Západem.

Tři posledně uvedené texty představují zatím nejnovější odbornou reflexi dějin politické ekonomie a ekonomů v období komunismu a postkomunismu v regionu středovýchodní Evropy. V současné době na ně navazuje doposud probíhající výzkumný projekt vídeňského Ústavu pro vědy o člověku (*Institut für die Wissenschaften vom Menschen*) s názvem „Mezi Bucharinem a Balcerowiczem“, který chce analyzovat vývoj ekonomického myšlení spjatého s ideou komunismu v devíti vybraných zemích Evropy a Asie (včetně Československa) a na němž se podílejí i někteří předešlí autoři. Předpokládaný publikační výsledek tohoto projektu je očekáván v roce 2020.³¹

Zaměříme-li svou pozornost na potenciální zdroje historické empirie pro další zkoumání činnosti a role československých ekonomů, kterými jsou (vedle svědectví žijících pamětníků)³² především archivní dokumenty, je nutno konstatovat, že

29 ALIGICA, Paul Dragos – EVANS, Anthony John: *The Neoliberal Revolution in Eastern Europe: Economic Ideas in the Transition from Communism*. Cheltenham (UK), Edward Elgar Publishing Ltd. 2009.

30 Viz KOVÁCS, János Mátyás: Beyond Basic Instinct? On the Reception of New Institutional Economics in Eastern Europe. In: KOVÁCS, János Mátyás – ZENTAI, Violetta (ed.): *Capitalism from Outside? Economic cultures in Eastern Europe after 1989*. Budapest, Central European University Press 2012.

31 Viz Between Bukharin and Balcerowicz: A Comparative History of Economic Thought under Communism [online]. [Cit. 2017-03-19.] Dostupné z: www.triple-b-project.net.

32 Z vydaných orálních výzkumů se tématu ekonomů nejvíce přibližuje analýza vysokoškolského prostředí od Pavla Urbáška (URBÁŠEK, Pavel): Vysokoškolský učitelé a vysokoškolské prostředí v letech tzv. normalizace. In: VANĚK, Miroslav (ed.): *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny. Životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*, sv. 1: [Studie.] Praha, Academia 2009, s. 430–471).

vzhledem k jejich množství bude pravděpodobně hlavní badatelskou výzvou nalezení smysluplného klíče k rozlišení relevantních a pominutelných pramenů.³³

Jedním z takových klíčů může být například hierarchizace institucí, které se zabývaly ekonomickým výzkumem, podle jejich postavení ve státním vědeckém provozu. Na jeho vrcholu stála Československá akademie věd jako centrum základního výzkumu, dále Vysoká škola ekonomická a Vysoká škola politická při Ústředním výboru KSČ jako hlavní vzdělávací instituce v oborech souvisejících s politickou ekonomikou, v oblasti aplikovaného výzkumu pak celá řada výzkumných ústavů, obvykle zakládaných pod jednotlivými hospodářskými ministerstvy. V rámci ČSAV fungoval od roku 1953 Ekonomický ústav, který byl roku 1992 (společně s dalšími součástmi akademie) přeměněn na dodnes fungující Národohospodářský ústav Akademie věd ČR. Ekonomický ústav představoval vrcholné pracoviště základního hospodářského výzkumu v Československu, významně se podílel na přípravě hospodářské reformy šedesátých let a během jeho fungování se v něm vystřídal celá řada osobností, které hrály ve zdejší vědě a politice zásadní roli. Jeho objemný fond se dnes nachází v Archivu AV ČR a kromě odborných výsledků jeho pracovníků je jeho součástí i řada pramenů dokumentujících spolupráci ekonomických expertů s vládními a stranickými institucemi.³⁴ Uloženy jsou tam i materiály Prognostického ústavu, oba fondy jsou však prozatím z větší části nezpracované.

Vedle Československé akademie věd fungovala v gesci ministerstev řada ústavů zabývajících se aplikovaným výzkumem, v nichž někdy směli pracovat i lidé, kteří se kvůli svému angažmá v šedesátých letech nemohli uplatnit v základním výzkumu či ve výuce.³⁵ K takovým institucím patřil například Výzkumný ústav vnějších ekonomických vztahů a Ústřední ústav národohospodářského výzkumu (oba pod Státní plánovací komisí), Ústav pro vědeckou soustavu hospodaření a Výzkumný ústav obchodu (pod Ministerstvem obchodu ČSR) nebo Ústředí vědeckých, technických a ekonomických informací (pod Státní komisí pro vědecký a investiční rozvoj).³⁶ Počet a názvy rezortních ústavů se často měnily v závislosti na aktuálním zaměření státní vědecké politiky. Speciální institucí byl pak Institut řízení, založený v polovině šedesátých let přímo československou vládou, který se zabýval teorií a praxí řízení socialistických podniků. Kontakty akademické a politické sféry lze též rekonstruovat z materiálů ústředních stranických a státních institucí – z aktuálně

33 Naprosto opačná situace dnes panuje v pramenech týkajících se období postkomunistické transformace, které se většinou omezují na stranické archivy (jejichž dostupnost je problematická a v čase proměnlivá), v nichž lze sledovat politickou kariéru některých bývalých socialistických ekonomů, a na dobové odborné publikace a periodika.

34 Velké množství vědeckých publikací vzešlých z Ekonomického ústavu jako interní tisky (a tudíž ne vždy dostupných v Národní knihovně) se nachází v Knihovně Akademie věd ČR, a zejména v Knihovně Jana Kmenty v Centru pro ekonomický výzkum a doktorské studium (CERGE).

35 Svědectví o menším vystavení rezortních ústavů politickým tlakům podává mj. Jaroslav Jirásek v práci *Transformační řízení* (Praha, Grada 1993, s. 56).

36 Viz *Výzkumná a vývojová základna ČSR*. Praha, Český statistický úřad 1987.

dostupných jde zejména o předsednictvo ÚV KSČ, ekonomickou komisi ÚV KSČ a ideologickou komisi ÚV KSČ.³⁷

Historií československého ekonomického vzdělávání se dlouhodobě zabývá Centrum pro dějiny Vysoké školy ekonomické, které kromě dějin této školy zpracovalo řadu dalších souvisejících témat a umisťuje některé své archiválie na digitální úložiště.³⁸ Součástí jeho veřejně přístupných materiálů jsou kromě studií o historii jednotlivých kateder a studijních oborů VŠE i biogramy některých významných absolventů a pedagogů,³⁹ zatímco pozůstalosti některých osobností československé ekonomie se nacházejí v Národním archivu.⁴⁰

Přehled o normativní podobě ekonomického diskurzu v socialistickém Československu si můžeme udělat z učebnic politické ekonomie,⁴¹ o dynamice aktuálních debat zase z článků v odborných časopisech, které zachycují vývoj v disciplíně rychleji než monografie. Mezi hlavní oborová periodika patřila *Politická ekonomie*, *Ekonomicko-matematický obzor* (vydávané Ekonomickým ústavem), *Finance a úvěr* (vydávané Státní bankou československou) a *Plánované hospodářství* (vydávané Státní plánovací komisí), odborně-laickou komunikaci zajišťoval především týdeník *Hospodářské noviny*. Na konci šedesátých let hrála významnou úlohu i popularizační *Ekonomická revue*, která však nepřežila období „normalizace“. Z konceptů socialistické politické ekonomie se v osmdesátých letech vymykal občasně vydávaný sborník *Ekonomické modelování*, který vycházel ze seminářů Československé vědeckotechnické společnosti ve Státní bance československé, jež organizoval Václav Klaus.

37 *Národní archiv*, Praha (dále NA), fondy předsednictva ÚV KSČ pro jednotlivá období (1261/0/3 až 1261/0/9), dále fondy ekonomické komise ÚV KSČ pro roky 1963–1968 (1261/1/7) a pro rok 1969 (1261/1/9) a fondy ideologické komise ÚV KSČ pro období 1958–1968 (1261/1/8) a pro období 1969–1971 (1261/1/15). Fondy jsou to velmi objemné a z velké části zatím nezpracované.

38 Viz SKŘIVAN, Aleš – TÓTH, Andrej (ed.): *Dějiny VŠE v Praze*, sv. 1: *Cesta ke vzniku VŠE v Praze. Historie vyššího ekonomického školství v českých zemích v situačním kontextu ve vybraných státech střední Evropy*. Praha, Oeconomica 2014; TÍŽ (ed.): *Dějiny VŠE v Praze*, sv. 2: *VŠE v Praze na přelomu 50. a 60. let v kontextu dějin vysokoškolské výuky ekonomických oborů ve střední Evropě*. Praha, Oeconomica 2017. Detailní seznam publikací Centra pro dějiny VŠE je dostupný online z: www.dejiny.vse.cz/publikacni-cinnost/prehled-publikacni-cinnosti/ [cit. 2017-03-15]. Přehled dějin výuky ekonomického myšlení na VŠE viz KODEROVÁ, Jitka: Několik poznámek k významu výuky dějin ekonomických teorií pro studenty VŠE v Praze. In: *Český finanční a účetní časopis*, roč. 2, č. 3 (2007), s. 7.

39 Centrum pro dějiny VŠE [online], Vysoká škola ekonomická v Praze, Biografie a vzpomínky [cit. 2017-03-15]. Dostupné z: www.dejiny.vse.cz/centrum-pro-dejiny/.

40 NA, nezpracované fondy Šulcovi Olga a Zdislav (1427) a Kožušník Čestmír, ing., CSc. (1891). V Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. jsou uloženy nezpracované materiály Otakara Turka.

41 Viz např. HÁBA, Zdeněk a kol.: *Politická ekonomie: Stručný výklad. Učební pomůcka pro stud. zákl. kursu polit. ekonomie na vys. školách*. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1988. Další ekonomické učebnice pocházely od Zdeňka Háby, Jaroslava Rypoty a Antonína Chyby, dále vycházely také v překladech z ruštiny.

Pro většinu témat týkajících se období socialistické diktatury v Československu lze využít prameny z Archivu bezpečnostních složek. Svazky některých ekonomů sledovaných Státní bezpečností byly zničeny ještě před listopadem 1989 nebo krátce po něm (Miloš Zeman, Lubomír Mlčoch, Zdeněk Šulc), u jiných se z velké části dochovaly (Václav Klaus, Valtr Komárek) a lze si z nich učinit představu především o tom, jaké míře represe byla tato profesní skupina vystavena a jaký typ jednání považovala StB za „závadový“. Bezpečnost prováděla dlouhodobé monitorování „nepřátelské pravicové oportunistické činnosti v ekonomice“, příslušný objektový svazek „PLAZ“ však byl v roce 1988 skartován, stejně jako drtivá většina materiálu z objektových svazků shromažďujících informace k Ekonomickému ústavu ČSAV.⁴² Ochranou národního hospodářství se zabývala celá XI. správa Sboru národní bezpečnosti (ekonomická kontrarozvědka), většinu své pozornosti však věnovala situaci v klíčových podnicích a vyšetřování hospodářské kriminality.⁴³ Cenné jsou zejména dokumenty, z nichž lze rekonstruovat reakce ekonomů na pokusy orgánů StB přímo zasahovat do jejich práce a autoritativně stanovovat hranice toho, co je v tomto oboru přípustné a co nikoliv.

Zásadní význam pak mají i dosud publikované paměti a vzpomínkové texty klíčových aktérů, jejichž vyznění je mnohdy vzájemně konfliktní, zejména v souvislosti s politickými kariérami jejich autorů po roce 1989. Již v první polovině devadesátých let publikovali své vzpomínky Valtr Komárek a Miloš Zeman,⁴⁴ dobovou senzaci pak způsobilo vydání nezvykle otevřeného rozhovoru s Tomášem Ježkem v roce 1997.⁴⁵ O rok později vydal podobný, převážně vzpomínkový rozhovor čerstvě padnuvší premiér Václav Klaus, který navíc na svou interpretaci období před rokem 1989 odkazuje v řadě svých dalších knih.⁴⁶ Právě odborná činnost ekonomických expertů představovala podle Klause alternativní způsob boje s totalitním systémem, odlišný od lidskoprávního aktivismu Charty 77 – od protikladu těchto dvou politických strategií pak odvozuje i rozpory mezi dvěma hlavními polistopadovými politickými filozofiemi, jež reprezentoval

42 ABS (Praha), objektový svazek „Nepřátelská pravicová oportunistická činnost v ekonomice“, registrační číslo (reg. č.) 7234, krycí jméno „PLAZ“; *tamtéž*, objektový svazek „Ekonomický ústav ČSAV“, reg. č. 2420 (dochovala se jedna z celkem šesti částí). Druhý objektový svazek k Ekonomickému ústavu (reg. č. 9192) byl zničen roku 1986.

43 Srv. ZEMAN, Petr: XI. správa SNB (1974–1988): Stručný nástin vývoje a činnosti Správy kontrarozvědky pro ochranu ekonomiky. In: *Sborník Archivu bezpečnostních složek*, č. 7. Praha, Archiv bezpečnostních složek 2009, zejména s. 280–284.

44 KOMÁREK, Valtr – BAUER, Jan: *Mé pády a vzestupy*. Praha, Nakladatelství dopravy a spojů 1992; ZEMAN, Miloš – BAUER, Jan: *Zpověď bývalého prognostika*. Praha, Dekon 1995.

45 HUSÁK, Petr: *Budování kapitalismu v Čechách: Rozhovory s Tomášem Ježkem*. Praha, Volvox Globator 1997. Z reakcí odborné veřejnosti na tuto knihu viz např. MĚCHÝŘ, Jan: Pramen vody živé, poněkud zkalené. In: *Soudobé dějiny*, roč. 5, č. 2–3 (1998), s. 321–327; TUREK, Otakar: Pár otazníků nad zpovědí Tomáše Ježka. In: *Listy*, roč. 28, č. 1 (1998), s. 11.

46 JUNGLING, Petr – KOUDELA, Tomáš – ŽANTOVSKÝ, Petr: *Tak pravil Václav Klaus*. Olomouc, Votobia 1998.

on sám a Václav Havel.⁴⁷ Institut Václava Klause pravidelně vydává texty, které jsou z velké části apologetikou československé, respektive české ekonomické transformace a v nichž publikuje řada jeho bývalých kolegů z výzkumné sféry. Ze starší generace lze mezi pamětníky, kteří publikovali své vzpomínky v knižní podobě, jmenovat kromě Oty Šika též Zdislava Šulce nebo Kurta Rozsypala.⁴⁸

---

47 *Tamtéž*, zejména s. 16–26; srv. též KLAUS, Václav: *Kde začíná zítřek*. Praha, Euromedia group k.s. 2009; TÝŽ: *Chtěli jsme víc než supermarkety*. Praha, Fragment 2014.

48 ŠIK, Ota: *Jarní probuzení: Iluze a skutečnost*. Praha, Mladá fronta 1990; ŠULC, Zdislav: *Z jeviště i zákulisí české politiky a ekonomiky*. Brno, Doplněk 2011; ROZSYPAL, Kurt: *Vývoj plánovitého řízení v netržních podmínkách v letech 1953–1964: Paměti*. Praha, Vysoká škola ekonomická 1999.

Recenze

Krajina na rozhraní

Pavol Jakubec

SMETANA, Vít: *Ani vojna, ani mír: Velmoci, Československo a střední Evropa v sedmi dramatech na prahu druhé světové a studené války*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2016, 664 strán, 33 fotografií, zoznam zdrojov reprodukcií, bibliografia, menný register, ISBN 978-80-7422-358-7.

V českých a slovenských dejinách asi niet dekády bohatšej na dramatické udalosti ako tá vymedzená rokmi 1938 a 1948. Opakovane sa menili hranice a sociálne i politické usporiadanie nimi definovaných spoločenstiev; pod tlakom rôznych, často vypätých okolností svoje domovy opúšťali a nanovo hľadali milióny ľudí; ďalšie milióny prišli o život v genocídach a na bojiskách druhej svetovej vojny na pozadí vzájomne potierajúcich sa svetonázorov. Na konci spletenca premien vidíme na vyše štyri desaťročia rozdelenú Európu a svet v novom globálnom konflikte.

Pred bádateľom dejín tohoto obdobia vyvstáva mnoho výziev. V súčasnosti máme prístup k ohromnému množstvu vydaných i nevydaných prameňov rôzneho pôvodu a povahy. Naše poznanie ovplyvňuje bohatá reflexia, ktorú už nedokážeme bezo zbytku obsiahnuť ani vo vzťahu ku kratším časovým úsekom či k ich kľúčovým otázkam.¹ Navyše, nové príspevky vznikajú na pozadí interpretačnej tradície,

---

1 Porov. DURMAN, Karel: *Popely ještě žhavé: Velká politika 1938–1991*, zv. 1. *Světová válka a nukleární mír, 1938–1964*. Praha, Karolinum 2004, s. 10 n.

obvykle formulovanej na národnoštátnom princípe; záleží na intelektuálnej odvahe a erudícii historika, či a v akom zmysle sa odhodlá prekročiť jej rámec.

K podobným úvahám zvyknú nabádať syntetické práce. Hoci sa nám s titulom *Ani vojna, ani mír* do rúk nedostáva ani syntéza, ani „souvislá monografie o československé úloze na mezinárodnej scéne“ (s. 7), mnoho čitateľov prijíme Smetanovo dielo v tomto zmysle – vďaka voľbe vydavateľa, príťažlivej koncepcii, postavenej na epizódach v podobe malých „drám“, a vysokej štylistickej úrovni textu. Náleží privítať spôsob, akým autor nadväzuje na Tolstého románovú tetralógiu *Vojna a mier*:² podobne ako ruský klasik tematizuje civilizačný stret Východu so Západom, a to na skúsenosti Československa, krajiny na rozhraní.³ Zohľadnenie poľského vývoja tu ponúka svojim spôsobom alternatívny scenár. V tejto recenzii občasne siahnem aj po príklade iného menšieho európskeho štátu – Nórska, ktorého politické špičky riešili často podobné dilemy.⁴

Pred necelým desaťročím načal Martin Kovář predhovor k českému prekladu práce britského historika Petra Nevilla *Hitler a appeasement* kanonádou otázok: „Opravdu potrebujeme ďalší knihu o appeasementu, o Mnichovskej dohode, o rozbití Československa, o posledných mírových a prvých válečných mesiacoch let 1939–1940? Cožpak již nebylo řečeno všechno podstatné? Můžeme se ještě dopátrat něčeho nového? Lze ještě události z této doby nějakým zásadním způsobem reinterpretovat?“⁵ Obdobné otázky sa núkajú vo vzťahu k celej dekáde 1938 až 1948, veď disponujeme obsažnými prácami okrem iného Tomana Broda, Jindřicha Dejmka, Jana Gebharta, Karla Kaplana, Jana Kuklíka, Roberta Kvačka, Jana Němečka, Igora Lukeša, Vojtěcha Mastného, Petra Prokša, Zbyňka Zemana, a napokon samého Víta Smetanu.⁶ Aj po vyše polstoročí výskumu ide o rečnícku figúru. Recenzované dielo dokazuje, že ak sa odhodláme vzťahnúť Kovářove otázky na dlhšie časové obdobie, môžeme na ne odpovedať kladne.

Už v podtitule signalizuje Smetana návrh štruktúry: primárnou rovinou je vzťah veľmocí k Československu v spleti medzinárodných vzťahov, sekundárnu vzťah

2 Súzvukom historiografie a beletrie autor nadväzuje, popri Durmanovi, na Jana Křena, napr. v nedokončenej trilógii o západnom odboji: KŘEN, Jan: *Do emigrace: Západní zahraniční odboj 1938–1939*. Praha, Naše vojsko 1963; TÝŽ: *V emigraci: Západní zahraniční odboj 1939–1940*. Praha, Naše vojsko 1969.

3 V kontexte diskusie o kognitívnych mapách a regionalizme pozri BUGGE, Peter: „Land und Volk“ oder: Wo liegt Böhmen? In: *Geschichte & Gesellschaft*, roč. 28, č. 3 (2002), s. 404–434; HLAVÁČEK, Petr (ed.): *Západ, nebo Východ? Česká reflexe Evropy 1918–1948*. Praha, Academia 2016.

4 Porov. DEJMEK, Jindřich: Malé státy a velké výzvy třicátých a čtyřicátých let: Příklad Československa, Polska a Norska (obrysy komparace). In: NĚMEČEK, Jan (ed.): *Československo a krize demokracie ve střední Evropě ve 30. a 40. letech XX. století*. Praha, Historický ústav AV ČR, v.v.i. 2010, s. 11–66.

5 KOVÁŘ, Martin: Adolf Hitler, Velká Británie a appeasement: Nad knížkou Petera Nevilla o zahraniční politice ostrovního státu v předvečer druhé světové války. In: NEVILLE, Peter: *Hitler a appeasement: Britský pokus zabránit druhé světové válce*. Líbeznice, Víkend 2008, s. 5.

6 Pre všeobecnú známosť tejto historiografickej produkcie medzi čitateľmi *Soudobých dejín* upustím od podrobností.

Československa k vlastnému geopolitickému ukotveniu.⁷ Autor tu upúšťa od tradície. Výraznou črtou tématicky spriaznených diel, často dôkladne informovaných o medzinárodnopolitických súvislostiach, totiž bývala tendencia skúmať politiky veľmocí prednostne skrz prizmu ich dopadov na Československo. Pritom sa neraz, najmä v biografických prácach, prejavil sklon k benevolentnému hodnoteniu československej zahraničnej politiky a jej miesta v širšom kontexte. Narážame tu na logický dôsledok situácie, keď veľká väčšina českej a slovenskej historiografie tohoto obdobia, s výnimkou diel Mastného a Lukeša, je príspevkom k národným dejinám.⁸

Smetanova práca tu vybočuje z radu, podľa môjho názoru a vedomostí, ako „lastovička“ medzinárodných dejín (*international history*) – prístupu zohľadňujúceho rôznorodosť vplyvov na tvorbu zahraničnej politiky a medzinárodných vzťahov, ku ktorému sa sám autor hlási (s. 8 n.). Téza o prekonaní dejín diplomacie (*diplomatic history*) v sedemdesiatych rokoch minulého storočia je však príliš striktná. Aj autorom často citovaný britský historik Donald Cameron Watt, dlhoročný profesor medzinárodných dejín na Londýnskej škole ekonómie a politických vied (*London School of Economics and Political Science*), ešte v polovici osemdesiatych rokov vznášal námietky voči evolucionistickej cezúre medzi *diplomatic* a *international history*.⁹ Diskusia o inovácii dejín diplomacie, o ich vzťahu k medzinárodným dejinám a medzinárodným vzťahom, dodnes neutíchla.¹⁰ Ako pravdepodobne najnovšiu metodologickú

7 Kanonická tradícia štátu ako fiktívnej osoby prežila dodnes; podľa významného teoretika medzinárodných vzťahov Alexandra Wendta patrí k nemnohým konceptom, o ktorých sa nepolemizuje (WENDT, Alexander: *The State as Person in International Theory*. In: *Review of International Studies*, roč. 30, č. 2 (2004), s. 289).

8 Nejde o nejakú českú alebo slovenskú zvláštnosť. Francúzsky historik Robert Frank nedávno vypíchol paradox, že dejiny medzinárodných vzťahov sa internacionalizujú obtiažne (FRANK, Robert: *L'historiographie des relations internationales: Des „écoles“ nationales*. In: TÝŽ (ed.): *Pour l'histoire des relations internationales*. Paris, Presses Universitaires de France 2012, s. 27 n.).

9 Pozri FINNEY, Patrick: Introduction: What Is International History? In: TÝŽ (ed.): *Palgrave Advances in International History*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2005, s. 10; MAIOLO, Joseph: Personalities, Policies and International History: The Life and Work of Donald Cameron Watt. In: *Diplomacy & Statecraft*, roč. 26, č. 2 (2015), s. 209.

10 Pozri ELMAN, Colin – ELMAN, Miriam F. (ed.): *Bridges and Boundaries: Historians, Political Scientists and the Study of International Relations*. Cambridge (Massachusetts) – London, Massachusetts Institute of Technology Press 2001; CONZE, Eckhart: Abschied von Staat und Politik? Überlegungen zur Geschichte der internationalen Politik. In: CONZE,

iniciatívu možno spomenúť takzvané nové dejiny diplomacie (*new diplomatic history*): namiesto púhych sprostredkovateľov medzi vládami či organizáciami sa tu diplomati prostredníctvom diplomacie čoby súboru inštitucionalizovaných praktík stávajú spolutvorcami konkrétnych politík.¹¹

* * *

Treba privítať, že Smetana sa nevyhýba analýze niekoľkých navzájom nekorešpondujúcich „obrazov“: „obrazu“ Československa v Európe, „obrazu“ európskych veľmocí v Československu, a napokon československého „obrazu“ o svojom vlastnom „obrazu“.¹² Konceptia čiastkových „drám“ totiž naznačuje, že sa autor sústreďí na rozhodnutia pre to-ktoré rozuzlenie (zahranično)politckej dilemy. Kým v disciplíne

---

Eckhart – LAPPENKÜPPER, Ulrich – MÜLLER, Guido (ed.): *Geschichte der internationalen Beziehungen: Erneuerung und Erweiterung einer historischen Disziplin*. Köln/R. – Weimar – Wien, Böhlau 2004, s. 15–43; FINNEY, P.: Introduction: What Is International History?, s. 1–36; GIENOW-HECHT, Jessica: A Global Group of Worriers. In: *Diplomatic History*, roč. 26, č. 3 (2002), s. 481–491; TÁŽ: What Bandwagon? *Diplomatic History Today*. In: *Journal of American History*, roč. 95, č. 4 (2008–2009), s. 1083–1086; HOBSON, John M. – LAWSON, George: What Is History in International Relations? In: *Millennium*, roč. 37, č. 2 (2008), s. 415–435; HOGANSON, Kristin: Hop Off the Bandwagon! It's a Mass Movement, Not a Parade. In: *Journal of American History*, roč. 95, č. 4 (2008–2009), s. 1087–1091; MARX, Johannes: Geschichtswissenschaft und Politikwissenschaft – eine furchtbare Beziehung? Eine Untersuchung anhand der Teildisziplinen Internationale Geschichte und Internationale Beziehungen. In: *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, roč. 32, č. 4 (2007), s. 21–51; REYNOLDS, David: International History, the Cultural Turn and the Diplomatic Twitch. In: *Cultural & Social History*, roč. 3, č. 1 (2006), s. 75–91; SCHWEITZER, Karl W. – BLACK, Jeremy: The Value of Diplomatic History: a Case Study of the Historical Thought of Herbert Butterfield. In: *Diplomacy & Statecraft*, roč. 17, č. 3 (2006), s. 617–631; SCHWEITZER, Karl W. – SCHURMANN, Matt J.: The Revitalization of Diplomatic History: Renewed Reflections. In: *Tamže*, roč. 19, č. 2 (2008), s. 149–186; STEINER, Zara: On Writing International History: Chaps, Maps and More. In: *International Affairs*, roč. 73, č. 3 (1997), s. 531–546; TRACHTENBERG, Marc: *The Craft of International History: a Guide to Method*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2006, 2. kapitola; ZEILER, Thomas W.: The Diplomatic History Bandwagon: a State of the Field. *Journal of American History*, roč. 95, č. 4 (2008–2009), s. 1053–1073.

- 11 Pozri IKONOMOU, Haakon A. – KNUDSEN, Dino: New Diplomatic History: a Short Introduction. In: IKONOMOU, H. A. – KNUDSEN, D. (ed.): *New Diplomatic History: An Introduction*. Copenhagen, PubliCom – University of Copenhagen 2015, s. 5–11; pozri aj: DAVIS CROSS, Mai'a K.: *The European Diplomatic Corps: Diplomats and International Cooperation from Westphalia to Maastricht*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2007; GRAM-SKJOLDAGER, Karen: *Bringing the Diplomat Back in: Elements of a New Historical Research Agenda*. (EUI Working Papers, č. 13.) San Domenico di Fiesole, European University Institute 2011; JÖNSSON, Christer – HALL, Martin: *Essence of Diplomacy*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2005.
- 12 K jeho pozadiu pozri DEJMEK, Jindřich: Pražské ministerstvo zahraničí a sebezprezentace Československa mezi světovými válkami. In: BROKLOVÁ, Eva (ed.): *Věře Olivové ad honorem: Sborník příspěvků k novodobým československým dějinám* (B. m., Společnost přátel Edvarda Beneše – Ústav T. G. Masaryka 2006, s. 83–102).

medzinárodných vzťahov má výskum vplyvu hodnotových systémov, informácií a percepíí ako výsledku ich spracovania jednotlivými aktérmi na kľúčové voľby a formuláciu politík siahodlhú tradíciu,¹³ v dejepisectve si zaslúži viac pozornosti; ved' aj George F. Kennan, ako diplomat a historik, poznamenal, že „v medzinárodnej ... politike nerozhoduje ani tak to, čo sa niekomu deje, ale skôr to, ako sa s tým dotyčný vyrovnáva“.¹⁴ Preto je prínosom, že sa Smetana nestaví do pozície „vševediaceho“ rozprávača. Otvorene poukazuje na fakt, že aktéri vysokej politiky sa pohybujú v prostredí skúpom na jednoznačné odpovede, zato však bohatom na dojmy, a vo vypätých okolnostiach aj na *wishful thinking*. S tým úzko súvisí dôraz na vecnú spoľahlivosť politického spravodajstva; diplomat totiž pri vláde, pri ktorej je akreditovaný, pôsobí ako prostredník a spravodajca a – vďaka skúsenostiam a osobitne požadovanej znalosti miestnych politických pomerov – tiež analytik prvej inštalácie.

V autorovej sonde na jeseň 1938 neobstáli najmä Zdeněk Fierlinger a Jan Masaryk, napriek povesti o udomácnení sa medzi moskovskými či londýnskymi elitami.¹⁵ Laického čitateľa tento moment najskôr prekvapí, no na Masarykove slabiny pred časom upozornil aj Jindřich Dejmek.¹⁶ Navyše, môžeme tu uvažovať o istej synekdoche, keď analýza potvrdzuje neslávne slávny postoj britského premiéra Neville Chamberlaina: videné z Londýna, Československo zostalo vzdialenou, neznámou, potenciálne umelou krajinou. Aj diplomat a *anti-appeaser* Harold Nicolson si v polovici septembra 1938 zaznamenal: „Vita (Sackville-Westová, autorova manželka a spisovateľka – pozn. PJ) hovorí, že ak je také neprirodené, nemalo nikdy vzniknúť.“¹⁷

- 13 Pre stručný prehľad pozri HERMANN, Richard K.: Perceptions and Image Theory in International Relations. In: HUDDY, Leonie – SEARS, David O. – LEVY, Jack S.: *Oxford Handbook of Political Psychology*. Oxford, Oxford University Press 2013, s. 334–363.
- 14 Z listu, ktorý George F. Kennan 4. decembra 1950 adresoval Deanovi Achesonovi, cituje John L. Gadis v biografii *George Frost Kennan: An American Life* (New Haven, Yale University Press 2011, s. 413).
- 15 Masarykovu reputáciu živili aj niektoré britské osobnosti, ako o tom svedčí vyjadrenie známeho novinára Henryho Wickhama Steeda (pozri DOCKRILL, Michael: *The Foreign Office, Dr. Eduard Benes and the Czechoslovak Government-in-Exile, 1939–1941*. In: *Diplomacy & Statecraft*, roč. 6, č. 3 (2009), s. 701). Fierlinger, po návrate do Moskvy v auguste 1941 známy ako „ich človek“ (s. 350), sa netešil dôvere ani v tamojšom diplomatickom zbore a nemohol byť spoľahlivým informátorom (pozri BERRY, R. Michael: *American Foreign Policy and the Finnish Exception: Ideological Preferences and Wartime Realities*. Helsinki, Suomen Historiallinen Seura 1985, s. 244 n.; NĚMEČEK, Jan: *Od spojenectví k roztržce: Vztahy československé a polské exilové reprezentace, 1939–1943*. Praha, Academia 2003, s. 128, pozn. 3; ŻURAWSKI vel GRAJEWSKI, Paweł Radosław: *Brytyjsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne, październik 1938 – maj 1945*. Warszawa, Wydawnictwo DiG 2008, s. 389). Arne Ording, blízky poradca nórskeho ministra zahraničných vecí, zaznamenal vo februári 1944 špekulácie o nátlaku Moskvy na Beneša, aby Fierlingera vymenoval za premiéra (OPSAHL, Erik (ed.): *Arne Ordings dagbøger, 19. juni 1942 – 23. juli 1945* [Denníky Arneho Ordinga, 19. júna 1942 – 23. júla 1945]. Oslo, Tano Aschehoug 2000, s. 319, záznam z 11.2.1944).
- 16 DEJMEK, Jindřich: Československá diplomacie v únoru a březnu 1948: Příspěvek k mezinárodním aspektům komunistického převratu a k destrukci česko-slovenských demokratických elit. In: *Český časopis historický*, roč. 108, č. 1 (2010), s. 75 n.
- 17 Reč je o multietnickom Československu vo vzťahu k právu na sebaurčenie národov (NICOLSON, Harold: *Diaries and Letters, 1930–1939*. London, Collins 1966, s. 360, záznam

Súčasne Smetana vykresľuje skôr rozporuplný obraz politiky východného spojenca, Sovietskeho zväzu. Výsledkom jeho rozboru je výrazné oslabenie tradičného trópu „mníchovskej zrady“ – s dovetkom, že Veľká Británia nemala voči republike žiadne spojenecké záväzky (s. 70).¹⁸ „Neprofesionalita, nedorozumení, nedôvera“ (s. 69–75) – táto nelichotivá triáda zohrala v priebehu krízy na jeseň 1938 očividne zásadnejšiu úlohu, keď okresávala beztak skromný manévrovací priestor československej zahraničnej politiky. Je to záver o to dôležitejší, že práve za takýchto okolností sa položili základy vývoja na niekoľko dekád.

Nadväzujúca problematika garancií pomníčovských hraníc nepatrí v historiografii k frekventovaným témam. Z pražskej perspektívy pritom šlo o otázku úzko spätú s celkovou pozíciou druhej republiky. Smetana nenecháva čitateľov na pochybách: „Okleštené Československo bolo skutočne objektom, nikoli už subjektom mezinárodnej politiky.“ (s. 102) Na rozdiel od Poľska, ktoré v októbri 1938 prekvapivo, napriek účasti na rozboře južného suseda, figurovalo v britských úvahách ako jeden z budúcich garantov Československa (či Česko-Slovenska).

Nasledujúca malá „dráma“, oscilujúca okolo osudov československého menového zлата, opäť ukazuje, prečo je recenzovaná práca veľmi prínosná a užitočná. Finančný rozmer zahraničnej politiky v historickej perspektíve býva doménou úzkeho okruhu špecialistov. V protiklade k životnej dôležitosti, akú nabral napríklad pre exilové politické reprezentácie z čias druhej svetovej vojny,¹⁹ iba zriedka figuruje v historiografii politických dejín.²⁰ Smetanovi sa podarilo prehľadne predstaviť kauzu v jej technickom i politickom rozmere, vrátane historiografického exkurzu. Treba však doplniť, že zo známejších britských politikov popri autorom uvedených kauzu stručne registroval napríklad aj labouristický líder Hugh Dalton.²¹ V súvislosti s medializáciou tohoto príbehu slúži Smetanovi ku cti, že nepredkladá kategorické závery v bodoch, pre ktoré nemá dostatok pramenného krytia. No prísne hodnotenie zdržanlivej československej taktiky, keď chýbalo odhodlanie na rázne propagandistické využitie prípadu (s. 144 n.), pripomína pohľad historika poučeného ďalším vývojom, a nie exilového politika, ktorému jeho neisté, hoci aj zlepšujúce sa postavenie veľ vo vzťahu ku kľúčovým partnerom skôr opatrnosť než asertivitu. Nemožno pritom vylúčiť,

---

z 15.9.1938). Manželia sa pohybovali v okruhu tzv. *Bloomsbury Group*, politicky aktívnej londýnskej intelektuálnej skupiny liberálnej orientácie.

18 O tom, ako neskôr britské záväzky voči Poľsku viedli k scestným očakávaniam, pozri KORNAT, Marek: *Polityka zagraniczna Polski 1938–1939: Cztery decyzje Józefa Becka*. Gdańsk, Wydawnictwo Oskar 2012, s. 331 n.

19 Tu mnoho napovie čo i len letný pohľad do *Zápisov ze schůzí československé vlády v Londýně* v edici Jana Němečka a jeho kolegů (Praha, Historický ústav AV ČR, v.v.i. – Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i. 2008–2016).

20 Pozri KUKLÍK, Jan: *Do poslední pence: Československo-britská jednání o majetkoprávních a finančních otázkách, 1938–1982*. Praha, Karolinum 2007; stručne tiež KŘEN, J.: *Do emigrace*, s. 326 n. a 331 n. (pozri pozn. 2). Na porovnanie, poľská historiografia disponuje obsiahlou monografiou z pera nedávno zosnulého Wojciecha Rojka *Odyseja skarbu Rzeczypospolitej: Losy złota Banku Polskiego, 1939–1950* (Kraków, Wydawnictwo Literackie 2000).

21 PIMLOTT, Ben (ed.): *The Second World War Diaries of Hugh Dalton, 1940–1945*. London, Jonathan Cape 1986, s. 94 a 144 n., záznamy z 24.10.1940 a 28.1.1941.

že opačný postup by sa ukázal ako kontraproduktívny. John Colville, jeden zo súkromných sekretárov ministerského predsedu, v memoárovom príspevku podotkol, že Winston Churchill, dbajúci o povesť spolupracovníkov, sa k smršti kritiky v kauze obviňovaného Roberta Boothbyho stal krajne odmietavo.²²

Pre čitateľa je nepochybne atraktívne ponoriť sa do geopolitickej „drámy“, do nedoriešenej problematiky genézy nemecko-sovietskej dohody o neútočení *alias* paktu Molotov–Ribbentrop a neúspechu trojstranných vojenských rozhovorov, ktoré v auguste 1939 paralelne prebiehali v Moskve medzi zástupcami Francúzska, Veľkej Británie a Sovietskeho zväzu. Hoci viacero českých historikov tieto témy načrtlo,²³ Smetanov obraz je neporovnateľne komplexnejší – vďaka tomu môže okrem iného prispieť pozitívnym hodnotením poľskej diplomatickej taktiky na jar a v lete roku 1939 (s. 202 n.). V našich podmienkach, zaťažených protičeskoslovenskými postojmi Józefa Becka, ide o zaujímavý, no podložený precedens. Ako oprávnená sa ďalej javí kritika britského spravodajstva; bolo by však na mieste zdôrazniť, že v predvečer druhej svetovej vojny kolovalo v éteri bezprecedentné množstvo informácií rôznej obsažnosti a spoľahlivosti (porov. s. 191).²⁴ Skrz prizmu nespochybniteľného verdiktu, že v lete 1939 na celej čiare prevládala geopolitika nad ideológiou, sa dá súhlasiť s konštatovaním, že „poľská tvrdohlavosť sehrála úlohu pouhé záminky“ (s. 246). Ako Smetana správne poukazuje, pamiatka ozbrojeného odporu voči obom totalitným nepriateľom dodnes významne formuje poľskú identitu.

Akúsi os príbehu, postaveného na autorových „drámach“, tvorí druhá svetová vojna, zrážka dvoch mocenských a ideologických blokov. Ani vzťah západných demokracií a Sovietskeho zväzu počas nej sa nevyvíjal v ideovom súznení; naopak, čím väčší sa blížil koniec konfliktu a do popredia sa dostávali rozdielne vízie povojnového usporiadania sveta (porov. s. 274 a 352), tým zreteľnejšie sa prejavovali rozpory vo vnútri koalície. Autor teda výstižne zhodnotil: „Pomyslná křivka velmocenské politiky ... oscillovala mezi důležitými vítězstvími tu univerzalistického, jindy zas realistického principu.“ (s. 253) Na tejto politickej šachovnici reprezentoval Československo exil, tj. takzvané štátne zriadenie na čele s Edvardom Benešom. Tomu sa napokon aj na spojeneckom fóre podarilo presadiť podvojnú kontinuitu – okupovanej republiky a svojej osoby v prezidentskom úrade. V súvislosti s „federalistickým momentom“, ktorý vo Veľkej Británii (a za Atlantickým oceánom) zavládol,²⁵ zaujme absencia

22 COLVILLE, John: *The Churchillians*. London, Weidenfield & Nicolson 2007, s. 181 n.

23 Najnovšie napr. DURMAN, K.: *Popely ještě žhavé*, zv. 1, s. 34–58 (pozri pozn. 1). Pozornosť si zasluhujú objemné poľské príspevky, ktoré vznikli začiatkom tohoto tisícročia v doktorských seminári Michała Pułaského na Jagielovskej univerzite v Krakove (DĘBSKI, Sławomir: *Między Berlinem a Moskwą: Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*. Warszawa, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych 2007; KORNAT, Marek: *Polska 1939 wobec paktu Molotow-Ribbentrop: Problem zbliżenia niemiecko-sowieckiego w polityce zagranicznej II Rzeczypospolitej*. Warszawa, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych 2002).

24 Stručne pozri FERRIS, John: Intelligence. In: BOYCE, Robert – MAIOLO, Joseph A. (ed.): *The Origins of the Second World War: The Debate Continues*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2003, s. 308–329.

25 Pozri BOSCO, Andrea: Chatham House and Federalism. In: BOSCO, Andrea – NAVARI, Cornelia (ed.): *Chatham House and British Foreign Policy, 1919–1945: The Royal Institute*

Habsburgovcov v knihe. Na ich „tieň“ pritom, opodstatnene, upozornili už Jan Křen či Detlef Brandes.²⁶ Smetanovej vydarenej analýze inak nechýbajú podnetné postrehy. Treba oceniť, že nemalý priestor venoval takzvanej poľskej otázke. Obzvlášť o sovietskych plánoch povojnového usporiadania sa dlhodobo vedie čulá diskusia, no autorovo konštatovanie, že „zcela jistí si [jimi] nemůžeme být ani po sedmi desetiletích“ (s. 290), zostáva v platnosti. Nemožno však prehliadnúť postupujúcu prípravu Moskvy na prevzatie kontroly nad strednou Európou, čiže – slovami nemecko-amerického historika Donala O’Sullivanu – budovanie akéhosi „sanitárneho kordónu“ naruby, v prospech Sovietskeho zväzu.²⁷

Aj vo svetle neutíchajúcich „sporov o Beneša“²⁸ sa ponúka otázka: Aký bol československý „príspevok“ (s. 313) k Smetanovej „spojeneckej dráme“? Určite nie zanedbateľný, obzvlášť pre očividný „obrat na východ“, ktorý vyvrcholil podpisom spojeneckej zmluvy v polovici decembra 1943. Už citovaný O’Sullivan charakterizoval Československo ako „prvý sovietsky satelit“.²⁹ Nórsky minister zahraničných vecí Trygve Lie, sám veľmi ústretový voči Moskve, predpovedal vo februári 1944 dokonca zrod novej sovietskej republiky v Československu (v krátkom čase ho malo nasledovať Fínsko).³⁰ Smetanova analýza potvrdzuje, že prezident Beneš zaujal voči sovietskym predstaviteľom už v ranej fáze vojny skoro submisívny postoj (porov. s. 316n.)

---

of International Affairs during the Interwar Period. London, Lothian Foundation 1994, s. 319–334; BOSCO, Andrea: *Federal Union and the Origins of the ‘Churchill Proposal’: The Federalist Debate in the United Kingdom from Munich to the Fall of France, 1938–1940.* London, Lothian Foundation 1992.

- 26 BRANDES, Detlef: *Exil v Londýně, 1939–1943: Velká Británie a její spojenci Československo, Polsko a Jugoslávie mezi Mnichovem a Teheránem.* Praha, Karolinum 2003, s. 59 n. a 215; KŘEN, J.: *V emigraci*, s. 212 a 218. Pozri aj: MAIMANN, Helene: *Politik im Wartesaal: Österreichische Exilpolitik im Grossbritannien, 1938 bis 1945.* Wien – Köln/R. – Graz, Böhlau 1975, s. 94–97; NĚMEČEK, J.: *Od spojení k roztržce*, s. 45 (pozri pozn. 15). Reiner Franke zozbieral indície k Benešovmu postoju „radšej anšlus ako Habsburgovci“; jeho práci síce možno vytknúť sklon k tendenčnosti, zakladá sa ale na bohatom spektre prameňov, a teda si zasluhuje pozornosť (FRANKE, Reiner: *London und Prag: Materialien zum Problem eines multinationalen Nationalstaates, 1919–1938.* München – Wien, Oldenbourg 1982, s. 458 n.).
- 27 O’SULLIVAN, Donal: *Stalins ‘cordon sanitaire’: Die sowjetische Osteuropapolitik und die Reaktionen des Westens, 1939–1949.* Paderborn, Schöningh 2003, s. 15–18.
- 28 Pozri viaceré štúdie z pera českých, slovenských a nemeckých historikov v zborníku: KONRÁD, Ota – KÜPPER, René (ed.): *Edvard Beneš: Vorbild und Feindbild. Politische, historiographische und mediale Deutungen.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2013. Najnovšiu fázu spracoval Miroslav Kunštát v štúdiu „Zum tschechischen politischen Diskurs über Edvard Beneš nach 1989“. In: *Tamže*, s. 287–300.
- 29 O’SULLIVAN, D.: *Stalins ‘cordon sanitaire’*, s. 172–174.
- 30 *Nasjonalbibliotek Oslo* (ďalej NBO), Håndskriftssamlingen [Zbierky rukopisov], signatúra (sign.) Ms. fol. 2653:9, WORM-MÜLLER, Jacob Stenersen: *Dagbøger* [Denníky], zv. 9, s. 94 n., záznam z 2.2.1944. Lie sa neskôr stal prvým generálnym sekretárom Organizácie spojených národov ako kandidát prijateľný tak pre západné demokracie, ako aj Sovietsky zväz; druhým takýmto potenciálnym kandidátom bol Jan Masaryk (BARROS, James: *Trygve Lie and the Cold War: The UN Secretary-General Pursues Peace, 1946–1953.* DeKalb, Northern Illinois University Press 1989, s. 17–26).

a zvolil jednostrannú orientáciu aj v čase, keď bol „*persona grata* v Londýně, Moskvě i ve Washingtonu“ (s. 321); no zároveň je voči nemu férová, keď nezamlčuje, že rálne prosovietske postoje boli medzi československými exulantmi rozšírené bez ohľadu na dôsledky vo vzťahu k britským hosťom (porov. s. 325 a 505). Možno prijať záver, že sa Československo stalo „testovacím prípadom (*test case*)“ sovietskej politiky voči podstatne slabšiemu spojencovi (s. 331), tj. objektom na istom rozhraní v medzinárodnej politike, avšak sotva proklamovaným „mostom“ – ten v Moskve odpísali najneskôr súčasne s podpisom československo-sovietskej spojeneckej zmluvy (s. 344). Podobne ako Smetana uvažoval v širšom kontexte aj francúzsky historik Antoine Marès, keď použil metaforu seizmografu.³¹ Ako svojho druhu lakmusový papierik zafungovalo oslobodzovanie Podkarpatskej Rusi, keď Benešov tajomník Eduard Táborický poznamenal, že „nezbýva prezidentovi nič než *predstírat* (zvýraznil PJ), že sľubom Stalinovým plne veríme“ (s. 341). Takto síce československá úloha v kľúčovom partnerskom vzťahu zostala „vstřícnou“, sotva však „zároveň důstojnou“ (s. 357 a 505).

Pri pohľade na povojnové peripetie strednej Európy sa Smetana ešte explicitnejšie sústreďí na percepcie, tj. pozorovania, ktoré z tamojšieho vývoja mohli vyťažiť predstavitelia západných demokracií. Opäť treba vyzdvihnúť vnímavo napísané „poľské stránky“ príbehu, keď nezaniká fakt, že pomyselná čiara medzi oslobodením a novou okupáciou bola prekérne tenká (s. 376, 378, 380, 410, všeobecnejšie s. 502)³² – podobne ako hranica medzi nádejou a strachom z tretej svetovej vojny, tentoraz medzi Západom a Východom, vypuknutie ktorej Beneš nevyučoval už v Londýne (s. 347 a 382). Pre českého a slovenského čitateľa je nesporné zaujímavá otázka, prečo sa postup amerických vojsk na jar roku 1945 zastavil v západných Čechách. Historikovo vysvetlenie znie, že rozhodla prioritá vojenskej stránky vecí pred stránkou politickou, pričom československá vláda nevyvinula nejakú výraznejšiu snahu v prospech alternatívneho scenára. Autor sa pred časom podrobne venoval situácii v oslobodzovanej republike,³³ preto v recenzovanom diele na pomerne malom priestore plasticky vykresľuje aj túto scénu príbehu. Z perspektívy západných pozorovateľov vystupujú do popredia dva momenty: fakt, že prítomnosť Červenej armády nenahrávala vyhliadkam Komunistickej strany Československa, a v mnohom markantný kontrast s pomermi v Poľsku, pôsobiaci nie vždy v prospech republiky. Podobne to hodnotí sám autor: „Přestože Československo mělo mnohem lepší možnost ovlivňovat sovětskou politiku než Polsko, svou extrémní ústupností se takové šance samo zbavovalo“ (s. 412, porov. s. 416). Neostáva než so Smetanom opäť súhlasit.

Československo, napriek často proklamovanej ambícii hrať v novom európskom usporiadaní úlohu mediátora medzi postupne sa rozchádzajúcimi veľmocami

31 MARÈS, Antoine: En guise d'introduction. In: TÝŽ (ed.): *La Tchécoslovaquie – sismographe de l'Europe au XXe siècle*. Paris, Institut d'études slaves 2009, s. 9 n.

32 V súvislosti s obrazom „země v pohybu“ (s. 381) nejde nespomenúť podnetnú prácu Marcina Zarembu *Wielka trwoga: Polska 1944–1947. Ludowa reakcja na kryzys* (Kraków, Znak – Instytut Studiów Politycznych PAN 2012, najmä s. 141–148, 197–262 a 355–368).

33 HRBEK, Jaroslav – SMETANA, Vít ad.: *Draze zaplacená svoboda: Osvobození Československa, 1944–1945*, 2 zv. Praha – Litomyšl, Paseka 2009.

proti Hitlerovskej koalícii,³⁴ strácalo na význame ako subjekt medzinárodných vzťahov a stávalo sa čím ďalej tým viac ich objektom; v Smetanovom slovníku najskôr „indikátorom“, tj. už skôr spomenutým „testovacím prípadom“ či „seizmografom“, a neskôr, na jar roku 1948, „katalyzátorom“ (s. 417) sformovania bipolárnej Európy na viac ako štyri desaťročia. Ak autor pranieruje úsudok československých diplomatov počas mníchovskej krízy, ani americký veľvyslanec v oslobodenej Prahe Laurence Steinhardt neobstál lepšie (pregnantne k tomu s. 450–452). Funkcia „indikátora“ medzinárodných vzťahov na úsvite studenej vojny – podobne ako nárast objemu americkej hospodárskej pomoci aj po voľbách v máji 1946 (s. 429), v príkrom protiklade k poľskému prípadu – vyvracia zaužívaný obraz nezájmu Spojených štátov o Československo a strednú Európu vo všeobecnosti, ako ho koncom sedemdesiatych rokov minulého storočia vykreslil významný nórsky historik Geir Lundestad.³⁵ Zároveň ale Smetana diagnostikuje neschopnosť účinne podporiť občianske strany zoči-voči nepriaznivej geografickej polohe a „mníchovskému komplexu“: „...je pozoruhodné, jak málo byla americká politika schopna vymyslet, aby tuto „výspu“ (v boji s komunizmom – pozn. PJ) udržela, a jak pomalá byla i při provádění onoho mála.“ (s. 443) O niečo pozitívnejší je obraz britskej diplomacie – na prácu veľvyslancu Philipa Nicholsa a jeho umiernený optimizmus vplývala skúsenosť zo spojeneckého Londýna (porov. s. 476), o ktorú sa jeho americký kolega nemohol oprieť. Ani Nichols však nevidel možnosť oslabiť sovietsky vplyv bez dôraznejšej československej iniciatívy v situácii, keď Londýn musel zaostriť geostrategickú pozornosť na svoje bezprostredné európske okolie. Tá napokon neprišla; presadil sa, podľa Steinhardta, „základní rys české povahy ... který lze popsat jako rozmrzelou poslušnost vůči nesporné autoritě“ (s. 490) – tentoraz autorite Moskvy.

Príbeh o tom, ako „Vítazný február“ zafungoval ako katalyzátor transatlantickej kolektívnej bezpečnosti (s. 508), je dokonale známy a v rôznych obmenách sa s ním môžeme stretnúť v každej relevantnej štúdií.³⁶ Na okraj možno uviesť, že pražské udalosti vzbudili ochotu prehodnotiť geopolitické postoje aj v Nórsku, hoci veci verejné

34 Podobný program si vytýčili tiež politické elity Nórska aj počas vojny neutrálneho Švédska: pozri NOREEN, Erik: *Brobygge eller blockbildning? De norska och svenska utrikesledningarnas säkerhetspolitiska föreställningar 1945–1948* [Stavať mosty či bloky? Predstavy nórskej a švédskej zahraničnopolitickej elity o bezpečnostnej politike 1945–1948]. Stockholm, Carlssons 2004; RISTE, Olav: *Norway's Foreign Relations: a History*. Oslo, Universitetsforlaget 1996, s. 183–195; UDGAARD, Nils Morten: *Great Powers Politics and Norwegian Foreign Policy, November 1940 – February 1948*. Oslo, Universitetsforlaget 1973, kapitoly 8–12. Asi najdetailnejšou štúdiou československej zahraničnej politiky „budovania mostov“ zostáva práca Rüdiger Altho *Die Außenpolitik der Tschechoslowakei und die Entwicklung der internationalen Beziehungen 1946–1947* (München, Oldenbourg 2003).

35 LUNDESTAD, Geir: *The American Non-Policy towards Eastern Europe, 1943–1947: Universalism in an Area Not of Essential Interest to the United States*. Tromsø – Bergen – Oslo, Universitetsforlaget 1978, najmä s. 75–112, 154–182 a 304–329.

36 To však neznamená, že by stratil na bádateľskej atraktivite, pozri napr. štúdiu: SVIK, Peter: *The Czechoslovak Factor in Western Alliance Building, 1945–1948*. In: *Journal of Cold War Studies*, roč. 18, č. 1 (2016), s. 133–161.

v tejto severskej monarchii spravovala sociálno-demokratická strana, ktorá udržiavala odstup od Západu a dobré vzťahy s Moskvou.³⁷ Podobnosť možno ilustrovať na výrečnom príklade: tak, ako sa britský premiér Anthony Eden nedočkal pozvania do Prahy (s. 475), tak si na podobné pozvanie do Osla musel počkať aj Winston Churchill – do času, keď už bolo jasné, že miesto krajiny je na Západe.³⁸

Smetana sa v knihe zapojil do sporadicky sa objavujúcej diskusie o schodnosti československej varianty finlandizácie³⁹ a stavia sa k tejto eventualite pozitívne (s. 494 n.). Pri opodstatnenom porovnávaní prezidentov Československa a Fínska, Edvarda Beneša a Juhu Paasikiviho, ale nezarezoval jeden podstatný rozdiel: niekdajší cársky poddaný Paasikivi mal nesporne viac skúseností s ruskou, respektíve sovietskou mentalitou, o čom svedčí aj jeho úspech ako hlavného fínskeho vyjednávača s revolučným sovietskym režimom na ceste k mierovej dohode z estónskeho Tartu (nemecky Dorpat) v roku 1920.⁴⁰

* * *

Ústrednou postavou českých a slovenských dejín sledovaného obdobia je bezo sporu Edvard Beneš. Do benešovskej bibliografie pribudli v ostatnom čase biografie z pera dvoch popredných znalcov jeho života a diela, Jindřicha Dejmka a Antoina Marèsa.⁴¹ Pozornosť si ďalej zaslúži vyššie citovaný konferenčný zborník, osvetľujúci – opäť – široké spektrum „obrazov“ druhého československého prezidenta.⁴² V tomto kontexte sa logicky ponúka otázka: Aký je Beneš očami Víta Smetanu?

37 Pozri ERIKSEN, Knut Einar: *DNA og NATO: Striden om norsk medlemskap innen regjeringspartiet 1948–49* [Nórsku robotnícka strana a NATO: Spor o nórske členstvo vo vládnucej strane, 1948–1949]. Oslo, Gyldendal 1973, s. 73–80 a 83–87; LIE, Haakon: *Skjebnendår, 1945–1950* [Osudové roky, 1945–1950]. Oslo, Tiden 1982, s. 264–267; RISTE, O.: *Norway's Foreign Relations*, s. 198–201; SVERDRUP, Jakob: *Inn i storpolitikken, 1940–1949* [Do veľkej politiky, 1940–1949]. Oslo, Universitetsforlaget 1996, s. 193–195.

38 NBO, Håndskriftssamlingen, sign. Mss. fol. 2656:5, WORM-MÜLLER, Jacob Stenersen: *Historiske opptegnelser* [Historické zápisky], zv. 16, s. 6 (záznam z 18.6.1946).

39 K tomu pozri DEJMEK, Jindřich: Byla v roce 1948 reálná „finlandizace“ Československa? Stručná komparace situace Finska a Československa v letech 1944–1948. In: *Moderní dějiny*, roč. 18, č. 1 (2010), s. 185–207; DURMAN, K.: *Popely ještě žhavé*, zv. 1, s. 237–244; LARMOLA, Heikki: Československo a Finsko v poválečné sovětské sféře vlivu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 4–5 (1994), s. 484–491; VYKOUKAL, Jiří – LITERA, Bohuslav – TEJCHMAN, Miroslav: *Východ: Vznik, vývoj a rozpad sovětského bloku 1944–1989*. Praha, Libri 2000, s. 227–239.

40 Stručne pozri MAUDE, George: *Aspects of the Governing of the Finns*. New York, Peter Lang 2010, s. 51.

41 DEJMEK, Jindřich: *Edvard Beneš: Politická biografie českého demokrata*, 2 zv. Praha, Karolinum 2006 a 2008; MARÈS, Antoine: *Edvard Beneš: Un drame entre Hitler et Staline*. Paris, Perrin 2015 (český preklad: *Edvard Beneš: Drama mezi Hitlerem a Stalinem*. Praha, Argo 2016).

42 KONRÁD, O. – KÜPPER, R. (ed.): *Edvard Beneš: Vorbild und Feindbild* (pozri pozn. 27). Zborník obsahuje aj príspevok Víta Smetanu.

V prvom rade, v recenzovanom diele je „menej Beneša“, než sme zvyknutí z prác podobného tematického zamerania. Môže za to uprednostnenie veľmocenskej perspektívy, čiže perspektívy aktérov, ktorých úvahy a rozhodnutia mali na priebeh skúmaných procesov väčší, často prvoradý vplyv. Globálny konflikt v centre Smetanovho diela totiž ešte vyostřil mocenskú asymetriu medzi „Veľkou trojkou“ – Spojenými štátmi, Sovietskym zväzom a Veľkou Britániou, ku ktorým sa pridalo postupne rehabilitované Francúzsko⁴³ – a ostatnými členmi protihitlerovskej koalície, pôsobiacimi nezriedka v náročných exilových podmienkach (od roku 1942 sa ich vzťahy odohrávali aj v rámci formujúcej sa Organizácie spojených národov). Napriek všetkej čínorodosti a nepochybným úspechom tak Beneš predsa len nemohol hrať úlohu takej dôležitosti, na akú bol zvyknutý ako architekt Malej dohody a ako jeden z najaktívnejších štátnikov na pôde ženevskej Spoločnosti národov.⁴⁴

Smetana netají, že „prezident Budovateľ“ nepatrí k politikom ľahko vzbudzujúcim sympatie. Nenapomáhal tomu ani jeho nezlomný optimizmus, najmä vo vzťahu k Sovietskemu zväzu hraničiaci s naivitou.⁴⁵ Podobne nehral v Benešov prospech ani sklon k akademizmu, vnímaný ako prejav prílišnej sebadôvery až sebastrednosti.⁴⁶

43 Šlo o zložitý proces, ktorý v ostatnom čase opäť priťahuje bádateľskú pozornosť. Pozri HEIMANN, Gadi: What Does It Take to Be a Great Power? The Story of France Joining the Big Five. In: *Review of International Studies*, roč. 41, č. 1 (2015), s. 186–206; WILLIAMS, Andrew: France and the Origins of the United Nations, 1944–1945: ‘Si la France ne compte plus, qu’ou nous le dise’. In: *Diplomacy & Statecraft*, roč. 28, č. 2 (2017), s. 215–234.

44 Pohľady na predstaviteľov menších štátov v medzivojnovej Spoločnosti národov, resp. vznikajúcej OSN, sa v súčasnosti rôznia. Oproti pozitívnemu hodnoteniu Andrewa Webstera (WEBSTER, Andrew: *The Transnational Dream: Politicians, Diplomats and Soldiers in the League of Nations’ Pursuit of International Disarmament, 1920–1938*. In: *Contemporary European History*, roč. 14, č. 4 (2005), najmä s. 496–479) Susan Pedersenová v prehľade o stave výskumu podotkla, že Spoločnosť národov iba dodala týmto zástupcom „prležitosť zahrať si pre domáce publikum v úlohe medzinárodných štátnikov“ (PEDERSEN, Susan: *Back to the League of Nations*. In: *American Historical Review*, roč. 112, č. 4 (2007), s. 1096).

45 Pozornosť si v tomto ohľade zaslúžia postrehy, ktoré Beneš prezentoval v priebehu spiatocnej cesty z Moskvy začiatkom roku 1945 (pozri KAPLAN, Karel – ŠPIRITOVÁ, Alexandra (ed.): *ČSR a SSSR 1945–1948: Dokumenty mezivládních jednání*. Brno, Doplněk 1996, s. 496). Stojí však za povšimnutie, že Harry Hanak na margo správy britského vyslanca Josepha Addisona z júna 1935, na ktorú Smetana odkazuje, uviedol, že sa s veľkou pravdepodobnosťou nezaobišla bez zveličenia a že ako taká bola aj prijatá vo Foreign Office. Britský historik, žiaľ, už nedoplnil, čo ho k takémuto záveru priviedlo. (HANAK, Harry: *The Visit of the Czechoslovak Foreign Minister Dr Edvard Beneš to Moscow in 1935 as Seen by the British Minister in Prague, Sir Joseph Addison*. In: *Slavonic & East European Review*, roč. 54, č. 4 (1976), s. 591.)

46 Už citovaný Arne Ording v jednej zo svojich analýz uviedol: „Beneš je silná osobnosť a ozajstný demokrat, no pôsobí trochu ako doktrinár a formalista.“ (NBO, Håndskriftssamlingen, sign. Ms. 4°3060, Arne Ording: *Forskjellige papirer fra Englandsophholdet 1940–1945, Tsjekkoslovakia [Různe dokumenty z pobytu v Anglicku 1940–1945, Československo]*, asi 12.3.1941, s. 1 n.) Podobne Ordingov kolega, historik Jacob Stenersen Worm-Müller si pri opise večere, ktorú na počesť Benešovho návratu z Moskvy začiatkom februára 1944 usporiadal labouristický politik Philip Noel-Baker, do svojho denníka poznamenal: „Potom to začalo.“ Mal tým na mysli „prednášku“ (Beneš okrem iného predpovedal

Za daných okolností je teda podložené tvrdenie o nejednoznačnej, ba zmätočnej diplomatickej signalizácii, ktorá neprispievala k dôveryhodnosti československej zahraničnej politiky, fungujúcej bez zjavnej takzvanej *red line*,⁴⁷ závažným obvinením. Podľa Smetanu Beneš na jeseň roku 1938 neobhájil reputáciu špičkového diplomata (s. 72). Do istej miery ho neskôr rehabilitovala viera v neudržateľnosť spojenectva Berlína a Moskvy (s. 315). Autor však zároveň upozorňuje, že práve v kontakte so sovietskymi predstaviteľmi bol Beneš pripravený spochybníť „samotné základy vlastných politických koncepcií“, vrátane „poválečné spolupráce veľmocí“, ktorá tvorila predpoklad československej nezávislosti (s. 345 n.). Napriek tomu si v očiach Britov udržal istý kredit a v rokoch 1947–1948 bol pre nich jedinou relevantnou protívahou voči nastupujúcej sovietskej hegemonii v oslobodenej republike (s. 478). Stojí za úvahu, do akej miery sa pod tento vývoj podpísala volatilita prezidentových postojov, keď Smetana správne poukazuje na otázku: „Beneš jednající s kým?“ (s. 508)

* * *

Vít Smetana patrí k historikom s neobvykle širokým rozhľadom. Jeho monografia je založená na znalosti archívnych prameňov doma i v zahraničí a celého radu publikovaných dokumentov či pamätí. Navyše, často pracuje aj s literatúrou, ktorá dosiaľ zanechala v českej a slovenskej historiografii skôr nezaslúžene slabú stopu.⁴⁸ V úvode tejto recenzie som poznamenal, že v súčasnosti už nemožno od bádateľov očakávať totálnu heuristiku. Je však trochu na škodu, že autor nereflektoval na bohatú monografiu o československo-britských vzťahoch v časoch druhej republiky a druhej svetovej vojny z pera poľského historika Pawła Radosława Żurawského vel Grajewského,⁴⁹ ktorá podľa môjho názoru ponúka vyváženejšiu analýzu československej zahraničnej politiky než napríklad práce Marka Kazimierza Kamińskiego.⁵⁰

---

koniec vojny ešte v roku 1944) a jeho dikcia naznačuje, že nešlo o ojedinelú skúsenosť. (*Tamže*, sign. Ms. fol. 2653:9, WORM-MÜLLER, Jacob Stenersen: *Dagbøger*, zv. 9, s. 94 n., záznam z 2.2.1944.) Americký historik Henry L. Roberts už v 50. rokoch minulého storočia poukázal na sebadôveru vo vlastný realizmus u generácie dvadsaťročných z leta roku 1914, vo veľkej miere formujúcej politický život medzivojnového obdobia (ROBERTS, Henry L.: *The Diplomacy of Colonel Beck*. In: CRAIG, Gordon A. – GILBERT, Felix: *The Diplomats, 1919–1939*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press, s. 580). Hoci Beneš už vekom nepatril medzi jej predstaviteľov, nebol ani o toľko starší, aby nezdiedal aspoň niektoré z jej mentálnych parametrov, napr. uvedenú sebadôveru vo vlastný realizmus.

47 V súvislosti s Benešovou pripravenosťou k územným ústupkom náleží pripomenúť, že tá sa okrem Sudet týkala aj Těšínska (pozri STANISŁAWSKA, Stefania: *Korespondence mezi E. Benešem a I. Mościckým v září 1938*. In: *Slezský sborník*, roč. 61, č. 2 (1963), s. 277–284).

48 Pozri napr. RAGSDALE, Hugh: *The Soviets, the Munich Crisis and the Coming of World War II*. Cambridge, Cambridge University Press 2004.

49 ŻURAWSKI vel GRAJEWSKI, R. P.: *Brytyjsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne* (pozri pozn. 15).

50 KAMIŃSKI, Marek Kazimierz: *Edvard Beneš kontra gen. Władysław Sikorski: Polityka władz czechosłowackich na emigracji wobec rządu polskiego na uchodźstwie 1939–1943*. Warszawa, Instytut Historii PAN – Wydawnictwo Neriton 2005). Novšiu – a tendenčnejšiu – z dvojice jeho prác autor nerecipuje (TÝŽ: *Edvard Beneš we współpracy z Kremlem: Polityka*

Hoci Smetana bohato kontextualizuje, ojedinele by sa predsa len žiadala vysvetlivka: napríklad, prečo mohla problematika Ålandských ostrovov poslúžiť Moskve v lete 1939 ako „kardinálny“ zástupný problém?⁵¹ Podobne nedovysvetleným zostáva hodnotenie newyorskej Rady pre zahraničné vzťahy (*Council on Foreign Relations*) ako „nejvlivnejšieho think-tanku“ (s. 240, porov. s. 433): na akom základe ju možno považovať za jednoznačne vplyvnejšiu ako sesterský Kráľovský inštitút pre medzinárodné záležitosti (*Royal Institute of International Affairs*) v Londýne,⁵² najmä ak vezmeme do úvahy silu amerického izolacionizmu v medzivojnovom období? Z detailov prekvapí označenie Edwarda Halletta Carr'a ako filozofa (s. 328), premena Grace Tully(ovej) z asistentky na asistenta (s. 592, pozn. 139), z prameňa *litteratim* prevzatá poangličtená transkripcia priezviska slovanského pôvodu („Izhipská“, s. 379 – Ižipská?) či skomolené priezvisko sovietskeho diplomata Borisa F. Podceroba (s. 574, pozn. 377; s. 582, pozn. 120). Trochu anonymná „International Bank“, od ktorej Československo v roku 1947 žiadalo úver (s. 476), bola, samozrejme, Medzinárodná banka pre obnovu a rozvoj (*International Bank for Reconstruction and Development*). Detailom tohto typu sa však pri tak obsiahlom diele sotva možno vyhnúť.

* * *

Vítovi Smetanovi sa v predloženom diele podarilo presvedčivo zúročiť dlhodobý sústredený záujem o zvolené obdobie tak českých a slovenských, ako aj európskych a svetových dejín a preukázať bohatú erudíciu. To mu však nebráni podávať svoje „drámy“ aj s otvoreným koncom a často viac diskutovať ako kategoricky tvrdiť. Dovolím si konštatovať, že *Ani vojna, ani mír* by sa mala stať „klasikou“ medzi historikmi najnovších dejín – ako pestré plátno dejinných zápletiiek, napnuté v pevnom ráme, na čo som sa usiloval poukázať v tejto recenzii. Moje drobné výhrady sú poväčšine takej povahy, že by ich jeden z našich spoločných učiteľov, nebohý profesor Vladimír Nálevka, najskôr odbavil svojou obľúbenou latinskou frázou – *non omnia possumus omnes*.

---

zagraniczna władz czechosłowackich na emigracji, 1943–1945. Warszawa, Instytut Historii PAN – Wydawnictwo Neriton 2009).

51 Stručne k tomu pozri ROTKIRCH, Holger: The Demilitarization and Neutralization of the Åland Islands: a Regime 'in European Interests' Withstanding Changing Circumstances. In: *Journal of Peace Research*, roč. 23, č. 4 (1986), s. 357–376.

52 K anglo-americkým súvislostiam oboch think-tankov pozri LAVIN, Deborah: Lionel Curtis and the Founding of Chatham House. In: BOSCO, A. – NAVARI, C. (ed.): *Chatham House and British Foreign Policy*, s. 61–71 (pozri pozn. 25). Pozri aj PARMAR, Indrajeet: Chatham House and the Anglo-American Alliance. In: *Diplomacy & Statecraft*, roč. 3, č. 1 (1992), s. 23–47.

Recenze

Swing a jeho posluchači v době protektorátu

Vít Hloušek

KOURA, Petr: *Swingaři a potápky v protektorátní noci: Česká swingová mládež a její hořkej svět*. (Šťastné zítřky, sv. 23.) Praha, Academia 2016, 922 strany, ISBN 978-80-200-2634-7.

Mezi českými historiky není téma subkultur mládeže příliš frekventované. Bývá samozřejmě zmiňováno v souvislosti se studiem politických, a ještě více sociálních dějin, zejména ve druhé polovině minulého století. Máme tedy k dispozici zajímavé knihy o rockové či folkové scéně, jejích fanoušcích a jejich perzekuci komunistickou mocí v době takzvané normalizace,¹ dokonce máme i určité materiály k různým subkulturám devadesátých let,² ale přece jen postrádáme informace o některých pozoruhodných a dobově snad i významných subkulturách první poloviny dvacátého století. V případě protektorátních fanoušků swingové hudby už naštěstí o tomto deficitu můžeme díky práci Petra Koury hovořit jen v minulém čase.

Kourová kniha je svým obsahem i rozsahem monumentální. Vznikla jako výsledek dlouholetého pramenného výzkumu prováděného autorem nejen na základě archivních materiálů, dochovaných vzpomínek či pečlivě a v dobrém slova smyslu

---

1 Není třeba zde vyjmenovávat jednotlivé badatele a tituly jejich prací, ty jsou zmíněny přímo v úvodu Kourových knihy, na který lze tímto odkázat.

2 VLADIMÍR 518 (ed.): *Kmeny 90*. Praha, Yinachi – Bigboss 2016.

vyčerpávající analýzy dobového tisku, ale také s využitím metody orálních dějin pro získání svědectví těch několika málo pamětníků, kteří ještě protektorátní swingovou scénu a její fanoušky zažili (nebo k nim sami patřili). Je potřeba předem říci, že pokud bude někdo napříště chtít věnovat svou pozornost tématu swingové mládeže v Protektorátu Čechy a Morava, sotva objeví něco podstatného, co již nezpracoval Koura. Můžeme se dočkat některých lokálních zajímavostí o životě mimopražských potápek a bedel, ale sotva můžeme očekávat, že by Kourův ucelený a v podstatě dokončený výzkum někdo dokázal posunout na kvalitativně i z hlediska rozsahu odlišnou úroveň.

Koura se, což lze hodnotit se sympatiemi, ve svém výzkumu přihlásil k metodologickým východiskům a postupům kulturních dějin. Je to logická volba, pokud nemíníme o protektorátním swingu psát z pozic hudební vědy nebo pokud nechceme barvitou protektorátní realitu poněkud redukovat optikou sociálních dějin. „Žánr“ kulturních dějin umožňuje zachovat se smyslem pro proporce jak snahu po vytvoření celkového obrazu, tak možnost dát adekvátní prostor zajímavým mikropříběhům a mikroudálostem. Ty navíc nejsou v Kourově textu nikdy pojaty jako samoúčelné anekdoty, ale vždy vhodně ilustrují daný aspekt problematiky života swingové mládeže za protektorátu. V této souvislosti je rovněž třeba ocenit způsob, jakým Koura opřel svůj výzkum nejen o rigorózní historiografické postupy, ale nebránil se v rozumné míře ani aplikaci sociologických konceptů. Tím si vytvořil velmi dobrou výchozí pozici ohraničující jeho výzkumné pole a zároveň vymezující charakteristické znaky subkultur mládeže, jimiž je třeba se zabývat, jako jsou například specifické způsoby odívání či svérázná mluva, sociální původ a geografický výskyt potápků.

Kourova kniha se ovšem nevěnuje jen potápkám a bedlám, ale také společenské a politické situaci, ve které jim bylo dáno žít. V kapitole „Nacionální socialismus a jazz“ je velmi dobře popsán oficiální postoj nacistického režimu k jazzu. Autor správně vystihl kořeny jeho nenávisti k jazzové hudbě a její vnímání jako „judo-negerského zvrhlého umění“, když tuto kritiku jazzu představil optikou celkového směřování nacistické estetiky. Stejně tak zajímavé a (nejen) dobově relevantní jsou jeho úvahy o vztahu jazzu a svobody, respektive jazzu a demokracie. Možná by stálo za to promyslet v tomto kontextu i možnost, že to byla právě represe proti jazzu, která mohla z jeho fanoušků, mnohdy zpočátku zcela apolitických, udělat nejen anglofilly, ale nakonec také demokraty a aktivní odpůrce různých diktatur dvacátého století.

Kromě estetických kontextů a politických úvah však představuje tato kapitola Kourovy knihy zejména velmi fundovaného průvodce institucionalizovanými mechanismy perzekuce jazzu a jeho vyznavačů ve třetí říši. Podobně je třeba ocenit faktografickou bohatost a autorovu erudici při zpracování kapitoly věnované vývoji jazzových tanců a jejich přenosu na území Čech a Moravy. I tady bude sloužit Kourova kniha jako nepostradatelný a spolehlivý výchozí bod jakýchkoliv dalších výzkumů na toto téma.

Jádro knihy však spatřuji v kapitole šesté („Swing jako generační fenomén a projev odporu“) a následujících, věnovaných životu a problémům protektorátních swingových fanoušků, jejich vztahu k okupačnímu režimu a poměru nacistických

a protektorátních institucí k nim. Můžeme, či nemusíme přitom úplně akceptovat souvislost fenoménu swingařů a staršího českého dandismu, jak ji tematizoval Koura, nicméně musíme ocenit jeho erudici, přesahující časový záběr hlavního tématu knihy. Uvedené kapitoly nejsou jádrem knihy jen z hlediska obsahového, ale i historiografického. V těchto pasážích se koncentrují výsledky Kourova mravenčího pramenného výzkumu, které jsou v jednotlivých kapitolách velmi přehledně strukturovány a integrovány do plastického popisu života protektorátní swingové subkultury. Koura připomněl význam amerických hudebních filmů z druhé poloviny třicátých let, poukázal na roli, kterou v Praze sehrálo recesistické hnutí (jež se na swingovou mládež dívalo poněkud ambivalentní optikou), rozebral i swingem a potápkovskou tematikou ovlivněné texty dobové *pop music* či útoky protektorátního tisku proti swingařům. Najdeme tu i zasvěcený, zajímavý a zábavný etymologický přehled o tom, kde se vlastně slovo „potápka“ vzalo (s. 501–512). Poučné je také uvědomit si, jak plynulý byl přechod konceptualizace protektorátního potápky do poúnorového páska a jak stejně různé diktatury českého dvacátého století přistupovaly k nezávislým projevům mládežnických subkultur. Cenné pro analýzu povahy přechodného období let 1945 až 1948 je také zjištění, že ani „nylonový věk“ nebyl z hlediska swingového fanouška jen idylickou dobou tanečního dovádění. „Malé“ dějiny všedního dne tady ukazují na stejné fenomény úpadku demokratického chápání politiky a společnosti jako třeba dějiny „velkých“ politických idejí.³

Zaujme také souhrnné představení, jak působila takzvaná Okružní korespondence mezi jazzovými fanoušky na sklonku protektorátu a těsně po osvobození (s. 575–583). Důležité pro pochopení dobových souvislostí jsou nejen informace o pronásledování židovských jazzových hudebníků a důsledcích uzavření českých vysokých škol, ale také rozbor cenzury swingové hudby a textů. Zajímavá je samozřejmě i analýza praktik, k nimž se swingaři uchýlovali, aby mohli hrát britské a americké hity. Koura ovšem popsal i temnější stránky doby, vedle perzekuce swingových hudebníků třeba politiku Kuratoria pro výchovu mládeže, zaměřenou na agitaci ve prospěch třetí říše, a zákroky proti potápkám. Koura přinesl i inovativní interpretace důvodů a podoby spolupráce českých jazzmanů s propagandistickou stanicí Interradio, zaměřenou na angloamerické vojáky a využívající ve svém vysílání swingovou hudbu (s. 735–738). Výzvou k dalšímu výzkumu jsou bezesporu osudy jazzových hudebníků v Terezíně

3 Srv. BRENNER, Christiane: *Mezi Východem a Západem: České politické rozpravy 1945–1948*. Praha, Argo 2015.

a koncentračních táborech. I tady představuje Kourův text, přinejmenším v případě hudebníků původem z českých zemí, zatím nejucelenější přehled a bezpodmínečné východisko k dalšímu bádání. Koura dokázal nejen utřídit již známá fakta, ale přinést též nové informace či interpretace i o tak často traktovaném (jakkoliv mnohdy povrchně) tématu, jako byl big band Ghetto Swingers.

Pokud bychom už měli Kourovi něco vytýkat, museli bychom se omezit na tři poznámky, které jeho dílo v žádném případě neproblematizují, ale spíše naznačují, že i mnohaletým výzkumem podpořený a mimořádně komplexní text může mít svoje limity.

Daní za snahu o komplexní zachycení různých aspektů problematiky swingové subkultury je občas menší přehlednost výkladu. Možná by prospělo být trochu úspornější tam, kde už se Koura nezabývá přímo hlavním výzkumným tématem. To se týká třeba kapitoly „Česká mládež v předvečer nacistické okupace“, kterou může člověk čtoucí knihu primárně kvůli potápkám a zájmu o jazz či lásce ke swingu bez problémů přeskočit. Je samozřejmě zajímavé uvědomit si, jaké aktivity a organizační formy se české mládeži koncem třicátých let nabízely, a je jasné, že život a prostředí českých swingářů se prolínaly s jinými subkulturami, jako byl například tramping. Přesto by zde určitá redukce textu prospěla přehlednosti i tak obsáhlé knihy. Podobné konstatování si dovoluji vztáhnout i k poslední kapitole „Swingová mládež po zániku protektorátu a její umělecká reflexe“, i když neškodí připomenout si, jak velká byla v řadě věcí kontinuita mezi okupací, obdobím let 1945 až 1948 a prvními dvěma dekádami státního socialismu.

Druhou, ovšem možná spíše subjektivní výtkou by mohlo být postesknutí, že se Petr Koura ještě trochu více nezabýval přímo swingovou hudbou. Jak lze pochopit z předmluvy, nedostal se k tématu protektorátní swingové mládeže z pozice posluchače či milovníka tradičního jazzu a swingu. Ti z nás, pro které byla právě taková inspirace jedním z důvodů odborného zájmu o dané období, by však určitě ocenili více „hudebních“ informací a souvislostí.⁴ Už proto, že to byla právě hudba, která učinila ze swingu *de facto* první fenomén skutečně globální popkultury. Mírně větší znalost samotného amerického a britského swingu by se také hodila například na straně 65, kde nebylo třeba odkazovat na nahrávku písně pořízené orchestrem Billyho Bankse, ale na její nejznámější verzi nahranou samotným Dukem Ellingtonem se zpěvem Ivie Andersonové, která je takřka doslova součástí každého reprezentativního výběru ellingtonovských nahrávek. Rovněž by bylo z hlediska přiblížení dobového kontextu vhodné více akcentovat debaty mezi příznivci *hot jazzu* a *sweet music* a také věnovat větší pozornost roli, kterou v Československu a později i protektorátu plnila hudba britských jazzových a tanečních orchestrů, jež byla až do roku 1945 dostupnější než americké big bandy, a jež proto tvořila mimořádně

---

4 Už třeba představení protektorátních kapel (s. 92–112) je poněkud selektivní a poplatné spíše pozdějšímu zařazování a hodnocení jejich kvalit. Chybí například studiový orchestr Slávy Emany Nováčka, který se po celou dobu války dokázal pohybovat ve svých nahrávkách mezi taneční hudbou a swingem, nebo válečná kapela Gustava Broma.

silný zdroj inspirace i pro swingaře na území okupované Evropy.⁵ Ostatně sama BBC se za války intenzivně a úspěšně snažila britský jazz a taneční hudbu používat jako součást svého působení na obyvatelstvo nacistického Německa a podrobených zemí.⁶

A tím se dostáváme ke třetí možné rovině pro mírné vylepšení textu. Koura se velmi poctivě a v zásadě úspěšně snažil zasadit české potápky a bedly do mezinárodních souvislostí dalších swingových subkultur v jiných zemích. Ve čtvrté kapitole zasvěceně informoval o amerických *zootsuiters*, latinskoamerických *pachucos*, francouzských *zazous*, německých a rakouských *Swing-Boys*, *Schlurfs* a *Swings*. Tady se nabízel ještě prostor pro srovnání s některými dalšími zeměmi okupované Evropy, například s Belgií a Nizozemskem, které byly spolu s Velkou Británií a Francií ve třicátých letech jednoznačně zeměmi s nejrozvinutější swingovou scénou v Evropě a kde místní mládež rovněž demonstrovala projevy podobné potápkám nebo *zazous*, jež stejně tak narážely na odpor místních kolaborantů i německých okupantů. Zajímavé by bylo i srovnání s mussoliniovskou Itálií, kde míra represí proti jazzu byla přece jen ve srovnání s Německem nižší.⁷ O něco širší srovnávací pohled by také ukázal, že útoky proti jazzu a swingu se neomezovaly jen na nacistické Německo a jiné tehdejší nedemokratické režimy, ale že podobné prvky kritiky (včetně antisemitismu, a zejména kritiky jazzu jako „primitivní negerské“ hudby) najdeme, zejména ve dvacátých letech minulého století, i v západní Evropě či Spojených státech.

Drobných nepřesností či chybných interpretací je v knize naprosté minimum. Koura na straně 121 tvrdí, že Filippo Tommaso Marinetti byl ministrem. Ve skutečnosti byl „jen“ členem Italské akademie (*Accademia d'Italia*) a jakýmsi neoficiálním ambasadorem italské kultury, jakkoliv místy vlivnějším než formální členové italské vlády. Fotografie romského kytaristy a bendžisty Djanga Reinhardta s jazzovým skladatelem a expertem Dietrichem Schulz-Köhnem v německé důstojnické uniformě (s. 210) byla velmi pravděpodobně pořízena krátce po obsazení Paříže v létě 1940, nikoliv v roce 1944. Styl oblečení amerického jazzového zpěváka Caba Callowaye (s. 282) se vyvíjel postupně již od poloviny třicátých let, a není tedy možno říci, že by *zootsuiters* parodoval, ale spíše že je jako správný koncertní excentrik inspiroval. Že to tvůrce *Hipsters Dictionary* sám asi nebral moc vážně, je už věc jiná. Obtížně posouditelná je hypotéza o souvislosti mezi Foglarovými Vonty a *Edelweisspiraten* (poznámka 608 na straně 312). Za zmínku by asi stálo, že Inka Zemánková nazpívala v listopadu 1944 s orchestrem Karla Vlacha i české verze písní z filmu *Zpívající děvče* (s. 433). Jako Brňák, jehož otec prožil v Brně druhou světovou válku, mohu potvrdit používání slova „topr“ pro klobouk, a to nejen mezi swingaři (s. 572). K písni „Wunderbar, wunderbar, wie du heute tanzst“ existuje

5 Srv. PHILLIPS, Damon J.: *Shaping Jazz: Cities, Labels, and the Global Emergence of an Art Form*. Princeton – Oxford, Princeton University Press 2013.

6 Viz BAADE, Christina L.: *Victory through Harmony: The BBC and Popular Music in World War II*. Oxford – New York, Oxford University Press 2012.

7 Viz MAZZOLETTI, Adriano: *Il Jazz in Italia*, sv. 2: *Dallo swing agli anni sessanta*. Torino, EDT 2010, s. 173–286.

minimálně ještě třetí dobová verze, kterou hrál orchestr Michaela Jaryho a zpíval populární Rudi Schuricke (s. 651).⁸

Celkově je však třeba před Kourovým textem smeknout. Rozsah i kvalita výzkumu a jeho zpracování jsou mimořádné, a to se týká i stylistiky. Koura přečetl v podstatě veškerou českojazyčnou a velkou většinu německojazyčné literatury k tématu, a zejména – jak už bylo řečeno – provedl zcela komplexní pramenný výzkum. Jeho kniha proto představuje nepostradatelný zdroj informací nejen pro fanoušky swingové hudby třicátých a čtyřicátých let, ale zejména pro historiky, kteří se věnují a budou věnovat dějinám tohoto období v kulturních, politických i sociálních souvislostech.

---

8 Michael Jary: Wunderbar, wunderbar, wie du heute tanzt (*sic*). In: Youtube [online]. 07.06.2010 [cit. 2017-09-18]. Dostupné z: https://www.youtube.com/watch?v=iXKVDtI_SoY. Zajímavostí je, že v německé verzi se tato Běhounkova píseň „Má láska je jazz“ stala i jednou z mála českých swingových písní, které mají svou elektroswingovou verzi. Viz Wunderbar (Wie Du Heute Tanzt (*sic*)). In: Youtube [online]. 16.11.2012 [cit. 2017-09-18]. Dostupné z: <https://www.youtube.com/watch?v=-kffqt6yLI>. Kanál uživatele Andy La TOGGO.

Recenze

Ze života pražského bohéma

Martin Šrajcr

WANATOWICZOVÁ, Krystyna: *Miloš Havel: Český filmový magnát*. Praha, Knihovna Václava Havla 2013 a 2017, 552 strany, ISBN 978-80-87490-75-4.

Počátkem roku 2017 Česká televize uvedla v nejexponovanějším nedělním večerním čase výpravnou šestidílnou minisérii scenáristky Terezy Brdečkové a režiséra Roberta Sedláčka *Bohéma*, která v celkové stopáži téměř osmi hodin sledovala na ploše více než patnácti let osudy několika prvorepublikových filmových herců a tvůrců. Ambiciózní projekt tematicky doplňoval *České století*, v němž se Sedláček se spisovatelem Pavlem Kosátkem jako scenáristou zaměřili na představitele československé politické scény a klíčové historické okamžiky od první republiky po rozdělení Československa. Kombinace více či méně věrné rekonstrukce skutečných událostí a autentických záběrů z dobových filmů a týdeníků s příběhy, které se stát mohly, ale nemusely, odpovídá charakteristice dokudramatu. Tvůrci si tak ponechali dostatečně velký prostor pro vlastní fabulaci, kterou jim ovšem mnozí diváci, nezohledňující ontologickou svébytnost fikčních světů, vyčítali.

Jen nepatrná část z těchto výtek vůči odklonům od skutečnosti se týkala fikční reprezentace jedné z ústředních figur vyprávění, filmového podnikatele Miloše Havla (1899–1968). Částečně se to dá vysvětlit skutečností, že muži opředěnému mnoha tajemstvími byla dosud věnována jediná ucelená publikace – životopis *Miloš Havel: Český filmový magnát* z pera Krystyny Wanatowiczové, redaktorky

a editorky deníku *MF Dnes*. Biografie zásluhou Knihovny Václava Havla vyšla poprvé v roce 2013 a druhé, paperbackové vydání se dostalo na pulty knihkupectví nedlouho po odvysílání poslední epizody *Bohémy*.¹ Právě z této knihy tvůrci *Bohémy* vydatně čerpali a jejímu pojetí odpovídá také charakterizace Havla, jak jej na televizní obrazovce ztvárnil Jaroslav Plesl.² Vzhledem k lehce bulvární orientaci *Bohémy* primárně na vztahy mezi postavami se skoro zdá, že Sedláček s Brdečkovou přijali za svou autorčinu závěrečnou poznámku: „Miloš Havel prožil život, podle něhož by se dal natočit dramatický, nebo spíše melodramatický film.“ (s. 486) Zda melodramatičnost Havlova života nevyplývá spíše ze zvolené perspektivy než z historických fakt, je otázka, kterou si lze klást při četbě celé knihy.

Také druhou významnou indicií toho, jakým způsobem Wanatowiczová k Havlovi přistoupila, nabízí *Bohéma*. Robert Sedláček v rozhovoru na webových stránkách České televize mimo jiné uvedl: „Mimořádně třeba u Miloše Havla mě až trochu štvě, jak z *Bohémy* vychází jako velká postava, které bylo ublíženo. Ale on přitom taky ublížil spoustě lidí. Zatímco jiné poměříme poměrně ostře, Havel má dosti měkká měřítká. Možná by si zasloužil podrobnější a ostřejší portrét, než má v *Bohémě*.“³ Měkká měřítká, o nichž mluvil režisér, projevující se mimo jiné v tom, že homosexuální vztahy Miloše Havla působí mnohem harmoničtěji než vztahy heterosexuálů, se na Havla ještě dříve než tvůrci série rozhodla uplatnit právě autorka biografie. Její portrét této rozporuplné osobnosti dějin československého filmu má charakter obhajoby. Havla líčí na jedné straně jako velkého hráče a стратега, ale současně jako oběť dějin, které kvůli vlastní výsadní pozici v podstatě nezbyvalo než po okupaci jednat s říšskými filmovými úřady. Spíše než o nedostatek knihy se nicméně jedná o výsledek populárně naučného přístupu k tématu. Kritériím pro odbornou, vědecky vyváženou publikaci se Krystyna Wanatowiczová dostát nesnaží. Na druhou stranu nebudou zřejmě zcela spokojeni ani čtenáři očekávající „strhující životopisný román“, který v předmluvě slibuje Ivan M. Havel (s. 13). Kniha, jež se drží ověřených informací, ale zároveň dává poměrně velký prostor spekulacím, se tak podobně jako *Bohéma* pohybuje na pomezí skutečného a pravděpodobného.

V úvodu Wanatowiczová popisuje genezi publikace a upozorňuje, že Havlův život je stále obestřený nejasnostmi a neexistuje k němu dostatek písemných pramenů, zejména primárních (na což čtenáře průběžně v celé knize upozorňují výrazy jako „zřejmě“, „nejspíš“, „asi“, „lze se domnívat“, „není to nijak ověřené“, „je

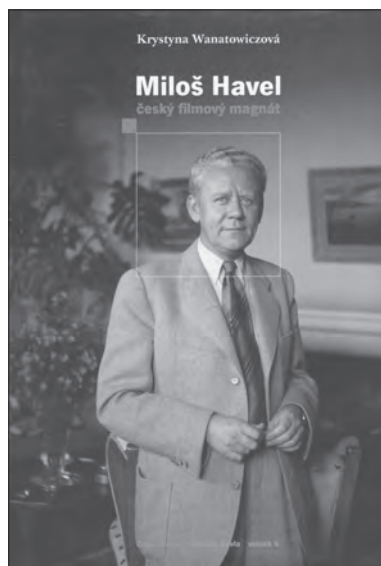
1 Nahrazení pevné vazby vazbou měkkou je jedinou odlišností mezi oběma vydáními. Text zůstal beze změny, o čemž svědčí některé překlepy, chybějící písmena nebo doplňující informace „v tisku“ v knihy *Od žaláře k oltáři*, která mezitím již vyšla (SEIDL, Jan a kol.: *Od žaláře k oltáři: Emancipace homosexuality v českých zemích od roku 1867 do současnosti*. Brno, Host 2012).

2 Přímo v titulcích série, jejímiž odbornými poradci byli Petr Koura a Tereza Czesany Dvořáková, je jako zdroj inspirace kromě knihy od Wanatowiczové uvedena ještě publikace Vladimíra Justa Věc: *Vlasta Burian. Rehabilitace Krále komiků* (Praha, Rozmluvy 1991).

3 Režisér Robert Sedláček: Všichni, kdo v Bohémě selhávají, to dělají pro prospěch. In: *Ceskatelevize.cz* [online] [cit. 2017-20-03]. Dostupné z: <http://www.ceskatelevize.cz/porady/10571607298-bohema/10107-robot-sedlacek/>.

pravděpodobné, že“). Portrét muže, který se během první republiky a protektorátu stal pro mnohé zosobněním československého filmu, proto autorka musela pracně rekonstruovat ze střípků vzpomínek pamětníků (zejména Milošova bratra Václava Marii),⁴ poznámek odborníků a z dokumentů, včetně takových, jejichž věrohodnost je silně diskutabilní (například záznamy výslechů Státní bezpečnosti). Velká část informací je tudíž zprostředkovaná a ne zcela spolehlivá, což autorka vždy dostatečně nezohledňuje (z paměti Otakara Vávry někdy cituje s upozorněním, že bychom je měli brát s rezervou, jindy bez něj). V Havlově pozůstalosti, poskytnuté autorce jeho synovcem Ivanem, se nedochovaly žádné deníky ani diáře. K dispozici byla návštěvní kniha z Havlovy barrandovské vily (bohatá na úsměvné, ale informačně málo hodnotné zápisky v duchu sdělení „Dobře jsme bumbali a dobře se nám pilo“ – s. 272) nebo množství dopisů, které Wanatowiczová do textu leckdy začleňuje poněkud neústrojně, bez výraznějšího krácení nebo snahy o zasazení do kontextu a vyvození nějakého závěru. Dopisy a výpovědi jsou často uváděny spojením „pro ilustraci“, ale vzhledem ke své kvantitě vypovídají více než o popisovaných osobnostech a době, ve které žily, o autorčině snaze prezentovat v co největším rozsahu výsledky své práce, jejíž podstatnou součástí bylo časově bezesporu náročné bádání v českých a německých archivech. Množství informací, které takto shromáždila nebo získala z nově pořizovaných rozhovorů, je jinými slovy obdivuhodnější než způsob, jakým s nimi nakládá a jak je skládá do výsledného tvaru.

Miloš Havel začal již jako teenager pracovat v podniku Lucernafilm, který v roce 1912 založil jeho otec Václav. Byl jedním ze zakladatelů akciové společnosti A-B, která ve dvacátých letech fungovala jako filmová půjčovna, výroba a provozovna ateliérů. Jako vůbec první český filmový podnikatel zahájil prostřednictvím své společnosti American Film Company obchodování s americkými filmovými společnostmi. Ve třicátých letech minulého století inicioval stavbu barrandovských ateliérů, o jejichž prodeji Němcům za protektorátu dlouze a složitě vyjednával. Po válce jej disciplinární komise Svazu českých filmových pracovníků (vedená Elmarem Klosem) na základě jeho kontaktů s Němci vyloučila z dalšího působení v československém filmu. V roce 1952 se mu na druhý pokus podařilo emigrovat do západního Německa, kde zkoušel neúspěšně navázat na dřívější úspěchy na poli filmového podnikání.

4 HAVEL, V. M.: *Mé vzpomínky*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1993.

Čtenář znalý těchto základních životopisných údajů by mohl očekávat knihu, která jej prostřednictvím individuálního osudu obeznámí s protektorátním obdobím československého filmu. Autorka ovšem již v úvodu upozorňuje, že jejím záměrem není podat výpověď o filmovém průmyslu a klást si přitom otázky, jaké by mohly napadnout filmového historika (například Jiřího Horníčka, který se Havlovi věnoval ve své diplomové práci),⁵ nýbrž přiblížit Havlův život. V tradici konceptu „velkých dějin“ ji více zajímá člověk než systém, v němž žil a pracoval. Dějiny nahlíží jako sérii rozhodnutí výrazných a vlivných jedinců a nesnaží se je chápat v co nejširším kontextu. Zvolený přístup plyne z toho, jak autorka v úvodu vymezuje tři hlavní oblasti svého zájmu: co Miloš Havel jako homosexuál cítil a o čem přemýšlel, jak vypadala jeho domnělá kolaborace s Němci a jak žil v mnichovském exilu.

Wanatowiczová se tedy rozhodla vyprávět především osobní, nikoli profesní příběh Miloše Havla. Přesto je škoda, že z velké části zůstává na povrchu a namísto důkladnější syntézy dohledaných dat se pouští do spekulativních úvah. Celou podkapitulu například věnuje popisu obsahu románu Olgy Scheinplugové *Klíč od domu*, který se údajně inspiroval Havlovým osudem. V jejím závěru přitom sama pisatelka připouští, že „skutečný život předsedy A-B nejspíš vypadal jinak“ (s. 100). Při popisu intimního života Miloše Havla kniha několikrát překračuje hranici dobrého vkusu (za všechny případy uvedme spekulaci, že „náhlá smrt Miloše Havla byla ve skutečnosti sebevražda“ – s. 477), aniž bychom se ze zveřejněných pikanterií dozvěděli víc o tom, kdo Havel byl a jak přemýšlel. Nebo nám snad s lepším pochopením osobnosti charismatického bohéma pomůže, budeme-li vědět, kolik přesně centimetrů měřil a jaké měl vlasy? Informace o tom, jaké víno Havel rád pil, v jakém automobilu jezdil, že se zúčastnil honu s Karlem Kramářem, který „zastřelil čtyřicet devět koroptví“ (s. 60), a že k Vánocům posílal „vedoucím činitelům zajíce“ (s. 220), mají charakter společenských drbů, jež by sice v menším zastoupení pomohly oživit text, ale vzhledem k jejich přemíře vyznívají spíše jako snaha zužitkovat veškeré výsledky důkladných rešerší. Vzniká tak dojem, že informace neslouží autorce, nýbrž že autorka směr vyprávění a témata knihy podřídila dostupným informacím.

Od ústřední dějové linie, tvořené Havlovým osudem, kniha odbíhá k tématům, jako jsou dějiny Lucerny, poměry v národnědemokratické straně za první republiky nebo život režiséra Václava Kršky (který byl stejně jako Havel homosexuál). Tím, že Wanatowiczová ztrácí ze zřetele osobnost Miloše Havla a zabíhá do slepých uliček, trpí zejména semknutost knihy, drolící se do řady nespojitých epizod. Vzhledem k útržkovitosti pramenů zřejmě ani nebylo možné vyprávět ucelený příběh Havlova života, autorka se však snaží některá „bílá místa“ vyplňovat nepodloženými informacemi, které nelze vzhledem k nedostatku primárních pramenů nijak ověřit, a dodat tím příběhu na „šťavnatosti“. K dojmu větší sevřenosti by mohlo přispět průběžné zobecňování velkého množství informací, které jsou namísto toho pouze hromaděny za sebe bez snahy o jejich syntézu a hlubší analýzu. Podobně by plynulosti textu, zabíhajícího do zbytečných detailů, pomohlo zařazení některých

5 HORNÍČEK, Jiří: *Miloš Havel a český filmový průmysl*. Praha, Katedra filmových studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy 2000 (diplomová práce).

informací do poznámky pod čarou, případně umístění alespoň části z mnoha citovaných dokumentů mezi přílohy na konci publikace (ty tvoří velmi užitečná kronika Havlova života, seznam jím produkováných filmů a stručné medailony osobností zmíněných v knize).

K potlačení dojmu poněkud provizorního zpracování by přitom mnohdy stačilo položit si elementární otázky typu „proč?“. Proč první ateliéry vznikly v dřevěném pavilonu v zahradě Měšťanského pivovaru na Vinohradech, a ne na vhodnějším místě? Proč Havel přinejmenším od slavnostní premiéry filmu *Fidlovačka* (1930), na kterou do Lucerny pozval prezidenta Masaryka, pěstoval kontakty s nejvyššími politickými a hospodářskými kruhy? Proč dovozní komise favorizovala zejména zástupce společnosti A-B? Podobné otázky ovšem kniha neklade. Tato práce zůstává na zvědavém čtenáři, kterého text přiměje k dohledání dalších souvislostí o době, ve které Havel žil, a systému, v němž působil.

Ačkoli autorce nelze upřít snahu posuzovat události objektivně a aktéry knihy s ohledem na komplikovanost okolností, v nichž se ocitli, nesoudit, při pozorném čtení vychází najevo její kladné zaujetí Milošem Havlem. Většinu jeho sporných rozhodnutí se snaží vyvažovat poukázáním na nějakou polehčující okolnost (fašismus mu coby členovi Národní obce fašistické mohl imponovat svou maskulinní estetikou, spolupráce se Státní bezpečností byla aktem zoufalství). Barrandovskému filmovému magnátovi zároveň opakovaně přiznává více zásluh, než mu ve skutečnosti náleží. Český zvukový film díky Havlovi údajně držel krok s vyspělejšími evropskými kinematografiemi. Instalace zvukové aparatury, o kterou se podnikatel zasloužil, ovšem nebyla jedinou podmínkou nezbytnou k natáčení hodnotných zvukových filmů. Nezanedbatelný byl umělecký vklad jednotlivých filmařů, který Wanatowiczová, uplatňující na mnoha místech primárně ekonomické hledisko (hodnotu filmů poměřuje jejich rozpočty a úspěšnost měří podle výše tržeb), dostatečně nezohledňuje. Bez doplnění souvislostí vzniká dojem, že zavedení kontingentního systému, nařizujícího výrobu určitého počtu domácích filmů, bylo především Havlovým nápadem (ve skutečnosti šlo o model přejatý z Velké Británie). Havel sice řídil kino Lucerna, ale vlastníkem kinolice, jež byly od roku 1920 udělovány pouze spolkům, nikoli jednotlivcům, byl Československý červený kříž, což Wanatowiczová nezmiňuje. Sporné je tvrzení, že „Miloš Havel měl na konci třicátých let v československém filmovém průmyslu takovou pozici, že neexistovala síla, která by dokázala jeho obchodní plány zhatit“ (s. 130). Za velmi vlivného filmového podnikatele bychom před zřízením protektorátu mohli považovat minimálně také Josefa Auerbacha, ředitele společnosti Elektafilm. Není zřejmé, proč by měla skutečnost, že Havel podpořil společnost Aktualita, svědčit o tom, že nebyl „hokynářem bez fantazie“ (s. 107). Tvrzení, že Havel patřil mezi „osvícenější filmové producenty“ (s. 108), není přesvědčivé bez chybějícího srovnání s producenty, které autorka pokládá za méně osvícené.

Velmi zjednodušující je popis okolností vzniku filmu *Jan Cimbur* (1941), jenž obsahuje antisemitskou scénu židovského pogromu. Podobná scéna se sice nachází i v knižní předloze Jindřicha Šimona Baara, jak píše Wanatowiczová, ovšem v jiné části, než kterou se tvůrci rozhodli zfilmovat. Navíc nejde o stejnou dramatickou

epizodu. V románu židovský krčmář Salomon opouští vesnici dobrovolně v reakci na nevráživost venkovanů. Ve filmu na něj místní ženy uspořádají pogrom a jeho krčmu vydrancují a zapálí. Toto zkreslení, stejně jako mnohá další, odpovídá selekci informací v souladu s obrazem Havla jako spasitele československého filmu, který byl nejdříve dotlačen ke spolupráci s nacisty a později připraven o veškerý majetek a důvěryhodnost komunisty. Snaha o dramatické líčení Havlova tragického osudu je patrná již z barvitých názvů kapitol (Tajemní muži z abwehru a gestapa, Život s cejchem kolaboranta, Smrt mezi květinami) a ještě nápadněji autorčin smysl pro drama vychází najevo, když Havla ztotožňuje s postavou doktora Fausta a v souvislosti s jeho vyjednáváním s Němci píše o faustovském zápasu osamělého hráče (čímž zároveň naznačuje, že Havel svá rozhodnutí činil nezávisle na druhých).

Z hlediska filmové historie kniha nesděluje mnoho nových poznatků. Většinu informací týkajících se filmové výroby přejímá z dříve publikovaných textů.⁶ Opět je ale třeba mít na mysli, že před sebou nemáme odborné pojednání pro úzký okruh historiků, nýbrž kompilační práci určenou nejširší čtenářské veřejnosti. Kromě zájemců o život slavných, které potěší detailní popisy bujarých večírků v baru v Lucerně a toho, s kým se Havel stýkal (a s kým naopak ne), by kniha nicméně mohla posloužit přinejmenším badatelům z oboru *queer studies*, jimž *Miloš Havel: Český filmový magnát* nabízí užitečnou případovou studii o životě vlivného homosexuála v době, kdy byla menšinová orientace (nejen) na našem území trestně stíhána.

Bez ohledu na odborné zaměření čtenáře je biografie Miloše Havla publikací, která toho na jednu stranu sděluje zbytečně mnoho, ale zároveň řadu podstatného nedořikává. Nelze tak než souhlasit s autorkou, která svůj problematický, jakkoli bez debat záslužný a k další badatelské aktivitě podněcující literární počín uzavírá konstatováním: „Životopis Miloše Havla proto není možné zakončit tečkou, nýbrž otazníkem.“ (s. 491)

6 Viz např. BEDNAŘÍK, Petr: *Arizace české kinematografie*. Praha, Karolinum 2003; KLIMEŠ, Ivan – HEISS, Gernot (ed.): *Obrazy času / Bilder der Zeit: Český a rakouský film 30. let / Tschechischer und österreichischer Film der 30er Jahre*. Praha, Národní filmový archiv 2003.

Recenze

Jan Hus na komunistické tribuně

Pavel Helan

RANDÁK, Jan: *V záři rudého kalicha: Politika dějin a husitská tradice v Československu 1948–1956*. (České dějiny, sv. 9.) Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2015, 404 strany, ISBN 978-80-7422-373-0 a 978-80-7308-597-1.

Jan Hus a husitství jsou typickým příkladem symbolického centra historické paměti,¹ ke kterému se česká společnost po staletí nějakým způsobem vždy vztahovala. Již rok po Husově mučednické smrti byl tento den komemorován, Husův odkaz byl posléze různě interpretován, využíván a přirozeně se dával do souvislosti s husitstvím. Padesátá léta minulého století byla obdobím, které na Jana Husa a husitství výrazně odkazovalo se zřetelným ideologickým motivem, a na tento fenomén již upozornil ve svých studiích například Petr Čornej.² Monografie Jana Randáka nyní přináší ucelený pohled na využívání husovské a husitské tradice v komunistickém

---

1 Srv. HAVELKA, Miloš: *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české politiky“ 1895–1989*. Praha, Lidové noviny 2001, s. 17.

2 Srv. např. ČORNEJ, Petr: Husitská tematika v českém filmu (1953–1968). In: *Iluminace*, roč. 7, č. 3 a 4 (1995), s. 13–43 a 43–75; TÝŽ: Husitská trilogie a její dobový ohlas. In: KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny*. Praha, Lidové noviny 2005, s. 84–98; TÝŽ: Poúnorová aktuálnost vzdálené husitské minulosti. In: POKORNÝ, Jiří – VELEK, Luboš – VELKOVÁ, Alice (ed.): *Nacionalismus, společnost a kultura ve střední Evropě 19. a 20. století: Pocta Jiřímu Kořalkovi*

Československu v letech 1948 až 1956, jimiž autor vymezuje období československého stalinismu (s. 14 n.).

Randák zařazuje dobové užívání husitské tradice a vytváření historického vědomí o ní do kontextu politiky dějin, tedy způsobů interpretace minulosti pro politické záměry. K tomu využívá koncept angažovanosti marxisticko-leninské historické vědy. Vlastní téma uvádí stručným exkurzem o husitské tradici v Čechách v 19. století a v meziválečném období, kdy zejména reflektuje pojetí husitství u Františka Palackého jako vrcholu národních dějin a jeho rozvinutí prezidentem Tomášem Garriguem Masarykem po vzniku Československa. V kapitole „Dělnické hnutí, levice a husitství“ věnuje více místa chápání Husa a husitství v levicovém evropském myšlení před rokem 1948. Všímá si pojetí husitství například u Karla Kautského,³ podle kterého se projevilo v předhusitských Čechách národní cítění v třídní nenávisti, z níž vyrostlo protipapežské a protiněmecké husitské hnutí. Příklady ze zahraničí však mohl autor využít více, ať již jde o Němce Friedricha von Bezolda, pro kterého byl Hus v podstatě předchůdcem socialismu,⁴ nebo osobnosti z francouzského prostředí, kde jmenovitě Louis Blanc v Husovi viděl počátek všech revolucí a průkopníka revolučního pokroku ve smyslu socialistických idejí.⁵ Je ovšem přirozené, že více se v tomto ohledu věnoval českému prostředí.

V hlavní části knihy pak Randák ukazuje, jak se v jednotlivých oblastech prosazovala v období stalinismu husitská tradice. Husité byli prezentováni jako předchůdci vítězného boje lidu za sociální spravedlnost a národní svobodu, který završil úspěšně teprve rok 1948 a nastolení komunistické moci. Husitství se v tomto pojetí stalo „nedokončenou záležitostí stopovatelnou od 15. do 20. století. (...) Revoluční marxisticko-leninská současnost byla spojena s revoluční minulostí a jí inspirována došla v únoru 1948 k dosavadnímu vyvrcholení národních dějin.“ (s. 93) Autor si všímá návaznosti tohoto oficiálního pohledu na předchozí vytváření husitské tradice v 19. a první polovině dvacátého století a připomíná význam, jaký mělo pro komunistický režim vyzdvihnoutí domácí národní tradice. Tato argumentace totiž dodávala režimu historické odůvodnění. Jak přitom Randák upozorňuje, jestliže v meziválečném období byl vztah některých komunistů k dějinám přezíravý, tak „po únoru 1948 se stala historie a husitská tradice významným důkazem oprávněnosti komunistické diktatury“ (s. 95). Dobová interpretace přitom „nezformulovala jednu závaznou a jednoznačnou definici husitské tradice, nestanovila, co to husitská tradice přesně je. Dokonce se ani nedokázala sjednotit na užívání pojmu, který bývá bez zřejmé logiky užíván v jednotném i množném čísle.“ (s. 96)

k 75. narozeninám / *Nationalismus, Geschichte und Kultur im 19. und 20. Jahrhundert: Festschrift für Jiří Kořalka zum 75. Geburtstag*. Praha, Karolinum 2007, s. 427–440.

3 Srv. např. STEENSON, Gary P.: *Karl Kautsky, 1854–1938: Marxism in the Classical Years*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press 1991.

4 Srv. BEZOLD, Friedrich von: *Geschichte der deutschen Reformation*. Berlin, Historischer Verlag Baumgärtel 1890, s. 11–161.

5 Srv. BLANC, Louis: *Geschichte der Französischen Revolution*. Leipzig, Brockhaus & Avenarius 1847, s. 13–24 (původní francouzské vydání je z roku 1845).

Sonda do školské problematiky, zpracovaná na základě archivního výzkumu, ukazuje uplatnění husitské tradice ve školní výuce jako nástroje politiky dějin, vliv komunistické moci i limity školní disciplinace v kontextu společenské a politické praxe. Autor se tu zabývá poúnorovým školstvím a učebnicemi, které již vizuálně stavěly husitství na čelné místo historie. Na základě veřejného šetření z roku 1968 (tedy více než deset let od skončení sledovaného období), kdy šestatřicet procent respondentů odpovědělo, že husitskou epochu považují za nejslavnější v dějinách českého národa, vyvozuje, že tento náhled společnost přijímala bezproblémově a že v tom hrála roli i školní výuka (s. 129).

Pátá část knihy přibližuje dobový výklad Mistra Jana Husa jakožto představitele třídního boje a bořítele feudálního řádu (s. 143), vědomě potlačující jeho kněžství, které bylo údajně jen „maskou kazatelových vlastnějších aktivit“, chápaných jako bytostně politické (s. 136). Na základě studia fondů Komunistické strany Československa Randák ukazuje, že tento postup byl programovým „ideovým očištěním a revizí Husova kultu“, jak to odpovídalo aktuální politické potřebě (s. 145). V tomto kontextu mimo jiné pochopitelně cituje proslulou sentenci Zdeňka Nejedlého, že je „naprosto nehistorické myslet, že by Hus dnes, kdy by takové slupky nepotřeboval, ano kdyby mu překážela, byl vůbec knězem, jako byl tehdy. Dnes by Hus byl hlavou politické strany a jeho tribunou by nebyla kazatelna, ale pražská Lucerna anebo Václavské náměstí. A jeho strana byla by velmi blízko – o tom můžeme být přesvědčeni – nám komunistům.“⁶ (s. 167) Obsah této kapitoly by si však možná zasloužil důkladnější propojení s interpretacemi života a odkazu Jana Husa už v předchozích dobách. Nedošlo by pak například k drobnému posunu, kdy z textu vyznívá, jako by chorál *Ktož sú boží bojovníci*, který vznikl teprve po kazatelově smrti, byl spojován s Janem Husem až v padesátých letech minulého století (s. 166).

Součástí kapitoly je i rozbor akcí organizovaných k Husovým oslavám, účasti na nich a jejich hodnocení stranickými a státními orgány. Prostor je věnován i aktualizacím těchto slavností, mezi jejichž cíle patřila například „mobilizace pracujících za splnění usnesení X. sjezdu KSČ“ či „velký nástup do letošních mírových žní“ (s. 154). Centrum slavností bylo v roce 1949 přeneseno do jihočeského Husince, probíhaly ale i na jiných místech republiky (především v Táboře, na zřícenině hradu

6 NEJEDLÝ, Zdeněk: *Komunisté, dědici velikých tradic českého národa*. Praha, Československý spisovatel 1953, s. 46 n. (publikace vyšla poprvé v roce 1946). K postavě Zdeňka Nejedlého viz KŘESTAN, Jiří: *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění*. Praha – Litomyšl, Paseka 2013.

Krakovce a v Praze) a získávaly tak lokální podobu. Do husovských oslav pronikaly také prvky mírové propagandy, které jejich politické roli vtiskovaly další aktuální vyznění.

Obdobným způsobem Randák pracuje s pojetím a prezentací celého husitského hnutí. Všimá si institucionálních nástrojů, které komunistický režim pro podporu svého světového názoru vytvářel, jakými byla Československá akademie věd či Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí. Zaměřuje se i na prostředky šíření husitské tradice na venkově, jako byly přednášky, divadelní představení či agitace prostřednictvím rozhlasu. Podnětná je kapitola o využití husitských tradic v turistických průvodcích, které tak vlastně přispěly ke konstruování mentální mapy husitského kraje. Zajímavé informace přináší kniha o využití husitské tradice v rámci mezinárodních vztahů, zejména s Německou demokratickou republikou, kdy byly silně akcentovány společné rysy husitství a německé selské války. Relativně malý prostor je zde bohužel věnován prosazování husitské tradice na Slovensku. Jedná se o pouhé tři tiskové strany (s. 254–257), nepočítáme-li stručné zmínky na některých jiných místech knihy.

V kapitole „Tváří v tvář nepříteli“ ukazuje Randák využití odkazu na husitství při propagaci bojové připravenosti „socialistického tábora“ vůči západnímu nepříteli. Líčí přitom, jak k tomu posloužily zejména oslavy vítězství husitských vojsk poblíž hranice se Spolkovou republikou Německo, u Tachova a Domažlic, a jak byl při této příležitosti přenašán obraz středověkých křižáků na „jejich nynější následovníky – americké gangstery“ (s. 300 n.).

V závěrečné kapitole „Husité a kulturní hegemonie“ Randák analyzuje prezentaci husitské epochy prostřednictvím poúnorové kultury. Zaměřil se zejména na Jiráskovskou akci, vyhlášenou 10. listopadu 1948 prezidentem Klementem Gottwaldem, jejímž úkolem bylo „utvářet historické vědomí prostřednictvím literární fikce“ (s. 325). Autor dochází k zajímavému poznatku, podle nějž lze zpochybnit, že se s Jiráskem po únoru 1948 „hledělo bezvýhradně pokrokově a budovatelsky vpřed“, poněvadž jiráskovská kampaň byla nakonec založena na tradičním výkladu hodnot. Jedním z vrcholných obrazů husitství je bezesporu trilogie režiséra Otakara Vávry, kterou také Randák považuje za „vrchol kampaně upevňující marxistickoleninskou, potažmo nejedlovsko-jiráskovskou interpretaci husitství v české společnosti“ (s. 338), a podtrhuje význam filmového zpodobení pro šíření a popularizaci představ o minulosti.

Jan Randák při psaní své knihy hojně využíval teorii kulturní hegemonie Antonia Gramsciho.⁷ Vychází z ní i při závěrečném konstatování, že „tvořit novou kulturu znamená populární a zpracované motivy či autory zespolečnit, distribuovat a prosazovat je tak, aby působily na aktérovo jednání i organizaci společnosti“ (s. 347). V tomto smyslu vykládá i cestu, kterou se ubírala kulturní práce Komunistické strany Československa od roku 1945, a především po roce 1948, kdy se chopila moci a také se jasně přihlásila k husitské tradici, v jejímž „hávu se stal komunistický projekt nového světa součástí (smyslu) národních dějin“ (s. 354). Podtrhuje přitom

7 Srv. např. NIEDDU, Luigi: *Antonio Gramsci: Storia e mito*. Venezia, Marsilio 2004.

skutečnost, že politická aktualizace husitské tradice komunistickým režimem nebyla originální, i když jej k tomu vedly jiné motivace než dřívější aktéry a odlišné oproti minulosti byly i hodnoty, na které kladl důraz. Diskutabilní je ovšem tvrzení, že komunistický režim byl „jedinečný“ v podpoře radikální podoby husitského hnutí, „kdy komunističtí vykladači absolutizovali především na úkor náboženských ty složky, jež jim byly v rámci husitství nejbližší, v první řadě komponent sociální a národní“ (s. 357). Domnívám se, že také v tomto ohledu nebyl komunistický režim ani první, ani jedinečný; stačí odkázat na knihu někdejšího socialisty a pozdějšího fašistického premiéra Benita Mussoliniho *Jan Hus, hlasatel pravdy* z roku 1913, který zde v husitství obdobně akcentoval právě uvedené prvky.⁸ Jedinečnost komunismu ve vztahu k husitství nalézám spíše ve snaze o pokud možno naprosté „odkněžštění“ Husovy osobnosti, které Randák dobře zachytil.

Jan Randák na základě pečlivě zpracovaných a v knize prezentovaných poznatků v závěru shrnuje, jak husitská tradice sloužila k legitimizaci komunistického režimu a jak byla její propagace zajišťována různými formami a způsoby, od filmového plátna po regionální výstavy či školní výuku. Zároveň poukazuje na to, že otevřenost pojmu „husitská tradice“ byla pro politickou instrumentalizaci výhodná (s. 358). Zdůrazňuje, že na propagaci husitství měl hlavní zásluhu poměrně omezený počet osob v čele se Zdeňkem Nejedlým, „jehož hlas je neopomenutelný“ (s. 359). Všimá si též skutečnosti, že ačkoli i po polovině padesátých let zůstávala husitská tradice důležitým momentem komunistické politiky dějin, postupně se vyčerpávala vyhrocená politizace této tradice a její revolučnost (s. 363). Jistě by bylo zajímavé sledovat proměny husitské tradice i v následujících obdobích, tak jak se toho zhostil Jan Randák pro léta československého stalinismu. Kniha *V záři rudého kalicha* k tomu může být výzvou i inspirací.

---

8 MUSSOLINI, Benito: *Giovanni Hus, il Veridico*. Roma, Podrecca e Galantara 2013.

Recenze

Ochuzená biografie zakladatele Církve československé

Marek Šmíd

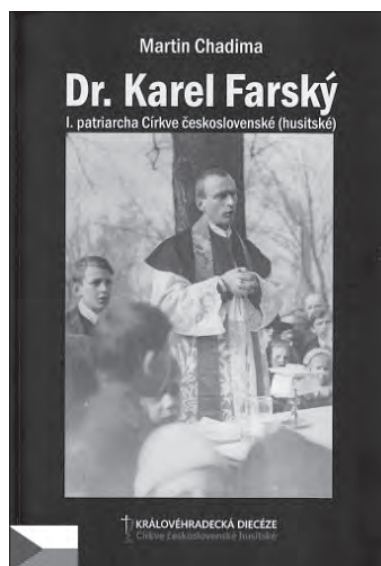
CHADIMA, Martin: *Dr. Karel Farský: I. patriarcha Církve československé (husitské)*. Hradec Králové, Královéhradecká diecéze Církve československé husitské 2017, 204 strany, ISBN 978-80-906490-5-7.

Knihu teologa, filozofa a pedagoga Martina Chadimy (1970), duchovního Církve československé husitské, jsem otevíral se značným očekáváním. Domníval jsem se, že mě jeho sonda do dramatického životního příběhu vůdčí a mimořádné osobnosti biskupa a prvního patriarchy Církve československé Karla Farského (1880–1927), který nebyl dosud pro své nesnadné uchopení v české historiografii systematicky zpracován, zavede do prostředí mladé kněžské generace reflektující obrodu katolického duchovního prostředí na přelomu 19. a 20. století, do tábora českého kléru, jenž hledal své řešení v otázce loajality k Rakousko-Uhersku za první světové války, mezi reformně naladěné kněží manifestující své požadavky v demokratické republice i do ideových zápasů za novou formu zbožnosti ve dvacátých letech. Nic takového mě ovšem nečekalo, přestože duchovně-náboženská cesta Karla Farského tvoří významnou kapitolu z českých církevních dějin moderní doby.

Autor práci rozdělil do dvanácti nečíslovaných kapitol včetně úvodu a závěru, které rámuje předmluvy autora a církevních představitelů, anglické shrnutí, přehled pramenů a literatury a jmenný rejstřík. V prvních kapitolách sleduje

dětství a mládí Karla Farského, zasazuje jeho působení do kontextu katolického modernismu přelomu 19. a 20. století, přibližuje jeho kněžskou formaci a první střet s katolickou církví. Dále popisuje duchovní pnutí po vzniku Československé republiky v roce 1918 a zkoumá úlohu Farského při vzniku Církve československé na rozhraní desátých a dvacátých let minulého století. Poté se soustředí na první roky existence nové církve i její pravoslavné odnože a vykresluje roky její stabilizace. V posledních kapitolách autor líčí pozdní léta Farského života, zachycuje jeho smrt, pohřeb a smuteční rozloučení s ním a celou biografii ukončuje bilančním závěrem. Struktura knihy působí poněkud nevyváženě, protože kapitoly se značně liší svou délkou – zatímco na první kapitolu připadají pouhé dvě strany a na třetí čtyři strany, sedmá kapitola zabírá přes sedmdesát stran, tedy více než třetinu rozsahu knihy! Bylo by proto logičtější kratší tematické celky učinit součástí širě pojatých kapitol, které by autorovi umožnily směřovat nejen do šířky, ale především do hloubky jeho tématu.

Karel Farský pocházel z početné rodiny ze Škodějova, malé vesničky v Podkrkonoší nedaleko Vysokého nad Jizerou. Po absolvování Akademického gymnázia v Praze studoval na Teologické fakultě Karlo-Ferdinandovy univerzity a 29. června 1904 byl v kapitulním chrámu sv. Petra a Pavla na Vyšehradě vysvěcen na kněze. V letech 1906 až 1910 působil jako adjunkt na české teologické fakultě v Praze a v prosinci 1909 získal doktorát z teologie. Po odchodu z fakulty pracoval jako profesor náboženství na I. a později II. reálce v pražských Vršovicích a na Vinohradech. V roce 1914 byl přeložen do Plzně, kde pokračoval ve výuce náboženství na II. reálce. Zde strávil Farský následujících pět let a plně se zapojil do náboženského, kulturního a společenského života ve městě, přičemž si svou odvahou, skromností a národnostním zápalem získal širokou podporu tamních obyvatel. Po vzniku Československa se podílel na aktivitách sdružení kněží Jednota katolického duchovenstva a byl zaměstnán jako úředník ministerstva školství. Na podzim 1919 založil Klub reformních kněží a stal se jeho předsedou. Klub jako radikální křídlo Jednoty katolického duchovenstva v lednu následujícího roku vyhlásil vznik samostatné reformní a národní Církve československé. V roce 1923 se Farský stal jejím západočeským biskupem se sídlem v Praze a o rok později prvním patriarchou. Položil základy nové církve v oblasti věroučné, liturgické, organizační a vzdělávací a navázal ekumenické kontakty se zahraničím. Přestože vyčerpan a nemocen zemřel ve věku nedožitých sedmačtyřiceti let v Praze, trvale se zapsal nejen do dějin Církve československé,

kde je označován jako otec-zakladatel, ale bezpochyby rovněž do celých českých církevních dějin dvacátého století.

Nejvíce místa (s. 74–146) autor věnuje v samostatné kapitole prvním čtyřem letům budování Církve československé, a zejména takzvané pravoslavné krizi, kdy většina představitelů nové církve v čele s Farským odmítla její orientaci na srbskou pravoslavnou církev a prosadila vytvoření moderní demokratické církve; v důsledku toho biskup Gorazd (Matěj Pavlík) na jaře 1923 rezignoval na svůj úřad a o rok později v červenci oznámil, že vystupuje i z Církve československé. Autor sleduje její dynamický rozvoj od zakladatelského sjezdu v lednu 1920 přes první a druhý sjezd náboženských obcí v lednu a srpnu 1921 a přes spor o užívání kostelů do prvního řádného sjezdu církve v srpnu 1924. Zde se zdánlivě nejvíce vzdaluje osobnosti Karla Farského, když se jeho příběh proměňuje ve vzrušující líčení prvotního kvasu a hledání duchovní orientace Církve československé. Tato kapitola také představuje pomyslný vrchol útlé Chadimovy biografie; zatímco předchozí Farského život do roku 1920 se zde vlastně jeví jako pouhá „příprava“ na definitivní rozluky s katolickou církví a Římem, k níž tehdy došlo, jeho pozdější život vyznívá jako pomyslný epilog této mimořádné události a osobního výkonu.

Lze se ovšem domnívat, že Karel Farský jako kněz a teolog byl značně složitější, dynamičtější a zajímavější osobností, než jak ho autor ve své biografii představil. Poměrně stručně vylíčený příběh, s nedostatečným rozбором Farského teologických spisů, je postaven především na jeho korespondenci a na sekundární literatuře, jež zahrnuje hlavně monografie, méně pak odborné studie. Mnohá témata patriarchova života však Martin Chadima přešel bez větší pozornosti a hlubší analýzy, přestože by si je zasloužila. Platí to nejen pro Farského vztah ke katolické moderně, jeho působení na teologické fakultě, široké veřejné aktivity v Plzni, angažmá v národnědemokratické straně a možné konotace přátelství s Karlem Kramářem, význam Farského pastorační cesty do Spojených států nebo překvapivou pasivitu prezidenta Tomáše Garrigua Masaryka ve vztahu k nové církvi, ale nedostatečně objasněny jsou rovněž samotné kořeny Farského odklonu od katolické církve a příčiny jeho radikalizace směrem k založení Církve československé.

Značné množství textových nedostatků a chyb svědčí také o nedbalé redakční práci. Čtenář se tak musí smířit s občasným opakováním již řečeného, nepřehlednou datací událostí (někdy chybí jejich jasné vrocení, měsíce jsou psány číslicí i slovem), nejednotným i nesprávným přepisem jmen (někdy jsou uváděna pouze příjmení, jindy i křestní jména, při četbě vadí nestandardní biografické údaje, nesystematické uvádění akademických titulů, chyby v transkripci cizích jmen), s neodůvodněným kolísáním mezi přítomným a minulým časem, vkládáním dlouhých citací z pramenů, často bez jejich adekvátního uvození či potřebné interpretace, nebo s elementárními gramatickými chybami.

Neméně zásadní jsou však i historická pochybení, kterých se autor v textu ve značném množství dopouští. Tak například Československá republika byla vyhlášena v listopadu 1918, nikoliv už v říjnu (s. 43), Antonín Cyril Stojan byl arcibiskup, nikoliv biskup (s. 44), Andrej Hlinka byl kněz a politik, nikoliv katolický intelektuál (s. 46), Clemente Micara zastával v roce 1919 funkci pověřence Svatého

stolce pro náboženské otázky u československého episkopátu, nikoliv apoštolského nuncia (s. 58), Mariánský sloup v Praze byl stržen 3. listopadu 1918, nikoliv 8. listopadu 1919 (s. 61), Kamil Krofta byl vyslancem u Svatého stolce, nikoliv velvyslancem v Římě (s. 65), papež Benedikt XV. byl spíše obětí antimodernismu než jeho strůjcem (s. 124), Vatikán s Československem v létě 1925 diplomatické styky nepřerušil a spor nevyústil v úplnou diplomatickou roztržku, jak tvrdí autor (s. 150), Karel Farský do Spojených států v roce 1925 odcestoval lodí, nikoliv letadlem (s. 153), cesty do USA v létě 1927 se zúčastnil rovněž královéhradecký biskup Karel Kašpar, což autor neuvádí (s. 154), a ve výčtu by se dalo pokračovat. Slabinou je současně nedůsledné ukotvení Karla Farského v dosavadní historiografii. Autor pracuje pouze s jedním fondem archivu Církve československé a s vydanými monografiemi, odborných studií si až na výjimky nevšímá. K zacelení značných trhlin ve svém zpracování a k širšímu podání Farského života a díla přitom mohl využít nejen klíčové časopisecké studie Pavla Marka, Jaroslava Hrdličky, Jana Blahoslava Láška, Tomáše Butty či Marka Šmída, ale především dobový tisk a další relevantní archivní fondy (přinejmenším materiály Národního archivu, Archivu Ministerstva zahraničních věcí ČR a regionálních archivů v těch místech, kde Farský vyrůstal, tvořil a působil).

Třebaže se již za života Karla Farského ozývaly v Církvi československé i odstředivé hlasy, autor si jich příliš nevšímá, aby vykreslil již předem uvažovaný pozitivní obraz jejího prvního patriarchy. Zcela jednoznačně se proto u jeho práce dá mluvit o hagiografii či apologii, které chybí nadhled a kritické uchopení. Domnívám se, že by si dramatický život zakladatele Československé církve zasloužil daleko podrobnější, přesnější a vyváženější studii, jež by jeho činnost jednak vhodně zasadila do reformního církevního proudu po roce 1918, jednak kriticky refleктоvala a zhodnotila nejnovější literaturu týkající se této výrazné osobnosti. Oněch předložených dvě stě stránek s povšechným uzavřením Farského života v roce 1927 k tomu může posloužit jen jako předběžný náčrt.

Recenze

Odsunuté archivy, zničené knihy

Mikuláš Čtvrtník

LOWRY, James (ed.): *Displaced Archives*. London – New York, Routledge 2017, 227 stran, ISBN 978-1-4724-7069-0;

BÁEZ, Fernando: *Obecné dějiny ničení knih: Od sumerských tabulek po digitální éru*. Ze španělského originálu přeložili Daniel Nemrava, Pavlína Švandová a Radim Zámec. Brno, Host 2012, 597 stran, ISBN 978-80-7294-697-6.

Následující recenze představuje dvě knihy do určité míry příbuzné svým tématem, nicméně spíše odlišné způsobem zpracování. Obě se věnují, byť každá v jiném smyslu, destruktivnímu či manipulativnímu zacházení s historickým a kulturním dědictvím minulosti – totiž podobám restrikce v přístupu k písemnému materiálu jako médiu jistých informací a hodnot. Recenze se primárně zaměřuje na publikaci nesrovnatelně méně známou, která se týká oblasti archivnictví a pojednává o politicky motivovaných transferech a zčásti též destrukci „citlivých“ historických dokumentů ve dvacátém století, převážně z bývalých evropských koloniálních držav do jejich metropolí. Druhá publikace – bestseller přeložený dle údajů nakladatele do sedmnácti jazyků a zveřejněný ve více než třiceti vydáních – popisuje nejrůznější případy a způsoby ničení písemnosti v lidské historii a představuje zde možný (a jak se domnívám, i účelný) komparativní rámec.

Kolektivní monografie *Přemístěné archivy* se věnuje archiváliím, které byly z politických důvodů „přemístěny“ či „odsunuty“ z místa jejich původního vzniku jinam a často přitom byly zneprístupněny, či dokonce vystaveny zkáze. Editor James Lowry

užil v názvu knihy záměrně sousloví *displaced archives*, aby se tak pokud možno vyhnul nepřesným nebo zavádějícím termínům, jako „vysídlené archivy“ (*expatriate archives*) nebo „archivní pohledávky“ či „nároky“ (*archival claims*), a neevokoval jimi hned nelegální archivní loupež. „Přemístěním“ (*displacement*) se zde rozumějí takové „přesuny, které nejsou prokazatelně nedovolenými loupežemi, nýbrž jsou určitým způsobem legitimizované nebo hájitelné na principu, že byly přemístěny samotnými státy, režimy nebo exilovými skupinami spíše než jednotlivci“ (s. 4). Tak, či onak, kniha především zamýšlí vyprávět historické příběhy určitých souborů archiválií, nikoliv lidí, států, měst, kultur, zvyků, myšlenek a dalších historických aktérů. Jinými slovy, historickými aktéry se tu stávají samotné archivní prameny, a v tomto směru se dílo řadí mezi poměrně vzácné autorské počiny.

Téma migrace archiválií začalo být obecně více diskutováno v zahraniční historiografii v posledních přibližně deseti letech, zejména v souvislosti s analýzami konce koloniálních panství, a dostává se mu zájmu vedle historiků a archivářů i ze strany žurnalistiky. České společnosti s ohledem na absenci vlastních koloniálních držav (a mimo jiné také díky relativně hladkému průběhu poslední archivní rozluky po rozpadu Československa roku 1993) se toto téma přirozeně tolik nedotýká. Naopak pro společnosti, které prošly periodou koloniální supremacie a poté dospěly do fáze, kdy jsou připraveny vyrovnat se i s temnějšími stránkami svých koloniálních dějin, představuje reflexe restriktivního zacházení s archiváliemi, které jsou s nimi spjaty, důležitou součást potýkání s vlastní minulostí. Velmi dobrým příkladem takového vyrovnávání je například nedávno vydaná kniha britské historičky Jordanny Bailkinové, jejíž název by se dal přeložit jako *Posmrtný život impéria* a v níž se zabývá proměnou britské společnosti v padesátých a šedesátých letech

minulého století v souvislosti s koncem britského koloniálního panství.¹ Osudům koloniálních archiválií se Bailkinová věnuje rovněž v dalších svých textech. Zmíňme alespoň jeden moment, když s odkazem na Michaela W. Tucka and Johna A. Rowa uvádí případ, kdy na konci své koloniální nadvlády v Ugandě, těsně před stažením z území, Britové utopili v jezeře Victoria tři land rovery napěchované utajovanými dokumenty.² Přitom zde Bailkinová nedodává jednu velmi příznačnou a charakteristickou informaci pro celé téma „přemístování archiválií“: údaje o události se opírají pouze o ústní svědectví, v tomto případě pracovníka archivu v Entebbe jménem Martin Sebugwawo.³ Bohužel nedostatek přímých listinných dokladů je obvyklým průvodním jevem takovýchto událostí.

Tématu záměrných transferů archiválií v nedávné britské historii se dotýká také čerstvě vydaná kniha známého britského investigativního novináře Iana Cobaina *Zloději dějin*, a jak již název napovídá, autor neváhá volit ostřejší výrazy, než je spíše neutrálně laděné „přemístění“.⁴ Přestože prvotním námětem knihy nejsou samotné přesuny archiválií odehrávající se na hranici legality či „migrované archiválie“ (užijeme-li termín zavedený britským ministerstvem zahraničí pro přesouvané archiválie z území bývalých kolonií), autor se jich porůznu dotýká, mimo jiné v souvislosti s koncem koloniální éry.⁵ Archivní fondy a „příběhy“ jejich konstituce (nikoliv však již primárně „přemístování“) a způsobu využívání, zejména ze strany historiků, se staly námětem jiného nedávného knižního počínu, nesoucího titul *Archivní příběhy*.⁶

Recenzovaná publikace se z větší části zaměřuje na archivní dokumenty vytvořené na území bývalých kolonií, přičemž často odkrývá neblahé stránky koloniálních dějin evropských mocností. Text se však neomezuje pouze na ně.

Knihu otevírá úvodní text z pera jejího editora Jamese Lowryho a krásný citát připsaný Léonu de Laborde, který vedl od počátku druhé poloviny 19. století Císařský archiv Napoleona III.: „Knihovna je něco, archiv je někdo. Ono *něco* může být rozdělováno, krájeno, parcelováno v souladu se všemi bibliografickými systémy... Docela jinak se to má s *někým*, kdo žije a dýchá; neroztrhej ho; bylo by příliš kruté připravit jej o hlavu, abys ji uložil do této místnosti, odtrhnout mu ruce a nohy, abys je umístil jinam, a to vše proto, že srdce bije jen tehdy, pokud respektujeme celé tělo.“⁷ (s. 1)

1 BAILKIN, Jordanna: *The Afterlife of Empire*. Berkeley – Los Angeles – London, Global, Area, and International Archive – University of California Press 2012.

2 TÁŽ: Where Did the Empire Go? Archives and Decolonization in Britain. In: *American Historical Review*, roč. 120, č. 3 (červen 2015), s. 884–899, zde s. 888.

3 TUCK, Michael W. – ROWE, John A.: Phoenix from the Ashes: Rediscovery of the Lost Lukiiko Archives. In: *History in Africa*, č. 32 (2005), s. 403–414, zde s. 404, poznámka č. 5.

4 COBAIN, Ian: *The History Thieves*. London, Portobello Books 2016.

5 Srv. *tamtéž*, zejména kapitola „Hřešit diskrétně. Operace Dědictví a krádež koloniální historie“, s. 101–135.

6 BURTON, Antoinette (ed.): *Archive Stories: Facts, Fictions, and the Writing of History*. Durham (North Carolina) – London, Duke University Press 2005.

7 Citováno dle: MOORE, Lara: *Restoring Order: The Ecole des Chartes and the Organization of Archives and Libraries in France, 1820–1870*. Duluth (Minnesota), Litwin Books 2008, s. 220.

Přestože je tento výrok ve vztahu ke knihovnictví nespravedlivě příkrý a v mnohém nesprávný, archiváři se v mysli vynořuje nejzákladnější speciální archivní pravidlo, totiž provenienční princip. Byť bude formulován až později, v citovaném výroku se objevují jeho náznaky. Nelze svévolně nakládat s archivními materiály, pořádat je podle určitých více či méně umělých, třebaže věcných kritérií, nýbrž je třeba udržovat jejich organické, v jistém smyslu původní uspořádání. Vlastní téma knihy, totiž přemísťování archiválií, pak editor vztahuje k tomuto principu. Přestože jej neoznačuje jako provenienční princip, má jej na mysli. A tak zatímco historiky budou na knize zajímat především dějinné osudy některých historických pramenů, archivně orientované zájemce může přednostně upoutat specifický archivní zřetel, kdy migrace dokumentů s sebou obvykle nese frapantní narušení archivního provenienčního principu. Na to původci migrací archivů berou vůbec nejmenší ohled. S důsledky se pak ale musejí vyrovnávat právě archiváři, když konstituují archivní fondy a snaží se restituovat původní uspořádání „roztrhaného archivního těla“.

Po úvodní kapitole z pera Charlese Kecskemétiho „Konfiskace archiválií. Vývoj mezinárodního práva“ (s. 12–20), analyzující změny mezinárodního práva s přesahy do praxe „přemísťování archiválií“, následuje soubor textů pojednaných fakticky jako případové studie konkrétních archivních migrací. Na závěr jsou zařazeny dvě obecněji laděné studie, v nichž se nejprve Anne J. Gillilandová snaží jiným způsobem promýšlet samotný pojem „přemísťovaných archiválií“ a poté Douglas Cox shrnuje cesty, jimiž lze dnes řešit problém migrujících archiválií.

Velkou část díla, jak již bylo řečeno, tvoří reflexe případů „vysídlení archiválií“ z území bývalých kolonií ke konci koloniální éry. Spadá sem například stať „Skrývání koloniální minulosti? Srovnání evropských archivních politik“ (s. 74–85) z pera Vincenta Hiribarrena, která porovnává různé přístupy evropských mocností při přemísťování koloniálních archiválií a všímá si také toho, jak se vyvíjela jejich (ne)přístupnost ve druhé polovině dvacátého století. Migrace archiválií v souvislosti s koncem koloniální vlády byla běžným fenoménem. Jeden ze zřejmých důvodů spočíval v tom, že bývalé koloniální mocnosti obvykle neměly zájem na odkrývání temných stránek svého panství, o nichž právě tyto archiválie mohly (a dodnes mohou) dobře svědčit. Text staví kvůli nedostatku písemných pramenů primárně na rozhovorech s archiváři, historiky a žurnalisty.

Detailněji jsou některé případy migrace archiválií z bývalých koloniálních říší popsány v dalších kapitolách recenzované knihy. Tak například Todd Shepard ve studii „Utváření nezávislosti a stvrzování modernity v archivních fondech z období dekolonizace: Alžírsko-francouzský ‘spor’ mezi postdekolonizační Francií a Alžírskem, 1962–2015“ (s. 21–40) sleduje osudy alžírských koloniálních archiválií v období, kdy se již zřetelně schylovalo ke konci francouzské nadvlády nad Alžírskem, a posléze spory o ně mezi Alžírskem a Francií. Jiné texty se zabývají osudy souborů archiválií migrujících například z bývalých britských kolonií do Spojeného království nebo z Indonésie do Nizozemí. Kvalitní stať jednoho z nejvýznamnějších rakouských archivářů, bývalého ředitele rakouského Domácího, dvorního a státního archivu (*Haus-, Hof- und Staatsarchiv*) Leopolda Auera „Přemísťené archivy jako důsledek válečných konfliktů“ (s. 114–129) nabízí také průhledy do starších

dějin „přesídlování“ i násilného „vyhánění“ archivních pramenů. Známa badatelka a znalkyně ruských archivů Patricia Kennedy Grimstedová přináší velmi dobrou a výborně pramenně založenou studii o tentokrát již vyslovených krádežích archiválií, kterých se dopouštěl Sovětský svaz během druhé světové války na obsazených územích, a o jejich (ne)navracení („Přemístěné archivy z Evropy v Ruské federaci“, s. 130–157).⁸ Příkladá k ní rovněž publikované soupisy těchto pramenů a archivní průvodce a inventáře, které část z nich pokrývají.

Podívejme se nakonec na dvě obecnější studie následující po případových textech. Renomovaná americká badatelka v oboru archivní vědy a správy dokumentů Anne J. Gillilandová se ukazuje ve svém zamyšlení „Vytváření sítí dokumentů v jejich diaspoře: Nová konceptualizace ‘přemístěných archivů’ v postnacionálním světě“ (s. 180–195) jako hlasatelka ryzího postmoderního přístupu v archivnictví. Hájí zde tezi, že v současném „postnacionálním diskurzu“ se vlastně již přechází představa, že stojíme před archiváliemi, které mají zřetelný vztah k určitému suverénnímu státu. Podle autorky je třeba opustit myšlení v kategoriích národa a státu, které již vyšlo z módy, a podle toho proměnit i celkové pojetí „přemístěných archiválií“. Nemáme je chápat už jako fyzické entity, nýbrž spíše jako koncepty, které mají určité své vlastnosti, překračují hranice národních států či institucí, a navíc mohou být v jednadvacátém století snadno reprodukovány, digitalizovány a v důsledku toho také velmi rozličně reprezentovány a interpretovány v odlišných kulturních, národních, politických a dalších kontextech (s. 180). Gillilandová vyzývá, abychom se raději smířili s realitou, že archiválie putují, ocitají se v „diasporách“, že se zde realizuje celá řada zájmů a perspektiv. Měli bychom se tedy spíše soustředit na porozumění této realitě namísto toho, abychom se snažili měnit vlastnictví archiválií a bránit jejich fyzické migraci.

Douglas Cox jako autor studie „Revize práva a politiky kompromisu“ (s. 196–214), uzavírající celou knihu, se pokouší shrnout hlavní poznatky z předcházejících statí a analyzovat způsoby, jak lze v dnešní době řešit spory mezi státy o „přemístěné archiválie“, respektive jak se stavět k otázkám umístění a přináležitosti archiválií ve sporných případech do budoucna. Budou státy volit cestu sdíleného kulturního dědictví, nebo se vydají směrem k archivnímu a kulturnímu internacionalismu? Je reálné hromadně reprodukovat a digitalizovat široké dokumentární celky a takto dosáhnout toho, aby byly pramenně saturovány všechny strany činící si nárok

8 Na téma sovětských archivů publikuje tato autorka již od počátku 70. let (srv. GRIMSTED, Patricia Kennedy: *Archives in the Soviet Union: Their Organization and the Problem of Access*. In: *American Archivist*, roč. 34, č. 1 (leden 1971), s. 27–41). Referovala o nezákonném ničení archiválií v sovětských archivech a protestech ruských disidentů v 80. letech (TÁŽ: *Glasnost' in the Archives? Recent Developments on the Soviet Archival Scene*. In: *Tamtéž*, roč. 52, č. 2 (jaro 1989), s. 214–236). Zásadní byly její soupisy archivů a archivních fondů na území tehdejšího Sovětského svazu vydávané od počátku 70. let (*Archives and manuscript repositories in the USSR*). Ve vydávání průvodců po fondech ruských archivů pokračovala i po rozpadu SSSR (TÁŽ (ed.): *Archives of Russia: a Directory and Bibliographic Guide to Holdings in Moscow and St. Petersburg*, 2 sv. Armonk (NewYork), M. E. Sharpe 2000).

na sporné archivní celky? Hned na počátku americké invaze do Iráku v roce 2003 John Carlin z pozice tehdejšího ředitele Národního archivu ve Washingtonu žádal ministra obrany Donalda Rumsfelda, aby zabavené dokumenty nebyly prohlášeny za vlastnictví Spojených států, nýbrž aby se s nimi zacházelo jako s vlastnictvím příští irácké vlády, a aby Američané převzali pouze skeny či kopie materiálů nezbytných pro budoucí vojenské, zpravodajské a podobné využití (s. 210). Přestože doposud nebyl rozřešen status těchto dokumentů, autor se táže, zda by se podobný přístup nemohl stát precedencem do budoucna, jak řešit vlastnictví archiválií.

Obecné dějiny ničení knih náleží mezi díla, která na jedné straně udivují množstvím shromážděných dat a informací, na druhé straně však vyvolávají neodbytný dojem, že jim cosi důležitého schází a – můžeme-li vyjádřit i subjektivní pocit – někdy i čímsi iritujícím. Co je důvodem, že imponující objem, suma poznatků i ambice autora knihy o ničení knih přeci jen nezastíní tento rušivý dojem?

Téma ničení knih a spolu s nimi i dalších kulturních statků se stalo celoživotním zájmem venezuelského autora Fernanda Báeze, pohybujícího se ve vodách odborné i krásné literatury. Báez se narodil v roce 1963, vystudoval knihovnictví a působí na Andské univerzitě ve venezuelské Méridě. Publikuje především ve španělsky mluvících zemích, celosvětovou proslulost si vydobyl právě *Obecnými dějinami ničení knih*.⁹ Ke svému nejvlastnějšímu tématu se dostal přes řadu filozofujících esejů, mezi nimiž svým názvem zaujmou *Poslední dny Martina Heideggera*, a vstoupil na toto pole *Dějiny antické knihovny v Alexandrii*, za které obdržel cenu pro nejlepší knižní esej barcelonského nakladatelství Destino.¹⁰ Na základě osobní zkušenosti z pobytu, terénního výzkumu a rozhovorů v Iráku po americké invazi poté publikoval knihu *Kulturní zkáza Iráku: Poválečné svědectví*, která mu vynesla nepřízeň Bushovy administrativy a úřední prohlášení *personou non grata* ve Spojených státech.¹¹ V dalších letech následovaly tituly *Kulturní drancování Latinské Ameriky: Od dobytí po globalizaci a Ztracené krásy světa: Stručné dějiny velkých katastrof civilizace*.¹² Vedle toho se Báez představil jako romanopisec knihou *Překladatel z Cambridge*.¹³

Rozkročení mezi odbornou literaturou a beletrií je znát i na charakteru díla *Obecné dějiny ničení knih*, které – přestože nezapře autorovy ambice na poli krásné literatury – přece jen hodlá setrvat v oboru vědy. Patrně nejvýstižnější je však jeho zařazení do žánru odborného eseje, kam jej vkládá i sám autor. Fernando Báez si zde předsevzal vytvořit syntetické a komplexní pojednání o fenoménu destrukce

9 *Historia universal de la destrucción de libros: De las tabillas sumerias a la guerra de Irak*. 2. vydání Barcelona, Destino 2004 (1. vydání 2003).

10 *Los últimos días de Martin Heidegger* (2003); *Historia de la Antigua Biblioteca de Alejandría*. Barcelona, Destino (?) 2003. Informace o vydáních Báezových publikací na internetu nejsou vždy jednoznačné nebo dohledatelné.

11 *La destrucción cultural de Iraq: Un testimonio posguerra*. Madrid, Fórcola 2004.

12 *El saqueo cultural de América Latina: De la Conquista a la globalización*. Buenos Aires, Debate 2007; *Las maravillas perdidas del mundo: Breve historia de las grandes catástrofes de la civilización*. Barcelona, Océano 2010.

13 *El Traductor de Cambridge*. Madrid, Lengua de Trapo 2005.

písemných záznamů od jejich nejstarších počátků až do naší současnosti a s geografickým záběrem rozepínajícím se po celé Zeměkouli. Přednostně se zabývá destrukcí knih, zkázy písemnosti neknižního charakteru a případně dalších kulturních statků se dotýká spíš okrajově a v souvislosti s osudy knih.

Autora nezajímá jen samotná fyzická likvidace písemných pramenů, sleduje přitom rovněž záměry, které k ní vedly. Ničitelům jde obvykle v první řadě o to vymazat určitý segment paměti a spolu s tím „jeden z pilířů identity člověka a společnosti“ (s. 34), jak se píše v úvodu, jenž je myšlenkově nejpodnětnější částí celé práce. Autor především vykresluje přepestrou fresku antiliterárních „hanebností“ (s. 39) a „pohrom“ (s. 499) – tedy nejrozmanitějších způsobů a nástrojů sloužících k destrukci textů v nejrůznějších dobách a zemích. *Obecné dějiny ničení knih* jsou ale záslužné také tím, že nepostihují pouze případy zkázy, nýbrž také proces vzniku knih a jejich uchovávání. V tomto směru dílo patří také do knihovnické literatury a v nemalé míře se dá číst jako dějiny knihoven; tvůrce zde nezapře svou profesní specializaci.

V ambici sumárně obsáhnout extrémně široký fenomén a zachytit přitom co možná nejvíce jednotlivých případů se však skrývá úskalí celého projektu. Venezuelský spisovatel se bohužel neubrání svodu nadmíru dokládat a ilustrovat. Není náhodou, že sám na více místech opatřuje své pojednání epitetem „kroniky“. Touha po vyčerpávajícím „empirismu příkladů“ má mnohdy opačný efekt, než asi autor zamýšlel, když se z přehledky nekončících obrazů zkázy bez hlubší reflexe dostavuje únava a ztráta pozornosti – přestože autorovi slouží barvitý a čtivý jazyk. V množství případů destrukce se utápějí autorovy teze, analýza, struktura argumentace. Příliš často se vytrácí, proč autor vybírá právě tyto případy, a ne jiné. A nezděka mizí z dohledu i samotný účel líčení, pokud nemá spočívat v prostém shrnutí a popisu událostí, při nichž nehynuli primárně lidé, ale plody jejich ducha. Pokud tímto účelem mělo být kromě jiného systematizovat a analyzovat příčiny takových událostí, jak nasvědčují názvy mnohých kapitol („Mezi požáry, válkami a omyly“, „Hledání čistoty“, „Inkvizice“, „Náboženství, ideologie, sex“, „Období hrůzovlád“, „Terorismus a elektronická válka“ atd.), a zejména úvod práce, pak autorský záměr zůstal nenaplněn. Samotné dokládání různých kategorií důvodů k ničení knih jednotlivými exemplary je přitom leckdy pochybné. Například kapitola „Terorismus a elektronická válka“ (s. 502–509) je z velké části zasvěcena útoku na Světové obchodní centrum v New Yorku s odůvodněním, že při požáru a zřícení budov bylo zničeno rovněž velké množství knih (s. 503 n.). Kritický nedostatek analytického přístupu se příznačně zrcadlí v absenci jakéhokoli závěru práce. Kniha vyznívá do ztracena posledně jmenovanou kapitolou a působí dojmem – pokud by čtenáře neupozornilo závěrečné poděkování a soupis použitých pramenů a literatury – jako kdyby zůstala nedopsána.

Obecné dějiny ničení knih se vyznačují ještě jedním neblahým rysem, který je rovněž typický pro velkou část soudobé produkce humanitních oborů, totiž velmi nápadnou snahou o popularizaci, hraničící někdy až s bulvarizací, na úkor seriózního, byť přirozeně méně atraktivního podání. Stejně jako v případě žurnalistiky i v historiografii platí, že autor by neměl pouze zrcadlit charakter poptávky svých

čtenářů a v tomto smyslu se jim podřizovat, nýbrž měl by ji současně utvářet a tříbit jejich vkus. Pokud Báez zamýšlel oslovit laického čtenáře ličením pestré palety příběhů, a současně předložit vědecké dílo, vybavené sekundárními informacemi a opatřené příslušným odborným aparátem, obojí se mu skloubit nepodařilo. Mnohá fakta uváděná v textu postrádají přesné odkazy na zdroje a poutavosti bylo dosaženo na úkor ověřitelnosti informací, a tedy i možnosti dále rozvíjet bádání v tomto směru.

Po formální stránce jsou obě recenzované knihy vcelku dobře připraveny. V *Přemístěných archivech* každou kapitolu doprovázejí poznámky pod čarou a bibliografický soupis, na konci svazku je k dispozici společný jmenný a věcný rejstřík. *Obecné dějiny ničení knih* jsou vybaveny jmenným rejstříkem a soupisem pramenů a literatury. Nevýhodou je, že v poznámkách pod čarou není u opakovaných citací uveden odkaz na první výskyt a neplatí pokaždé ani propojení na závěrečný soupis literatury a pramenů. Pátrat po první citaci v takto rozsáhlém textu je potom jako hledat jehlu v kupce sena.

Kniha *Přemístěné archivy* přináší z velké části původní výsledky výzkumu. Její klad však spočívá hlavně v tom, že autoři pojali transfery archiválií jako své hlavní téma, které se snaží komplexně rozebrat, včetně právní roviny problému i obecnějšího filozofického zamýšlení nad různými možnostmi, jak migrujícím archiváliím porozumět. Velkou předností je, že se autorům podařilo prozkoumat hraniční téma, které se sice bytostně vztahuje k doméně archivnictví, ovšem překračuje ji směrem k historické vědě, právní teorii i dalším oblastem. Neomezili se přitom na úzce odbornou perspektivu a podařilo se jim udržet celistvost obsahu knihy, což není tak samozřejmé. Například nejnovější německá archivní příručka, koncipovaná s podobným záměrem, ve výsledku naprosto pozbyla konzistence a tvoří nesourodý slepenec textů, od několika archivně úzce specializovaných studií k filozofickým úvahám nebo mediálními teoriím z pera autorů, kteří nevědí o archivnictví fakticky nic.¹⁴

Přemístěné archivy nejsou co do kvanta informací vyčerpávajícím počinem, jak o to usiluje Báezovo pojednání. V tom spočívá i určitý hendikep knihy, sestávající v podstatě ze souboru případových studií, její ambicí však nebylo podat souhrnnou „zprávu o přemístěných archiváliích“. Zato může dobře sloužit pro otevření relativně nové a velmi svébytné výzkumné tematiky v oboru historických věd a archivnictví, náročné zejména s ohledem na scházející nebo pro badatele zvenčí velmi obtížně přístupné prameny.

Vypovídající je zde přitom právě srovnání s *Obecnými dějinami ničení knih*. Báezovo dílo je nesporně monumentální počín, který vyniká primárně kvantitativní sumarizací situací, kdy v dějinách docházelo k ničení knih – ať již jednotlivých děl, nebo rozsáhlých souborů literárních textů – v režii státu, církvi či jiných organizací, ale také k jejich nezáměrnému zániku, způsobenému například přírodními

14 LEPPER, Marcel – RAULFF, Ulrich (ed.): *Handbuch Archiv: Geschichte, Aufgaben, Perspektiven*. Stuttgart, J. B. Metzler 2016.

katastrofami. Knize ale chybí, jak bylo výše naznačeno, hlubší reflexe a kvalitativní analýza. Vyjádřeno slovy Henriho Berra, máme před sebou syntézu spíše odbornickou (*synthèse érudite*) než vědeckou (*synthèse scientifique*).¹⁵ Báez provádí – s výjimkou úvodu ke své práci – především kvantitativní shrnutí faktů, nikoliv ale výklad určitého fenoménu v jeho komplexní podmíněnosti, jak to požaduje Berr (a po něm například český historik Bedřich Mendl).¹⁶ A v tom také spočívá největší hendikep Báezovy světoznámé knihy oproti mnohem skromnější a méně proslulé „kolektivní monografii“ o přemístěných archivech.

Ze srovnání obou knih, které lze společně doporučit k přečtení, vystupují zřetelně silné a slabé stránky odlišně modelované syntézy. Báezovo dílo je psáno živým a volnějším esejistickým jazykem, blízkým nejednou krásné literatuře. Usiluje o co největší úplnost, jeho metoda je ovšem převážně enumerativní na úkor potřebné analýzy. Publikace *Přemístěné archivy* neupoutá tolik jazykem a zpracovává danou problematiku výběrově, s ohledem na disponibilní autory a jejich tematický záběr. Namísto šířky však jde do analytické hloubky, celkově předkládá poznatky v kontextu a podržuje si poměrně sevřený tvar. Navíc se jí daří specifickou problematiku na pomezí archivnictví a historiografie sdělovat přístupně laickému publiku, aniž by tím pozbyla svých odborných kvalit, což se o Báezově knize v pohledu na ničení písemnosti vždy říci nedá. Českého zájemce však může odradit aktuální cena, která činí v přepočtu téměř 2500 Kč.

---

15 BERR, Henri: *La synthèse en histoire: Essai critique et théorique*. Paris, Félix Alcan 1911.

16 Mendl takto v duchu Berrovy vědecké syntézy mimo jiné upozorňuje, že synteticky lze pojednat i jednotlivý fenomén, jenž však v rámci takové syntézy „není studován proto, aby právě ten zjev byl poznán, nýbrž aby byl vyložen, aby byly poznány ony síly, které jej způsobily“ (MENDL, Bedřich: *Nové proudy v hospodářském a sociálním dějepise*. In: *Sborník přednášek proslavených na prvním sjezdu čsl. profesorů filosofie, filologie a historie v Praze 3.–7. dubna 1929*. Praha, Stálý přípravný výbor sjezdový 1929, s. 424–433, zde s. 425).

Anotace

COLOTKA, Peter: *Vo víre času*. Praha, D + Gallery 2015, 320 s., ISBN 978-80-902934-5-8; COLOTKA, Peter: *S oštiepkami do Povstania*. Praha, D + Gallery 2017, 203 s., ISBN 978-80-902934-2-7.

Politici, kteří působili ve vrcholných stranických a státních funkcích za tzv. normalizace, nezanechali mnoho významných memoárových textů. Je tomu tak z různých důvodů – někteří se po roce 1989 cítili být ostrakizováni či vyčerpali síly veřejnou obhajobou v době, kdy proti nim byla vedena soudní řízení (např. HOFFMANN, Karel: *Obžalován z vlastizrady*. Říčany u Prahy, Orego 2009, 2. vydání), další se nevěnovali psaní vzpomínek ze zdravotních důvodů nebo prostě neměli na psaní pamětí kapacitu. Jiným, kteří by mohli napsat kvalitní texty, se zřejmě příliš vzpomínat nechce (např. Jan Fojtík publikoval jen krátký, pouze zčásti memoárově laděný text pod názvem *Osudy socialismu*. Říčany u Prahy, Orego 1999). A tak kromě neautorizovaných (Vasil Biľak) či jinými osobami zprostředkovaných vzpomínek (Gustáv Husák, Evžen Erban) vzniklo jen několik obsažných knih pamětí, jež však někteří čtenáři mohli číst s pocitem, že snad mohlo být řečeno

více (např. Lubomír Štrougal, Miloš Jakeš, Bohuslav Chňoupek). Volba témat pamětí je ale výsostným právem jejich autorů.

Profesor JUDr. Peter Colotka, CSc. (narozen 1925) vstoupil do povědomí především jako dlouho úřadující slovenský premiér (1969–1988). V době jeho vlády Slovensko dosáhlo v řadě ekonomických a sociálních ukazatelů pozoruhodných výsledků a v českých zemích se říkalo, že i jeho zásluhou nedošlo na Slovensku za „normalizace“ k masivnějším represím. Dodejme, že Colotka nabyl studiem i dalšími zkušenostmi velmi solidního právního vzdělání, které zúročil při pedagogické činnosti, ve funkci člena Mezinárodního soudního dvora v Haagu, při přípravě politických rehabilitací a při ustavení československé federace.

Ve dvou knihách vzpomínek, vydaných v Praze s dvouletým odstupem, Colotka provází svým životem od dětství a mládí, jež mimochodem popisuje plasticky a s humorem. To se týká i vzpomínky na epizodní účinkování ve Slovenském národním povstání (*S oštiepkami do Povstania*, s. 73 n.; českému čtenáři patří vysvětlení, že oštiepok – česky „oštěpek“ – je tradiční slovenský či valašský výrobek z ovčích syra, jímž byli tradičně obdarováváni rukující vojáci).

Do komunistické strany vstoupil Colotka v roce 1946 pod vlivem básníka Laca Novomeského – prý v tu chvíli poněkud „lehkovážně“. Ve straně prožil i „roky úzkosti“, ale svého rozhodnutí nelituje, neboť členství v KSČ mu dalo možnost řešit „náročné otázky rozvoja krajiny a osudov lidí“, s nimiž se cítil spjat (*Vo víre času*, s. 51).

Paměti popisují Colotkova střetávání s řadou politiků, o nichž uvádí občas i postřehy osobního charakteru. Jedná se o špičkové činitele komunistického režimu, jako byli Antonín Novotný, Alexander Dubček, Oldřich Černík, Jozef Lenárt, Gustáv Husák (k němu zvláště *S oštiepkami do Povstania*, s. 124 n.), Lubomír Štrougal či Miroslav Válek. Colotka přitom zdůrazňuje svou distanci od představitelů „dogmatického“ křídla „normalizačního“ vedení KSČ. Vzpomíná také na kontakty se slovenskými umělci, například na dnes téměř zapomenutého Thea H. Florina, spolupracovníka Vladimíra Clementise. Neopřekvapí, že na udržování dobrých vztahů s vlivným politikem Colotkou dbal pravidelnými návštěvami zpěvák Karel Gott a jeho spolupracovníci. Někoho udiví Colotkovo celoživotní setkávání s farářem Viktorem Trstenským, jeho katechetou na dolnokubínském gymnáziu a pozdějším politickým vězněm. Ten později napomohl úspěšným jednáním s Vatikánem, jež v roce 1977 vyústila ve zřízení samostatné slovenské církevní provincie (*tamtéž*, s. 61 n.). Význam této události si většinou Češi neuvědomují.

Přínosný je popis Colotkovy snahy o posílení slovenských národních orgánů, především Slovenské národní rady. Tato snaha přivedla konflikt s prezidentem a prvním stranickým tajemníkem Novotným na březnovém zasedání ÚV KSČ v roce 1967 (*Vo víre času*, s. 118–120), jenž se tehdy odehrál bez zájmu jiných slovenských politiků. Colotka podrobně zachycuje dění po 21. srpnu 1968, kdy se spontánně s Husákem postavil proti

invazi (*Vo víre času*, s. 139), přičemž postupně naslouchal i argumentům kritiků Dubčkova vedení. Zajímavé je líčení „utajené krize federace“, k níž došlo v letech 1969–1970 pro odpor české vlády k navrhovanému přerozdělování národních zdrojů. Hádky při prvním jednání byla tak prudká, že při ní zkolaboval český premiér Josef Kempný (*Vo víre času*, s. 165; *S oštiepkami do Povstania*, s. 147). Cenu mají drobná svědectví se symbolickou hodnotou, například o tom, jak při návštěvě Bratislavy v dubnu 1987 naznačil Michail Gorbačov přípitkem na recepci preferenci (jako Husákovu nástupci) Miloši Jakešovi, jehož Colotka pohrdavě označuje za „dlouholetého kádrového ukliče“ (*Vo víre času*, s. 262; *S oštiepkami do Povstania*, s. 149).

Doplňkem vzpomínek je podrobný bilanční rozhovor, který Colotka poskytl Pavlu Dinkovi v roce 2015 pro *Literárny týždenník* (*S oštiepkami do Povstania*, s. 138–151), blahopřání řady osobností k jeho 90. narozeninám v roce 2015 a konečně i Colotkovy verše, postupující oběma svazky. Knihy vzpomínek oživuje bohatá fotografická příloha a druhou z nich také ilustrace Noémi Kolčákové-Szakálové. Na obálce obou knih čtenáři najdou podrobný Colotkův biogram.

Jiří Křestan

DANIEL, Ondřej a kol.: *Kultura svépomocí: Ekonomické a politické rozměry v českém subkulturálním prostředí pozdního státního socialismu a postsocialismu*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2016, 170 s., ISBN 978-80-7308-706-7.

Heslo *Do It Yourself* (DIY – Udělej si sám) primárně evokuje představu vydělení z oficiálního mainstreamu a konfrontace s ním. Tento rámec je však schopný subkulturální

produkcí aspoň zčásti absorbovat a popkulturní byznys se pak rozvíjí za účasti prvků subkultury, jak k tomu ostatně docházelo i v Československu od konce 80. let. Podle Miroslava Michely leitmotiv příspěvků v publikaci *Kultura svépomocí* představuje „kultivovanie a prezentovanie inakosti a protestu voči tomu, čo vychádzalo z vládnuceho establishmentu“ (s. 9). Subkulturní identifikace – tedy společně sdílené impulzy, formující vkus a hodnoty lidí – mají podle něho dynamickou podobu. Postoje subkultury k mocenským autoritám se jeví jako ambivalentní, jejich vzájemný vztah se vymyká jednoduché kontrapozici na škále mezi dobrem a zlem. Mnohé aktivity, jež nevznikly původně jako opoziční, se staly významnými symboly kritiky existujícího politického režimu. A naopak, aktivity s výrazným a chtěným protestním potenciálem občas přecházejí do klidného zálivu kulturního mainstreamu a zábavního byznysu. Lze rovněž uvažovat o „dlouhém trvání“ některých jevů z oblasti subkultur, které jsou přítomny i po pádu státního socialismu v podmínkách liberálního tržního kapitalismu. Analýza svépomocné kultury v neposlední řadě nabízí nezvyklý pohled „zdola“. V konceptu populární kultury náleží totiž klíčová role publiku, a z jeho strany nešlo zpravidla v tomto případě o pouhou pasivní recepci produktů (s. 15).

Považuji za přínosné, že v první kapitole popsal Ondřej Daniel postupnou genezi zájmu o populární kulturu. Zárodky kulturních studií spatřuje po právu v marxistickém myšlení, klíčovou pozici pak podle něho v tomto ideovém poli zaujímá teorie kulturní hegemonie Antonia Gramsciho (s. 17). Hlavní proud výzkumu populární kultury Daniel spojuje s Centrem pro současná kulturní studia, jež působilo od roku 1964 při univerzitě v Birminghamu. Důležitou roli při výzkumu subkultur

potom představují metody paměťových studií, umožňující pochopit, že subkulturní identita vzniká v procesu zvnitřnění subjektivní zkušenosti, opírající se o paměť, současně ale ovlivněné nadosobními principy.

Právě využití metodologie a koncepcí paměťových studií převládá ve druhé části knihy, jež si vytkla za cíl popsat dvě výrazné a vzájemně odlišné skupiny české subkultury, které představovali tvůrci a příznivci undergroundu na jedné straně a milovníci rockové hudby na straně druhé. Oba proudy si shodně utvářely autonomní prostor, který posléze umožnil vznik bájných příběhů, legend a mýtů a který v konečném smyslu pak zajistil možnost jejich trvání i ve změnách společenských podmínkách. Třetí kapitola se obrací k politickým aspektům fenoménu DIY. Konkrétně se věnuje citlivému tématu sympatií mládeže k fašismu v éře pozdního státního socialismu a k jeho jednotlivým aspektům a významům. Druhé silné téma třetí kapitoly pak představuje politicky motivovaný aktivismus příznivců *hard-core* punku, zejména ve směru k antiglobalizačním protestům. Čtvrtá kapitola přináší vhledy do ekonomických souvislostí fungování DIY. Konkrétně si všímá fenoménů „kazetového samizdatu“ a hudebních burz a v neposlední řadě i polistopadové snahy komerčního průmyslu využít k obchodním zájmům popularity punkové hudby. Registruje ale i odpor části stoupců punku proti takovému postupu.

Předložená kniha je výsledkem projektu Grantové agentury Univerzity Karlovy v Praze „Navzdory autoritám: Proměny českých a slovenských subkulturních scén 80.–90. let“. Prostředky věnované na tento projekt, umožňující především zapojení mladších, mnohdy teprve začínajících badatelů (vedle Ondřeje Daniela a Miroslava Michely se na vzniku knihy podíleli Jiří Almer, Jiří Andrs, Adam Havlík, Jonáš Chmátal, Martin

Mejzr, Michael Polák a Ondřej Štěpánek), přinesly zaznamenaníhodné a inspirativní výsledky, korigující některé stereotypy vnímání subkultur v pozdním státním socialismu (např. že šlo primárně o výraz generačního konfliktu nebo o vyhoceně politický výraz antirežimního postoje).

Kniha je vybavena skromným věcným rejstříkem (škoda že jej nenásleduje rejstřík osobní) a stručným anglicky psaným resumé. Vyzdvihnout je nutno podrobný přehled použité odborné literatury (včetně absolventských prací, edic a tiskem vydaných vzpomínek), periodik a fanzinů, rozhovorů, multimediálních výstupů i internetových zdrojů a v neposlední řadě i archivních pramenů. Útlá publikace jistě připoutá pozornost zájemců o soudobé dějiny, zejména badatelů o kulturních a politických dějinách. Archiváři pozorně zaznamenají zejména informaci o Českém a slovenském archivu subkultur, který od roku 2014 aktivně sbírá a digitalizuje popkulturní produkci.

Jiří Křestan

GRIMALDI, Nicolas: *Nelidskost*. (Edice Galileo, sv. 56.) Z francouzského originálu přeložila Helena Beguivinová. Praha, Academia 2013, 125 s., ISBN 978-80-7465-040-6.

„Náš sklon k nelidskosti je tedy původně obsažen v našem sklonu k pohrdání,“ píše v úvodu knižního eseje francouzský filozof a emeritní profesor na pařížské Sorbonně Nicolas Grimaldi (s. 13). A právě samotná podstata nelidského chování a motivy, které k němu vedou, jsou náplní této práce (původní vydání: *L'inhumain*. Paris, Presses Universitaires de France).

Podle autora je nelidskost něčím, co neočekáváme, je to vyhocený stav, který vede

lidi k tomu, aby se chovali nenormálně, iracionálně. Přítom nelidskost je úplně banální a přirozená, je nedílnou součástí lidské společnosti. Základní teze, ze které Grimaldi vychází, je obsažena v křesťanském ponaučení „miluj bližního svého jako sebe samého“. Z něj by mělo logicky vyplývat, že druzí lidé by měli být vnímáni jako živí tvorové se všemi svými klady a zápory, city, emocemi a pohledem na svět kolem sebe. Kde však tato zásada zcela jednoznačně neplatila, bylo prostředí koncentračních táborů, které si Grimaldi vybral jako modelový příklad ke zkoumání projevů nelidskosti. K podložení svých závěrů přitom mimo jiné použil vzpomínky italského spisovatele židovského původu Prima Leviho, který své otřesné zážitky z věznění v několika táborech včetně Osvětlení promítl do své poválečné tvorby. Již v knize *Je-li toto člověk* z roku 1947 si Levi pokládá ústřední otázku, do jaké míry změnil člověka pobyt v koncentračním táboře, zda a jak u něj došlo k proměně samotného jeho lidství, jak poznamenal vztahy mezi jednotlivými vězni a jejich dosavadní návyky. Extrémní situace, kterým byli vězni často vystaveni, vyžadovaly zvláště pevný charakter a vůli, což však mnozí nedokázali. V prostředí neustále přítomné smrti, kde hlavním a téměř jediným cílem bylo přežít, se všechna negativa lidských povah a vztahů projevila naplno. Každodenní strach a boj o holý život měly za následek, že se stíraly sociální rozdíly mezi vězni a vystupovala do popředí instinktivní a pudová stránka jejich osobnosti, bez ohledu na to, zda pocházeli ze zámožné, či chudé rodiny, zda měli základní, či vysokoškolské vzdělání. Zde, v místech továren na smrt, kde jednotlivci byli degradováni na pouhá vězeňská čísla, se projevila jejich skutečná podstata, jejich lidství, ať v kladném, či záporném smyslu.

Nelidskost přitom není podle Grimaldiho něčím, s čím by se člověk narodil, ale je to vlastnost, kterou získává jako příslušník určité společnosti, jež ho formuje a utváří jeho názory. A byl to právě nacistický režim, na němž autor ilustruje své poznatky, který svým vnitřním ustrojením ovlivňoval člověka do takové míry, že se mu nakonec chtě nechtě podrobil a stával se jedním z mnohačetné masy. Její názory, kterými dříve třeba pohrdal, sám přijal za své nebo se jednoduše přizpůsobil; morální hodnoty, které dosud vyznával, odhodil a přihlásil se k hodnotám nového společenství, jehož součástí se stal. Co však žene člověka do situace, aby se choval nelidsky? Je to především strach. Přitom každý člověk je jiný a také ve stejném prostředí se může chovat jinak. Grimaldi dodává, že chování člověka do značné míry závisí na jeho vnitřním ustrojení a na tom, jakou představu si tvoří o druhých. Každý si vytváří svůj obraz lidskosti a na jeho základě se potom chová nelidsky k těm, kteří do tohoto zafixovaného obrazu nezapadají.

Nelidskosti, ale zároveň i dojmavé lítosti, se přitom dopouštějí jak lidé nevzdělaní, tak intelektuálové. Doma citlivý a něžný otec a manžel, ve společnosti sobě rovných však bezcitný vrah, který bez milosti posílal na smrt tisíce nevinných lidí – na takto rozdvojené morálce a vnímání druhých podle autora spočíval režim nacistického Německa, zvláště ve válečných letech. V těchto případech by mohlo platit rčení „chová se jako bestie“: nelidské chování, které mělo za následek zabíjení milionů lidí v plynových komorách a v týlu frontových linií, bylo možné díky tomu, že oběti této mašinerie nebyly považovány za lidské jedince, ale za škodlivý či zbytečný materiál, který je třeba zlikvidovat – jak také často zaznívalo z úst dozorců a velitelů koncentračních táborů při poválečném vyšetřování. Nelid-

ského jednání se nedopouštěli pouze lidé v řídicích funkcích, kteří likvidaci celých skupin obyvatel vymysleli a uvedli do praxe, ale rovněž mnozí „obyčejní“ lidé, kteří tyto nelidské rozkazy sami plnili.

Na druhé straně lidskost chápe Grimaldi především jako schopnost tolerovat rozdílnost, tj. přijmout druhé i s jejich chybami, vnímat je i přes jejich odlišnosti. Respektovat práva jiných totiž znamená milovat je takovým způsobem, jakým milujeme sami sebe. Tím se autor vrací k základní myšlence celé knihy. Byla a je to netolerance vůči druhým z důvodu jejich odlišnosti jazyka, kultury, náboženského vyznání, polického názoru, barvy pleti, co vedlo a vede k jejich vylučování ze společnosti, odsuzování a v nejkrajnějším případě k jejich likvidaci. Dějiny druhé světové války a nacistické vyhlazovací tábory nejvíce nutí k zamyšlení, jak vůbec mohlo k tak hrůzným činům dojít a jací lidé stáli v jejich pozadí či tyto zločiny přímo páchali. Nicolas Grimaldi a jeho pozoruhodný esej v této souvislosti jasně osvětlují, proč je nelidskost v určitých dobách a určitých situacích běžnou součástí lidského života.

Radek Slabotínský

GUBA, Ivan – MACHÁČEK, Michal – SYRNÝ, Marek (ed.): *Ve službách česko-slovenského porozumění-porozumenia: Pocta Vojtovi Čelkovi*. Praha – Banská Bystrica, Česko-slovenské dokumentační středisko, o. p. s. – Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov Univerzity Mateja Bela – Múzeom Slovenského národného povstania 2016, 343 s., ISBN 978-80-906181-0-7.

Bratislavský rodák Vojtech Čelko (1946), někdejší vedoucí Městského muzea v Rumburku a ředitel Domu slovenské kultury v Praze

(tuto funkci zastával v letech 1990–1993), který předtím působil rovněž v Historickém ústavu a v Orientálním ústavu ČSAV a od roku 1994 patřil k budovatelům Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, dlouholetý tajemník české části Česko-slovenské komise historiků, nenáleží k těm historikům, kteří by ohromovali četností a rozsahem svého díla. V nedávno vydaných výběrech z jeho textů *Zo všetkých strán* (Praha, Slovenský literárny klub v ČR 2011, 179 s.) a *Zďaleka a zblízka* (Praha, Slovenský literárny klub v ČR 2014, 292 s.) se ovšem ukázal jeho cit pro skrytá místa a důležité detaily českých a slovenských dějin. Pojímá zjevně své poslání jako službu historickým osobnostem – ale i žijícím historikům. Jeho předností je schopnost spojovat renomované i začínající badatele a adepty historického řemesla. Každý, kdo jej osobně poznal, byl vždy udiven jeho nepředstíraným zájmem o druhé a ochotou pomoci.

V předložené publikaci se podařilo soustředit příspěvky jeho kolegů a přátel. Řada z nich byla v době setkání s Vojtechem Čelkem studenty, jimž nezištně zprostředkoval kontakty na Slovensko, či naopak do českých zemí. Po úvodních slovech Jiřího Kociana a sestavovatelů sborníku je zařazen první blok, jemuž dominují vzpomínky na vzájemnou spolupráci a přátelská setkávání. Charakteristický je hned první příspěvek z pera Viléma Prečana – nenajdeme tu žádnou nabubřelou frázi, žádné efektní heslo. Jde o prostý a výmluvný výčet situací, v nichž Vojtech Čelko (na rozdíl od jiných) lidsky a charakterově obstál. Robert Kvaček stejně nenuceně dospěje k Čelkovým povahovým rysům – vyzdvihne jeho „odbornou smělost“, kterou u něho odhalil již jako u studenta, a přidá „schopnost organizační ... družnost a ochotu aktivně se starat o širší uskupení, nacházet v něm přátelské vazby“ (s. 25). Podobně také Roman Holec zdůrazní Čelkovu

„spolkovitost“ (s. 23) a připomene schopnost tohoto „mistra drobného žánru“ být „aktuální, podnětný, motivující“ (s. 17) i jeho „mysl pro změnu a pestrost života“ (s. 15). A tak se skládají kamínky pestré mozaiky jednoho plodného životního příběhu...

Druhý blok předložené knihy potom přináší studie na různá témata. Obsahují většinou slovenskou problematiku a nejednou věnují pozornost evropským souvislostem dějin českých zemí a Slovenska. Chronologicky pokrývají období od počátku 19. století po současnost. Zazní i témata spojená se slovenskou historiografií a s problematikou slovenského exilu po roce 1948. Symbolicky rovnoměrně jsou zastoupeny příspěvky psané ve slovenštině a v češtině (to ostatně platí i o textech soustředěných v prvním bloku).

Zvláště je třeba ještě upozornit na studii Michala Macháčka, která si všímá zájmu Státní bezpečnosti o Vojtecha Čelka. Je doplněna edicí zápisu o jeho výslechu pracovníky StB ze dne 23. března 1978. Mnoho zajímavých skutečností zpřístupňuje záznam rozhovoru, který v lednu 2016 s Vojtechem Čelkem vedli Michal Macháček a Miroslav Michela. Čelko zde shrnuje své působení s příznačnou skromností: „Dělám takovou drobnou mravenčí práci, jejíž výsledky nejsou vidět.“ (s. 77) Publikace je vybavena bibliografií Čelkových prací, seznamem použitých pramenů a literatury a jmenným rejstříkem. Je rytířským gestem přátel a spolupracovníků, podobných lidsky hřejivých gest se nám ve zvlčelém světě poněkud nedostává.

Jiří Křestan

Abstracts

Studies and essays

A managerial odyssey

Theory of management in Czechoslovakia between the 1950s and 1980s

Vítězslav Sommer

The study examines the revival of the management science in Czechoslovakia after 1956 and its activities in the context of political reforms of the 1968. The second part of the article monitors changes of the theory of management since 1968, focusing on the introduction of social planning and its relation to corporate management. The theory of management is presented as an expert activity which was influencing then existing concepts and ideas of the organization of economic life, from the development of complex planning and management systems to efforts aimed at establishing the profession of a socialist manager. The author's goal is to describe the scope of the expert activity referred to above and also to analyze its political functions in different stages of the development of state socialism. He claims the attempt to create a management science consistent with specific feature of socialist economy led to different concepts and perceptions of methods and objectives of economic management, including different concepts of socialist managership. The reform policy of the 1960s permitted a vast reception of Western management science, development of an institutional base, and creation of an expert culture drawing from a number of different professional disciplines, from psychology to system engineering. The reform management science was promoting socialist entrepreneurship; the idea required economic decentralization and the creation of a system based on an interaction between the plan and the market. The "consolidated" management science of the 1970s responded to a departure

from the market socialism and a return to a central planning system by producing a different concept of socialist managership. The manager's mission was to ensure a level of economic and organizational efficiency comparable to that of a capitalist enterprise and, at the same time, implement socio-political strategies of the socialist regime through social planning.

Wealth under an invisible cloak?

On psychotherapy in Czechoslovakia after 1968

Adéla Gjuričová

The study opens the topic of the functioning of the expert environment of psychic disciplines (psychiatry, psychology, psychotherapy, etc.) in socialist Czechoslovakia; not in the sense of their intradisciplinary evolution, but rather with a view to transformations of their social and cultural function and relationship to political powers-that-be. The authoress monitors the professional community of psychotherapists since the 1960s, its semi-official institutional and educational platforms, promotion of psychotherapy in the socialist system of medical care, relation of psychotherapy to other psychic disciplines, and communication with professional trends in the West. She focuses mainly on the first educational psychotherapeutic system in Czechoslovakia known as SUR (it is an acronym consisting of the initials of its three founders – Jaroslav Skála, Edmund Urban and Jaromír Rubeš), which was in use since 1967 and which some 2,000 participants passed through by the end of the 1980s. It was characterized by a self-experience training principle, with therapists applying the same methods and regimes to themselves as to patients. Since 1989, the discipline has experienced a tremendous boom and psychotherapeutic approaches to interpersonal relations and to the “ego” have become not just an “in” thing and a good business, but also a deeper part of everyday life. The authoress confronts the transformation with literature dedicated to the so-called psychotherapization of society in Western Europe. She concludes that analyses of psychic disciplines as tools of expert rule (Nikolas Rose), which were inspired by Michel Foucault, while potentially tempting as an interpretation tool of the period of neo-liberal dominance in the Czech Lands, ignore the specific historical context of the subversive nature of psychotherapy during the period of late socialism, utilization of resources of the socialist medical care system, and their failure after 1989.

Crisis of modern urbanism under the socialist rule

Case study of the land-use plan of Prague between the 1960s and 1980s

Petr Roubal

Using the planning in Prague between the 1960s and 1980s as an example, the article deals with the transformation of the concept of a socialist city among urbanists and architects. The author describes how the generation of the inter-war modernist avant-garde inspired by works of Karel Teige (1900–1951) started reasserting itself again after Khrushchev's speech on architecture in 1954. Its influential member, Jiří Voženílek (1909–1986), became the Chief Architect of Prague. It was under his leadership that the General Plan of the Capital City of Prague was drafted at the turn of the 1950s and 1960s. The author analyzes the plan as an example of the socialist modernism and urbanistic optimism of its creators who believed that, subject to a correct application of principles of inter-war avant-garde architecture, an urbanistic transformation might become the base of a social transformation of socialism. The plan envisaged sacrificing not only all residential quarters of Greater Prague built at the turn of the century, but also the very principle of a traditional city with a network of living streets which socialist urbanists saw as an incarnation of all evils that the development of towns and cities had thitherto been governed by: mixing of functions, too high density of population, lack of light and air. New housing projects comprising high-rise prefab residential buildings set in greenery were to become the opposite of traditional streets. The article explains how criticism of the housing schemes, the chief representative of which was urbanist Jiří Hříza (1925–2012), had been growing stronger since as early as the mid-1960s. Influenced by works of US journalist and urbanistic activist Jane Jacobs (1916–2006), he presented a comprehensive critique of socialist modernism and questioned the very principle of urban planning as a tool of social transformation. The intellectual skepticism was soon thereafter reflected in urban planning practices in Prague; they abandoned the modernistic principle of zoning and acknowledged the value (first urbanistic, later architectural) of traditional quarters. In the end of the article, the author analyzes how the urbanistic turning point was confronted with building industry practices and political preferences demanding rapid construction of flats and apartments.

“Whoever manages – supervises!”

Corporate management and pitfalls of “socialist supervision” in Czechoslovak enterprises in the 1980s

Tomáš Vilímek

The study deals with issues of corporate management and pitfalls of the “socialist supervision” in Czechoslovak enterprises in the period of late socialism. Using

documents of the Communist Party of Czechoslovakia and the State Security, period texts and specialized publications, it shows how party organs and state authorities were unsuccessfully trying to make supervisory mechanisms and audits a functional tool of the implementation of the ruling party's economic policy. The author analyzes the supervisory and audit mechanisms that were used, and outlines basic reasons of the almost fatal failure of supervisory activities of the system which was, in a way, obsessed with supervision and control. He explains the systemic conditionality of the supervisory system which socialist managers often and in many respects bent to suit the needs of the enterprises they were in charge of; such situation naturally did not match the needs of the society as a whole. Using many specific cases as an example, the study graphically shows that members of the Czechoslovak corporate management community in the 1980s were fully aware of systemic, political and social limitations of the supervisory system which they managed to modify, fairly successfully, to suit intra-corporate conditions. The result was a situation in which the party leadership was reacting to increasingly obvious symptoms of the "agony of the centrally planned economy" by adopting various directives and guidelines to make the supervisory process more effective and to consistently promote the "whoever manages – supervises" principle. However, the anticipated effect did not materialize and, at the end of the day, the non-functional supervisory mechanisms made a substantial contribution to the collapse of the Communist regime in Czechoslovakia.

Materials

(Post)socialist economists as an object of historical studies

Current state of affairs and future outlooks

Václav Rameš

The article examines the current state of research in the field of the history of economic sciences and activities of Czechoslovak economists in the era of socialism. It provides an overview of basic contributions, both domestic and foreign, on this topic since the 1990s, examining works of Johanna Bockman, Jiří Suk and Gil Eyal in a greater detail. It also mentions the latest research projects concerning this topic. In the end, the author offers a list of available sources (archival documents and published memoirs) which can be used in future research.

Reviews

The country at the crossroads

Pavol Jakubec

Smetana, Vít. *Ani vojna, ani mír: Velmoci, Československo a střední Evropa v sedmi dramatech na prahu druhé světové a studené války*. Prague: Nakladatelství Lidové noviny, 2016, 664 pp. and 33 photographs, ISBN 978-80-7422-358-7.

Using selected topics, the monograph *Neither war, nor peace: The powers, Czechoslovakia and Central Europe in seven dramas at the threshold of the Second World and Cold Wars* describes the relationship of the powers to Czechoslovakia during the dramatic decade between 1938 and 1948. The reviewer comments on how these topics are dealt with in each chapter, appreciating the author's erudition, ample use of sources, as well as a broad contextualization and convincing power of interpretation. He concludes that Smetana's work deviates from traditional Czech and Slovak approaches to the themes in that it assigns priority to attitudes and motives of foreign political players and takes into account the international context in all its complexity the analysis of which leads the author to conclusions open for further discussion rather than to categorical judgments. The author's approach does not make the personality of President Edvard Beneš (1884–1948) stand out as much as is usually the case; instead, the author views President Beneš rather critically. According to the reviewer, Smetana's monograph, which he characterizes as a colourful canvas of historical plots stretched in a solid frame, should become a classical work for historians studying the period of the Second World War and beginnings of the Cold War.

Swing music and its fans during the Protectorate

Vít Hloušek

Koura, Petr. *Swingři a potápky v protektorátní noci: Česká swingová mládež a její hořkej svět* (Šťastné zítřky, vol. 23.) Prague: Academia, 2016, 922 pp., ISBN 978-80-200-2634-7.

The reviewer presents the monograph *Swing fans and zoot suiters in the Protectorate night: Czech swing kids and their bitter world* as the outcome of long-term, comprehensive, and almost exhaustive research of sources, impressive in both its content and its scope. The author concentrates on the Czech youth subculture associated with jazz (swing) music at the time of the Protectorate of Bohemia and Moravia (1939–1945), their lifestyle, habits, fashion, speech, and attitude to the occupation regime, as well as the attitude of Nazi and Protectorate authorities

to them and the music they professed. He sets the topic into a broad historical, social, political, and cultural context, for example when describing in an erudite and gripping manner the evolution and propagation of jazz dances, formation and existence of similar youth subcultures in Western Europe and United States, or the survival of jazz and its fans in the Nazi Third Reich. The author covers in depth the criticism aimed at jazz and its fans in the Protectorate and repressions against them, analyzes the relationship between jazz music and freedom in an inspiring manner, and his interpretations and explanations abound with facts. The reviewer would personally welcome only a better arrangement of some parts and more attention paid to jazz music as such.

From the life of a Prague bohemian

Martin Šrajter

Wanatowiczová, Krystyna. *Miloš Havel: Český filmový magnát*. Prague: Knihovna Václava Havla, 2013 and 2017, 552 pp., ISBN 978-80-87490-75-4.

Miloš Havel (1899–1968) was the most prominent film industry entrepreneur of the inter-war Czechoslovakia, and the uncle of dissident-turned-President Václav Havel (1936–2011). The reviewed publication *Miloš Havel: The Czech movie tycoon* is his first biography, and the authoress intent was to depict his career and private life, particularly with a view to his status as a gay in the society at that time, relations and alleged collaboration with German authorities in the Protectorate of Bohemia and Moravia, of which he was accused after the war, and Havel's life as an émigré in Munich after 1952. The publication aims at a broad audience, and thus cannot be judged using criteria of film history; still, the reviewer regrets that the capture of the fate of the chief protagonist and other characters lacks a broader historical context. In his opinion, the amount of information the authoress collected in Czech and German archives, from other period sources, or from interviews with contemporaries is more admirable than the manner in which she treats it. It is true that she generally sticks to verified facts, but she prefers attractive episodes and colourful details to asking more poignant questions or undertaking a deeper analysis. The reviewer also views the resulting portrayal of Miloš Havel as overly emphatic and not critical enough.

Jan Hus on a Communist grandstand

Pavel Helan

Randák, Jan. *V záři rudého kalicha: Politika dějin a husitská tradice v Československu 1948–1956* (České dějiny, vol. 9.) Prague: Nakladatelství Lidové noviny and Faculty of Arts of the Charles University, 2015, 404 pp., ISBN 978-80-7422-373-0 and 978-80-7308-597-1.

In the reviewer's opinion, the monograph *In the glare of the red chalice: The politics of history and the Hussite tradition in Czechoslovakia 1948–1956* provides a consistent insight into how the tradition associated with preacher and church reformist Jan Hus (1370–1415) and the subsequent Hussite movement was made use of in Czechoslovakia under the Communist rule between 1948 and 1956, i.e. during the period which the author defines as the era of Czechoslovak Stalinism. The author sets the topic in the context of the politics of history which had been intensively applied in the Czech Lands since the 19th century. Since seizing power in 1948, the Communists were using the instrumentalized Hussite tradition for their own historical legitimization, presenting the Hussites as predecessors of the victorious struggle for social justice and national freedom, which was successfully concluded only in February 1948. In the reviewer's opinion, the book has succeeded in showing how the Hussite cult was reflected in the official ideology, school education, or cultural policy, the tools that were used to spread it, and the forms of its ritualization.

A slapdash biography of the founder of the Czechoslovak Church

Marek Šmíd

Chadima, Martin. *Dr. Karel Farský: I. patriarcha Církve československé (husitské)*. Hradec Králové: Královéhradecká diecéze Církve československé husitské, 2017, 204 pp., ISBN 978-80-906490-5-7.

The reviewer's opinion of the first biography of priest, theologian and church reformist Karel Farský (1880–1927), titled *Dr. Karel Farský: The first patriarch of the Czechoslovak (Hussite) Church*, is rather critical. Since the formation of Czechoslovakia, Farský joined the reformist movement within the Catholic Church and established a new Czechoslovak Church (later renamed Czechoslovak Hussite Church) in 1920. However, the reviewer believes Farský was a more complex and interesting personality than the book actually shows. The author depicts Farský's life in its entirety, concentrating predominantly on his role in the formation and establishment of the new church, but has not paid enough attention to a number of related issues and, in addition, his biography of Farský is a hagiography rather

than a critical portrait. The reviewer also notices a fairly limited list of sources and appreciable factual and text deficiencies.

Displaced archives, destroyed books

Mikuláš Čtvrtník

Lowry, James (ed.). *Displaced Archives*. London and New York: Routledge, 2017, 227 pp., ISBN 978-1-4724-7069-0;

Báez, Fernando. *Obecné dějiny ničení knih: Od sumerských tabulek po digitální éru*. Translated from Spanish by Daniel Nemrava, Pavlína Švandová, and Radim Zámec. Brno: Host Publishing House, 2012, 597 pp., ISBN 978-80-7294-697-6.

The review introduces and compares two books which are to some extent similar as to their topics, but different in terms of the approach to the topic. Both deal with destructive or manipulative treatment of historical and cultural heritage of the past, namely forms of restrictions of access to written documents as a medium containing certain information and possessing a certain value. The collective monograph *Displaced Archives* is dedicated to archival documents which were “displaced” or “moved” from the place of their origin for political reasons and often rendered unavailable or even destroyed in the process; these are generally sets of documents from former colonies moved or liquidated by European colonial states before the end of their rule. The reviewer describes some of the studies, commends their analytical approach, the comprehensive nature of the publication, as well as the ability of its authors to address both the professional community and a broader audience. The second publication, *A Universal History of the Destruction of Books: From Ancient Sumer to Modern-day Iraq* (original edition: *Historia universal de la destrucción de libros: De las tabillas sumerias a la guerra de Irak*. Barcelona: Destino, 2004), became a global bestseller and its author Fernando Báez, a Venezuelan essayist and writer, attempted to cover, in a comprehensive manner, the phenomenon of destruction of written records since their oldest beginnings until now in it. The reviewer appreciates the author’s vivid, almost belletristic language and the remarkable amount of information concentrated in the book; however, he misses its hierarchization, analysis, and evaluation. In his opinion, the author’s effort to make the topic popular is sometimes on the verge of tabloid journalism.

Authoresses and authors

Mikuláš Čtvrtník (1982)

Head of the Department of Public Administration Funds of the State Regional Archive in Prague. He is also a part-time lecturer at the Faculty of Arts of the Charles University in Prague and at the Faculty of Arts of the University of Jan Evangelista Purkyně in Ústí nad Labem. For a long time, he has been studying historical thinking, especially that of the 19th and 20th centuries. His research accents include theory and methodology of historical sciences, history of historiography, and archival science.

Adéla Gjuričová (1971)

A researcher of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague, who deals mainly with transformations of the ideological discourse of the Czech right since 1989; she is also the head of a working group studying the Czechoslovak parliamentary system during the post-Communist transformation. She is, inter alia, a co-author of the fourth volume of the textbook *České země v evropských dějinách*, covering the period from 1918 to 2004 (together with Jaroslav Cuhra, Jiří Ellinger, and Vít Smetana, Prague and Litomyšl 2006), and of the collective monograph titled *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (together with Michal Kopeček, Petr Roubal, Jiří Suk, and Tomáš Zahradníček, Prague 2011).

Pavel Helan (1972)

An assistant professor at the Hussite Theological Faculty of the Charles University, whose field of studies includes mainly Czech-Italian and Czechoslovak-Vatican relations, especially since the late 19th until the mid-20th centuries, and Italian history. He has published, inter alia, the books *Duce a kacír: Literární mládí Benita Mussoliniho a jeho kniha Hus, muž pravdy* (Brno 2006) and *Pověsti o založení Litomyšle* (Brno 1998, in German Brno 2006).

Vít Hloušek (1977)

A professor at the Department of International Relations and European Studies and Head of the International Institute of Political Science of the Faculty of Social Studies of the Masaryk University in Brno. In addition to comparative political science, he is also interested in contemporary history, namely European political history of the 20th century and the relation between politics and art in totalitarian regimes. Apart from other works, he is the author of the monograph *Konflikt versus konsensus: Konfliktní linie, stranické systémy a politické strany v Rakousku 1860–2006*

(Brno 2008), co-author of *Konfliktní demokracie: Moderní masová politika ve střední Evropě* (with Lubomír Kopeček, Brno 2004), *Politické strany: Původ, ideologie a transformace politických stran v západní a střední Evropě* (with Lubomír Kopeček, Prague 2010), *Politické systémy* (with Lubomír Kopeček and Jakub Šedo, Brno 2011), *Ztraceny v tranzici? Minulost a přítomnost politického stranictví ve střední a východní Evropě* (with Ladislav Cabada and Petr Jurek, Brno 2013), or *Party Systems in East Central Europe* (with Ladislav Cabada and Petr Jurek, Lanham (Maryland) 2014), and editor of a number of other publications.

Pavol Jakubec (1983)

An in-house doctorand of the Institute of World History of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague, focusing on the history of Scandinavia and Poland in the 20th century, in particular by foreign policies of Norway and Poland.

Václav Rameš (1991)

A doctorand of the Institute of Czech History of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague, studying mainly the history of the period of late socialism and post-socialism, history of the economic transformation, and social history.

Petr Roubal (1975)

A researcher of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. He focuses on modern political rituals and legitimization strategies of the Communist regime, history of the socialist sport and the Sokol organization, history of the Czechoslovak parliamentary system and the political right since 1989. He has published the monograph *Československé spartakiády* (Prague 2016), a study titled *Starý pes, nové kousky: Kooptace do Federálního shromáždění a vytváření polistopadové politické kultury* (Prague 2013), and participated in the collective monograph *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (together with Adéla Gjuričová, Michal Kopeček, Jiří Suk, and Tomáš Zahradníček, Prague 2011).

Vítězslav Sommer (1981)

A researcher of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. His field of study includes the history of the radical left and Communist movement, history and theory of historiography, in particular research of party historiography during the 1950s and 1960s, and the relation of expert thinking and ruling in modern societies. He is the author of the monograph *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)* (Prague 2011) and a co-author of the work *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (with Markéta Devátá, Doubravka Olšáková, and Peter Dinuš, Prague 2010).

Marek Šmíd (1979)

Associate Professor of the Historical Institute of the Faculty of Arts of the University of South Bohemia in České Budějovice. He focuses on the Czech ecclesiastic history in the 20th century in the European context and the foreign policy of Vatican at the same time. In addition to many studies published both at home and abroad and numerous editions, he is the author of the monographs *Masaryk a česká Katolická moderna* (Brno 2007), *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno 2011), *Arcibiskup František Kordač: Nástin života a díla apologety, pedagoga a politika* (together with Pavel Marek, Olomouc 2013), *Apoštolský nuncius v Praze: Významný faktor v československo-vatikánských vztazích v letech 1920–1950* (Brno 2015), and *Vatikán a první světová válka: Proměny zahraniční politiky Svatého stolce v letech 1914–1918* (Brno 2016).

Martin Šrajec (1989)

A film historian and journalist; he works as an editor of the internet periodical *Revue*, a spin-off of the *Filmový přehled* journal of the National Film Archives. He focuses on post-war Czechoslovak cinematography and present world movie and TV series production.

Tomáš Vilímek (1976)

A researcher of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague; he also lectures at the Institute of Economic and Cultural History of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague. His field of study includes the Czechoslovak and East German history during the Communist regime and democratic revolutions from a comparative viewpoint, in particular history of the society, political repressions and resistance, methodological issues of contemporary history, coming to terms with the past, and corporate management in socialist Czechoslovakia. He has published, inter alia, the monographs *Solidarita napříč hranicemi: Opozice v ČSSR a NDR po roce 1968* (Prague 2010), „Všichni komunisté do ureň!“ *Československé volby v letech 1971–1989 jako politický, sociální a státněbezpečnostní fenomén* (Prague 2016), and a co-author of the book *Opposition als Lebensform: Dissidenz in der DDR, der ČSSR und in Polen* (with Alexander von Plato, Piotr Filipkowski and Joanna Wawrzyniak, Berlin and Münster 2013). Together with Oldřich Tůma, he has edited several collections of studies on the Czechoslovak society between 1948 and 1989.

Contents

Expert cultures in socialist Czechoslovakia

Studies and essays

Vítězslav Sommer	A managerial odyssey Theory of management in Czechoslovakia between the 1950s and 1980s 285
Adéla Gjuričová	Wealth under an invisible cloak? On psychotherapy in Czechoslovakia after 1968 311
Petr Roubal	Crisis of modern urbanism under the socialist rule Case study of the land-use plan of Prague between the 1960s and 1980s 335
Tomáš Vilímeš	“Whoever manages – supervises!” Corporate management and pitfalls of “socialist supervision” in Czechoslovak enterprises in the 1980s 361

Materials

Václav Rameš	(Post)socialist economists as an object of historical studies Current state of affairs and future outlooks 389

Reviews

Pavol Jakubec	The country at the crossroads 403
Vít Hloušek	Swing music and its fans during the Protectorate 417
Martin Šrajber	From the life of a Prague bohemian 423
Pavel Helan	Jan Hus on a Communist grandstand 429

Marek Šmíd	A slapdash biography of the founder of the Czechoslovak Church	434
Mikuláš Čtvrtník	Displaced archives, destroyed books	438
<i>Annotations</i>		447
<i>Abstracts</i>		461

Petra Schindler-Wisten

O CHALUPÁCH A LIDECH

Chalupářství v českých zemích
v období tzv. normalizace
a transformace

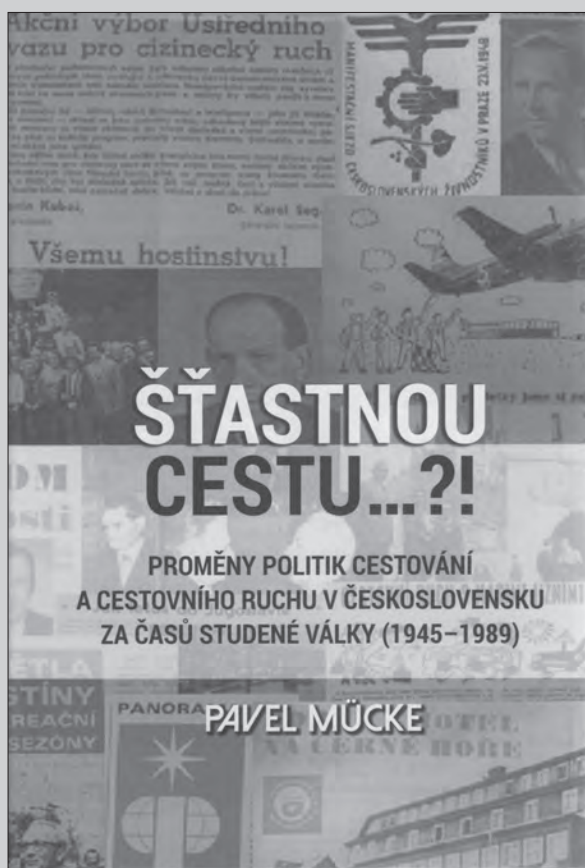
ORÁLNÍ HISTORIE A SOUDOBE DĚJINY

KAROLINUM

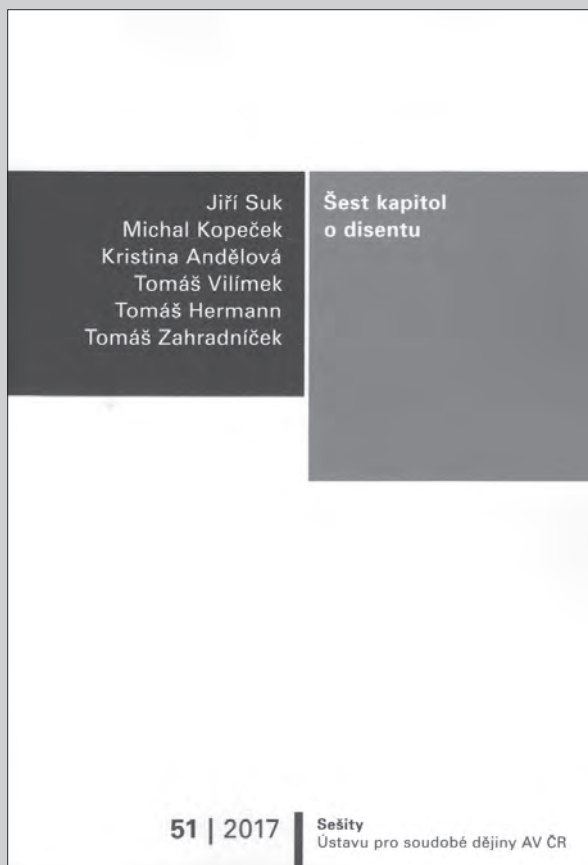
Petra SCHINDLER-WISTEN: *O chalupách a lidech: České chalupářství v období tzv. normalizace a transformace.* Praha, Karolinum 2017, 212 stran, ISBN 978-80-246-3613-9

Kniha přibližuje vývoj populárního fenoménu chalupaření v antropologicko-historické perspektivě, snaží se ozřejmit jeho vliv na každodenní život občanů v Československu před rokem 1989 a jeho proměnu v následujících dekadách. Autorka zkoumá, jaké vnější podmínky a vnitřní příčiny stály u zrodu a rozšíření chalupářství, proč se zrovna Češi titulují „národem chatařů a chalupářů“, když je kultura druhého bydlení běžná i v jiných částech světa.

Pavel MÜCKE: *Šťastnou cestu...?! Proměny politik cestování a cestovního ruchu v Československu za časů studené války (1945–1989)*. Pelhřimov, Nová tiskárna Pelhřimov 2017, 399 stran, ISBN 978-80-7415-149-1

Kniha poskytuje rámcový náhled na cestování a cestovní ruch v Československu od konce druhé světové války do pádu komunistického režimu z pohledu politických dějin. Autor popisuje základní institucionální struktury a legislativní normy, představuje významné aktéry a zamýšlí se nad vlivem národních či národnostních, geografických, dopravních a mezinárodních faktorů. Na vybraných dobových „kauzách“ pak líčí nejdůležitější proměny, či naopak konstanty politik cestování a cestovního ruchu v poválečném období. Knihu oživují ukázky dobového lidového humoru se vztahem k danému tématu.

Jiří SUK – Michal KOPEČEK – Kristina ANDĚLOVÁ – Tomáš VILÍMEK – Tomáš HERMANN – Tomáš ZAHRADNÍČEK: *Šest kapitol o disentu*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. 2017, 305 stran. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny, sv. 51.) ISBN 978-80-7285-208-6

Kolektivní monografie je věnována československému disentu v časech komunistického režimu, demokratické revoluce a liberální transformace. Cílem autorů je představit disent jako politický, kulturní a duchovní faktor působící až do našich dnů. Jednotlivé kapitoly jsou věnovány disidentskému legalismu a zrodu právního odporu, politickým perspektivám socialistické opozice po sovětské okupaci, vlivu a rezonanci disidentských myšlenek v československé společnosti, svobodnému filozofickému myšlení v podmínkách vnější nesvobody, politicko-ideovému profilování disidentů po pádu komunistického režimu, možnostem a limitům morálního vzdoru vůči politice jako technologii moci v poměrech komunistické diktatury i liberální demokracie.